

Lengyel László

MICSODA ÉV!

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

GONDOS ERNŐ

LÁSZLÓ BENCSIK SÁNDOR

HUSZÁR TIBOR

LÁZÁR ISTVÁN

MÁRKUS ISTVÁN

PÜNKÖSTI ÁRPÁD

SZÁSZ IMRE

TAR SÁNDOR

VITÁNYI IVÁN

ZÁVADA PÁL

A FEDÉL

ÉS A TIPOGRÁFIA

SZÁNTÓ TIBOR

MUNKÁJA

Magyarország

felfedezése

Lengyel László

MICSODA ÉV!

*Szépirodalmi Könyvkiadó
Budapest*

A MAGYAR ÁTMENET

Ezerkilencszáznyolcvannyolc

Mi is történt 1988-ban? Miért látszik mind politikai, mind gazdasági szempontból zavarosnak, érthetetlennek ez az év? Miért, hogy ugyanilyen megfoghatatlan a többi szocialista országban is a dolgok logikája? És egyáltalán – beszélhetünk-e az események logikájáról?

Megpróbáltam sorba rendezni az egymással összefüggő tényeket.

1988 nálunk az 1987. szeptemberi kormányprogrammal kezdődött. Ez a program szakított a korábbi dinamizálási illúziókkal, meghirdette a monetáris visszafogást, és bejelentett egy 1990-ig tartó konszolidációs szakaszt a szerkezetátalakításra. Az 1988-as első év a „fordulat éve” lesz, deklarálta a miniszterelnök. Kemény támogatásleépítés, exportkényszer, fogyasztás-visszafogás fogja megalapozni az 1990-es második évet. Az első esztendőben magasabb lesz az árak emelkedése, de csökken a költségvetés hiánya, javul a külkereskedelmi és a fizetési mérleg. E gyors fordulatot a második év „egyensúlyi helyzete” követi. Az 1989-es infláció immár 10 százalék alatt lesz, a költségvetésnek csak 10 milliárd Ft körül lesz a hiánya, a fizetési mérleg pedig egyensúlyba kerül. Az 1987. évi munkaterv a gyorsított ütemű szerkezetátalakítást az új adórendszerrel, a kétszintű bankrendszer hatékony tőkeátcsoportosító tevékenységétől, a támogatások felülvizsgálatától várta. A munkatervben nem volt szó sem a tulajdonosi rendszer megváltoztatásáról – ezt a társasági törvény helyettesítette –, sem a liberalizálásról, sem a politikai intézmények szükséges reformjáról. Hasonló tervekkel és felfogással vágott neki az új évnek 1987 végén a jugoszláv és a lengyel kormány is. A Grósz-, a Messner- és a Mikulić-kormány mind személyi összetételük, mind apparátusaik hagyományai folytán a technokratikus reformdiktatúra és a populista programok között ingadoztak.

Mi is a technokratikus reformdiktatúra? A kormányzat ideológiamentes, pragmatikus közgazdasági és közigazgatási reformokban gondolkodik, és a piac felülről kikényszerített szabályaival – az árak felszabadításával, modern adórendszerrel, monetarizált fogyasztás-visszafogással, a támogatások leépítésével – próbálja meg letörni az örökölt alkurendszert. E tevékenységéhez olyan szakértőket von be a kormányzásba, akik meg vannak

győződve arról, hogy a nyugati nemzetközi pénzügyi intézmények kényszerítő befolyása mellett ki tudják alakítani a modern piacgazdaság technikáit. A kormányzat mindhárom országban burjánzó, szinte megfoghatatlan alkurendszeret örökölt. Az egyik oldalon (mindhárom országban) gyenge, szétesett központi kormányzatot találunk, a másikon erős tagköztársasági, megyei, banki (Jugoszlávia), vajdasági, ágazati (Legyelország) és nagyvállalati, ágazati érdekcsoportokat (Magyarország). Mindhárom országban kiépültek formális és nem hivatalos érdekérvényesítési csatornák, érzékelhető az egységes kormányzati apparátus hiánya. A 80-as években, különösen annak második felében, már mindenütt behatoltak a központi párt- és államigazgatási szervezetekbe a nagy területi-ágazati, vállalati érdekcsoportok képviselői, a pártmunkás legalább annyira kijárója a sziléziai bányáknak, a magyar kohászatnak, a macedóniai ipartelepítésnek, mint amennyire a pártközpont hűséges fia. Az alkumechanizmus megrögzíti a politikai és gazdasági szerkezetet, szklerotizálja a modellt. A technokrata típusú kormányok a mindent megkötő alkuknak legalább egy részét szerttétek volna felmondani. Ehhez vagy különleges hatalommal felruházott külön apparátusokat, bizottságokat vonultattak fel, vagy a monopóliumokat enyhítő engedményekkel próbálkoztak. A Grósz-kormány munkaterve felemás formában tartalmazta a reformdiktatúra elemeit, hiszen csak így volt eladható a nemzetközi intézményeknek. De már benne voltak azok a populista jelszavak is, amelyek későbbi fordulat lehetőségére utaltak. A munkatervben egymás mellett élt a személyi jövedelemadó és az általános forgalmi adó reformdiktatúrás eszközrendszere, és a bérreform populista ígérete. Már a munkaterv elfogadásának másnapján felszínre került a belső ellentmondás. Az adókat viharos körülmények között elfogadták, alapot teremtve így egy reformdiktatúrás indításra, ezt azonban azonnal meg is törték „népszerű” engedményekkel. A támogatásleépítés programját elfogadták, de a miniszterelnök a nagyvállalatok vezetőivel tartott három találkozásán mégis elkötelezte magát az érdekcsoportok követelése mellett. Az 1988-as év mindhárom kormány számára rosszul kezdődött. A lengyel kormány az elhamarkodottan kiírt „reformnépszavazás” elvesztéséből kénytelen volt levonni a keserű tanulságot: bármilyen reformjelszavakat alkalmaz, a lakosság nem támogatja a keményebb fellépés programját. A rendkívül népszerűtlen adórendszer bevezetése Magyarországon drasztikus hitelválságot előidéző politikával párosult. Jugoszláviában a Mikulić-kormány a kockázatos árliberalizálásért vívott harcot.

Kapcsoljuk be a körbe a Szovjetuniót! A szovjet politika és gazdaság

rándulásai nélkül sok minden érthetetlen abból, ami a kisebb országokban történt. 1987 novemberében Gorbacsov arra kényszerült, hogy a „demokratikus peresztrojka”, a tárgyalásos út legfontosabb pártpolitikai képviselőjét, Borisz Jelcint eltávolítsa a hatalomból. A gazdaságban pedig továbbra sem történtek jelentősebb reformirányú változások. A mélyben tovább folyt a küzdelem az úgynevezett katonai-ipari komplexum óriásvállalatai gyorsító programja (uszkarenyije) és a Tervhivatal tervbürokráciája között. A mezőgazdaságban még fel sem merült egy szélesebb tulajdonosi reform, a kisvállalkozásokat gyanakvás vette körül, a tagköztársaságok önálló elszámolása tiltott gyümölcs volt. A politikai színtéren az év eleje a peresztrojka elbizonytalanodását hozta. A felső vezetés elvesztette azt a hitét, hogy a közvetlen társadalmi párbeszéd programjával átléphet a bürokrácián. Nem javult a belső ellátás, növekedtek a nemzetiségi ellentétek. A szovjet visszalépések február végén, március elején a környező kisebb országokban is éreztették hatásukat. A bolgár párt Zsivkov vezetésével kezdett megszabadulni reformszárnyától. A magyar pártvezetés Kádár irányításával nekilátott a pártértekezleti előkészületek felgyorsításának, jóllehet korábban még az értekezlet gondolatának is hosszú hónapokig ellenállt. Márciusban Gromiko elnök magyarországi látogatása megerősítette a régi vezetést. És még ugyanekkor Husák tárgyal Gromikóval Moszkvában, s közben Ceausescu megkapja a Lenin-rendet. A magyar pártban a Politikai Bizottság vizsgálatot indít Pozsgay Imre Lakitelken történt 1987. októberi megjelenése és utána közzétett interjúja ügyében. Ugyanekkor vizsgálni kezdik Nyers Rezső működését az Új Márciusi Frontban. Nyina Andrejeva levele arra is jelt adott, hogy a csehszlovák kormány erőszakosan lépjen fel azokkal szemben, akik az emberi jogokért tüntettek, a magyar hatóságok a FIDESZ-aktivisták ellen forduljanak, az MSZMP pedig hozzákezdjen értelmiségiek kizárásához.

ÚT A PÁRTÉRTEKEZLETHEZ

Februárban Grósz kormányfő fokozatosan visszavonult a gazdaság irányításától, a népszerűtlen adók és támogatás-leépítések személyes erőltetésétől. A tömegkommunikáció megrajzolta a „nemzeti politikus” arcélét. A „nemzeti kormány” felismerte az erdélyi kisebbség ügyében rejlő lehetőségeket, elindultak a kisembert megnyerni hivatott akciók, a világútlevél, az új devizaszabályozás stb. felé. „Nemzeti kormány”, „politikai kormány” vagy inkább „szakértő kormány” – ez itt a kérdés. A lengyel politikai

mechanizmus azt a hatalom- és munkamegosztási választ adta, hogy a nemzeti politika letéteményese a Jaruzelski vezette hadsereg és párt, s ez felhatalmazza a szakértő Messner-kormányt, hogy a húsbavágó gazdasági kérdésekben szakértő módon a lehető legmesszebbre menjen. Hasonló felhatalmazásra vágyakozott Branko Mikulić is, de Jugoszláviában hiányzott ehhez az egységes politikai vezetés, amelyet a rendszer Tito halála óta nélkülöz. (Közbevetőleg jegyzem meg, hogy hasonló munkamegosztásban gondolkodtak Kínában is, amikor Csoo Ce-jang és Li Peng kettősét kialakították.) Bizonyos elképzelések szerint Magyarországon is elképzelhető lett volna a régi vezetés átmentése azon az áron, ha az egyik fél megszabadul a másiktól, hatalom-megosztásra kerül sor Kádár János, valamint az új rend és nemzedék képviselői között. Ebben a felállásban Kádárnak Teng Hsziao-ping szerepe jutott volna, aki maga mellé veszi azokat a pragmatikusokat, akik nem mennek túl egy bizonyos határon. De Gorbacsov visszatérése átrendezte a korábbi elképzeléseket, földindulást eredményezett Magyarországon. Rizskov miniszterelnök budapesti látogatása új politikai térképet rajzolt fel, amelyen már nem, vagy másként volt helye a régi vezetésnek. A szovjet vezetés immár egy Grósz–Pozsgay párosban gondolkodott, amely fölött lebegne Kádár János. A régi gárda eközben belső „kétfrontos harcot” vívott, ejtve a Politikai Bizottság „régiformer”, illetve bizonyos teherré vált tagjait. A Kádár János által összeállított pártértekezleti menetrend és névsor azonban elbukott mind a küldöttek dühén, mind pedig a háttérben szervezett palotaforradalmon. Ugyanakkor nagyon sok volt a pártértekezleten a véletlen, a félreértés. Mindenkit meglepett a személyi változások könnyedsége. Máig se tudjuk, hogy ebben mekkora szerepe volt Kádár János személyes összeomlásának és a fejét vesztett Politikai Bizottság tanácstalanságának. Kádár valószínűleg nem tudta felmérni, hogy a PB-tagság nélküli elnökséggel minden elveszett, a küldöttek nem láthatták át, hogy döntésükkel mekkora személyes hatalom birtokába juttatták Grósz Károlyt. Főtitkárrá választása lehetővé tette volna a lengyel mintájú hatalommegosztást, de nem megosztásra, hanem koncentrációra került sor. Ennek az erőkoncentrációnak a veszélye abban is megmutatkozott, hogy a hatalom továbbra is ellenőrizhetetlenül a Politikai Bizottságban összpontosult, amelynek összehívására és napirendjére a megszüntetett Titkárság helyett, immár egyedül csak a főtitkár tehetett javaslatot. A minisztertanácsban a kormányfő a kabinetten keresztül történő kormányzással szűkítette le a mozgásteret. Formai értelemben sohasem látott hatalmi összpontosulással volt dolgunk, amelytől sehová nem

lehetett kimozdulni, fellebbezni. Pozsgay Imre elkerülése a Hazafias Népfrent éléről, majd Grósz Károly beválasztása az Országos Tanácsba megemmisítette a Népfrent kezdeményezési lehetőségeinek nagy részét. A szakszervezetek főtítkárának kimaradása a Politikai Bizottságból a szakszervezeti ellensúlyt tette próbára. A főtítkár-miniszterelnök befolyását tovább növelte, hogy az új Politikai Bizottság tagjai nem rendelkeztek apparátusokkal, államigazgatási rutinnal, ki voltak szolgáltatva a minden apparátust vezető személy információs monopóliumának. De a legnagyobb baj az volt, hogy az új vezetésnek hiányzott a gazdaságpolitikai, külpolitikai, nemzetiségi, alkotmányozási programja.

A kormány ebben a bizonytalan állapotában mégis kiingott, a liberalizációs variánsok előterjesztésével, a reformdiktatúra felé, anélkül azonban, hogy lettek volna biztos politikai háttérintézményei. A liberalizációs program megváltoztatta az 1987-es munkaterv feltételeit, és, legalábbis elméletben, megpróbált elrugaszkodni az ár-, az import-, a devizasabályozás felszabadításának irányába. A Messner- és a Mikulić-kormány a gyakorlatban is megpróbálkozott a tojásfejúek uralmával. Csakhogy a tárgyalásra sem méltatott társadalom, az alkukban sértett érdekcsoportok rögtön bosszút álltak. Lengyelországon és Jugoszlávián tavasszal gazdasági indíttatású sztrájkok söpörtek végig, amelyeknek halványabb leágazásai Magyarországon is megjelentek. Az infláció nekiiramodott, amit Lengyelországban és Jugoszláviában nem is tudtak visszafogni, Magyarországon pedig az emelkedést át kellett terhelni a költségvetés növekvő hiányára. A pályafutásuk során először büntudatos hivatalos szakszervezeteket a kormányok még elhessegethették, de a szakértői apparátusok nem tehették meg ugyanezt a populizmusra hajló pártvezetéssel. A Messner-kormánynak őszre kitelt a hitele, s a búcsúzó miniszterelnök csak arról panaszkodhatott, hogy mindent a párt felhatalmazása szerint tett, nem érti, miért hagyták cserben. Decemberben ugyanezt a panaszt adhatta elő Branko Mikulić. A pártvezetések részben kényszerből, részben önként vagy rendpárti, vagy a nemzeti, vagy a kisembert védő populizmust választották. A magyar pártvezetés a kudarcos aradi csúcstalálkozó után aligha gondolhatott a nemzeti jellegű populizmusra. A kisember védelmére kelni, vagyis az utca emberére hivatkozva árstopot elrendelni, operatívav beavatkozni a vállalatoknál, hiányellenes kampányokat indítani: ez bizony nem ment volna keresztül sem a nemzetközi pénzügyi intézményeken, sem a pártvezetés félig-meddig létező reformszárnyán, sem a nagy érdekcsoportokon.

A Grósz-kormány utolsó korszakában feladta a Tervgazdasági Bizottság által erőltetett „reformdiktatúrás” koncepciót, a liberalizálási változatok elsilányodtak. A kormány állandó egyezkedésekre kényszerült a felbátorodott szakszervezettel, másrészt magában a kormányzatban is megnövekedett az alkucsoportok képviselőinek a száma. Mivel a szerkezet átalakítása továbbra sem ment végbe, sőt a kormány végképp elkötelezte magát a nagymarosi és a jamburg-tengizi beruházások mellett, nem maradt más hátra, mint a terheknek a fogyasztóra való áthelyezése, illetve a magasabb költségvetési hiány elismerése. A kormány belenyugodott az oligarchikus alkuk folytatásába – onnan nyerte legitimitását –, nem kockáztatta egyik oligarchia előjogainak megnyirbálását sem. A népszerűtlen gazdasági intézkedések elől a főtitkárnak időszerű volt elmenekülnie a miniszterelnöki posztról, így került sor a főtitkári és a miniszterelnöki tisztség kettéválasztására.

Az őszi kezdetén nem lehetett tudni, hogy a szovjet vezetésben hogyan fog folytatódni a peresztrojka. Ennek következtében a kisebb országok bizonytalankodtak. A szovjet reformirányzatot erősítő váltások – Ligacsov háttérbe szorulása, Jakovlev előtérbe kerülése – látszólag eldöntötték a dolgokat. A valóságban éppen ez az őszi bizonyította be a peresztrojka irányítói számára, hogy mind a nemzetiségi, mind a gazdaságpolitikában szinte leküzdhetetlen problémákkal állnak szemben. A közvetlen tárgyalások a balti államokban, majd a kaukázusi köztársaságokban nem vezettek igazi eredményekre. Hiába mentek reformerek a kedélyek csillapítása végett a nemzeti és gazdasági konfliktusok tűzfészkeibe, ez csak arra volt jó, hogy rájöjjenek: egyelőre nincs megoldás. A balti parlamentek különböző fokú radikalizmussal, de valamennyien a nemzetiségi, köztársasági, politikai és gazdasági önállóság kibővítése mellett döntöttek. Az örmény-azerbajdzsán vita nem jutott nyugvópontra. Immár Gorbacsov vezetésével maguknak a reformereknek kellett éles hangnemű nyilatkozatokban elítélniük a túlságosan messze menő önállósulási törekvéseket, azokat az embereket, akik éppen a peresztrojka hivatkoztak. Majd a reformerek által vezetett, vagy legalább általuk is megtúrt kampány indult a glasznosztyi túllépőivel szemben, a balti államokba visszatért a cenzúra, a reformlapok példányszámát és hozzáférhetőségét korlátozták. De ennél is fontosabb, hogy a gazdaságban a kormány fokozatosan belecsúszott a korábbi engedmények visszavételébe, a szövetkezeti vállalkozások elleni fellépésbe, a fogyasztók fegyelmezésébe. Megjelent az ördögi kör: a politikai peresztrojka támogatása érdekében növelni kellene a fogyasztást, ami gyors el-

adósodáshoz vezet, viszont a jelenlegi szerkezetben a fogyasztótól elvont jövedelem és áru a jövőben sem hozhat árubőséget. A vezetésnek bele kellene nyúlnia a gazdasági szerkezetbe, de ez még sokkal nehezebb, mint általános bürokráciaellenes harcot folytatni. Jakovlev KB-titkár kelet-európai körútja a felek helyretételét szolgálta. A túlságosan előrefutóknak intés, a lemaradóknak kis biztatás járt. Magyarország a balti államok szerepébe jutott. Ezt a reformerek szeretik, de talán egy fokkal messzebb ment, mint ami most az egész gorbacsovi peresztrojka szempontjából kívánatos. Többpártrendszer? Na, na. A Varsói Szerződés megkérdőjelezése egyes politikai csoportok által? Ne most! A KGST egészének felülvizsgálata, akár a kilépésig? Csak erősítené a peresztrojka-ellenes erőket! A többpártrendszer nem is Magyarországon okozhat gondokat, hanem példaként szolgálhat a szovjet demokratikus és ellenzéki mozgalmak számára. A Varsói Szerződés vizsgálata, a csapatkivonások szorgalmazása nem önmagában jelent gondot, de problémát okoz a stratégiai szintű engedmények bejelentésekor. Más dolog magunktól megtenni, tábornokainkkal egyeztetve, s más, ha nyomást akarnak gyakorolni ránk, amit aztán a Nyugat kihasználhat. A KGST radikális reformjának szükséges voltáról a szovjet vezetés is meg van győződve, de saját menetrendjéhez feltétlenül ragaszkodni kíván. A jakovlevi körút eredménye, hogy valamennyi kisebb országban felerősítette a belső tendenciákat, jobban kirajzolta az erővonalakat, mert igazán sehol sem javallhatott radikálisan mást a korábbiakhoz képest. Ha a szovjet vezetés nem akar pártszakadásokat előidézni, akkor csak ezt teheti. De egy pártszakadás bármelyik kisebb országban példát mutathat a szovjet párt viaskodói számára is.

Magyarországon három, különböző erejű vonal találkozott felső szinten. Az egyik a rendpárti populizmus, amely a fenyegető anarchia veszélyére hivatkozva, nem nemzeti, nem kisembereket pártoló, hanem „osztályharcos” alapon próbálkozik áttöréssel. Ennek lehet bázisa a nagyvállalatokban, amelyeket a szerkezetátalakítás létükben fenyeget, régiókban, amelyeknek ipara, infrastruktúrája a régi szerkezethez kötődik. És lehet bűnbak ellenfele a kisvállalkozó, az értelmiségi, a cigány, a zsidó, a nemzeti kisebbségi, a „fideszes” diák. Jól látható, hogy az osztályharcos rendcsinálás durva módját választja 1988 végén, 1989 elején a bolgár, a csehszlovák, az NDK vezetés, s időszakonként a magyar vezetés populista rendpárti szárnya is (a brassói munkások mozgalmára emlékező tüntetés szétverése). A reformdiktatúrás elképzelés kizorol a szélre, a gazdaságban felrémlik egy kelet-európai újkonzervatív menetrend lehetősége. Az új

kormány visszamaszírozik az inflációs politikába, folytatja a megkezdett beruházási pazarlást, elszabadítja a bérinflációt, játssza a húzd meg, ereszd meg kötélhúzását a szakszervezettel és az érdekképviselőkkel. A harmadik lehetőség, a Pozsgay Imre által hangoztatott politikai kormány, vagyis egy politikai tárgyalásokra képes egységes kormány kicsiny eséllyel bírt. Ez a kormány, a lengyel Rakowski-kormány mintájára, hét év szakadékat átugorva, közvetlen tárgyalásokat kezdene az alternatív és ellenzéki csoportokkal, pártokkal, az alkotmányozás, a gazdaság konszolidálása, a szabad többpártrendszerű választások témáiról. Úgy tűnik, hogy a Rakowski-kormány is csak Jaruzelski tábornok teljes politikai tekintélyének bevetésével, bizalmi szavazás révén juthatott tárgyalási pozícióba. Erre Magyarországon nem került sor.

Ezerkilencszáznyolcvannyolc. Javult-e, romlott-e a helyzetünk? Mit ért ez az esztendő? A kormány büszkén vallhatja, hogy túlélte az évet, nem léptek fel fizetési gondok, a tervek közelében járt a külkereskedelem, nem romlott súlyosabban a fizetési mérleg. És mégse volt igazán jó ez az év, mert ismét elpocsékoltuk a legfontosabbat: az időt. Alkalmazkodásunk nem javult, a szerkezet nem változott, a támogatások továbbra is kiáramlottak, az intézményi kozmetikázások nem változtattak a lényegen. A monetáris visszafogás helyett adminisztratív visszafogásokra került sor, a két-szintű bankrendszer nem biztosított jobb tőkeátcsoportosulást, az árak felszabadítása nem törte le a monopóliumokat. A politikai intézményekben zajló viharok nem hoztak érdemi változást a politikai döntési folyamatban: továbbra is ugyanúgy dőlnek el a támogatások, a nagyberuházások, a gazdasági mechanizmus programok, az alkotmányozás ügyei, a nemzeti kérdések.

Szűk politikai szervezetek a nyilvánosság kizárásával, szelektált szakértők bevonásával határoznak futószalagon, még általuk sem áttekinthető ügyiratok felett.

És mégis itt a „hátha”. Hátha 1988-ban ott rejtőzik egy új világ ígérete? Hátha a politikusok és politikai csoportok egymást kényszerűen ölelő Laokoón-családjá kibontakozik a válság kígyójának szorításából? Hátha a szovjet politikai és gazdasági mechanizmus három-négy hónapos ciklikus kiingásai nem rángatni fognak, hanem önálló pályára állítanak? Hátha bebizonyosodik, hogy sem a nemzeti, sem a kisemberre apelláló, sem az osztályharcos populizmus nem hozhat egyebet, mint a térség visszabalkánosodását? Hátha kiderül, hogy a társadalomtól független reformdiktatúra nem hoz reformot, csak diktatúrát. Hátha...

Vagy különben úgy lesz, ahogy az öreg Márai jegyezte nyolcvanas évekbeli naplójába: „Petőfi hörgése: •A Kárpátoktól le az Aldunáig / Egy bős üvöltés, egy vad zivatar•. Elkövetkezhet a pillanat, amikor a verses sort földrajzi módosítással így idézik: A Baltikumtól le az Adriáig / Egy bős üvöltés, egy vad zivatar. Százmillió ember üvöltése messzire hangzik.”

1989. január

Alkonyat

„Az élet egyre baldoklásgyanúsabb...”

IKÁLNOKY LÁSZLÓ: ALKONYI

Kíváncsian, de félve tekintek a mikroszkópba, amelynek lencséje alatt az MSZMP nevű furcsa lény vonaglik. Soha ekkora figyelemmel nem fordultak ennek az organizmusnak a belseje felé. A változások – majd azt mondtam: az alkonyat, az összeomlás – oly gyorsak, hogy a megfigyelő átkozódva szaggatja szét fél évvel ezelőtti jegyzeteit: minden másként van. A nyugati „budapestológusok” sem könnyen igazodnak el szokásos megközelítési módjuk alapján. Akiket tegnap reformernek vélték, azok mára még a centrumba se férnek be, s akiket ortodoxiájuk miatt marasztaltak el, ma egy jó hírű reformkörben masíroznak. Mintha az összevissza mozgó párt kicsúszna fogalmaink kereső beavatkozása alól.

Mégis közrebocsátom töredékes téziseimet az MSZMP belső megoszlásáról és távlatairól, mert ennek a politikai erőnek a mozgása az egész ország sorsát meghatározhatja. A mai vizsgálódás fő gátja, hogy e párt politikai megosztottsága még nem formalizálódott, így csak egyfajta szociológiai megoszlásra következtethetünk. Nincsenek nyílt platformok és frakciók, a pártvezetők – Berecz Jánost kivéve – nem vállalják el egy-egy politikai csoport vezetését.

Ahogy a Magyar Dolgozók Pártja a Rákosi-korszak szülője és szülöttje, úgy az MSZMP a hosszú Kádár-korszaké. Vezetőit a kádári politikai stílus szájíze szerint választották ki. Tagjai egy kádári középutas politika rítusainak megfelelően léptek be a pártba, éltek ott mozgalmi életet. E kádári stílus pedig nem kívánt szolgai ideológiai vallomásokot, a hatalommal való közvetlen azonosulást, csak az úgynevezett végső értékekkel való folyamatos együttélést, az alkukban kijelölt határok pontos betartását és betartását. A tagság azonosulási készsége nem haladta meg a társadalom azonosulási készségét. Az MSZMP, mint egyetlen párt, magába zsúfolta a társadalom tagolatlan politikai értékeit és érdekeit. Ebben a rendetlen raktárban egymás hegyén-hátán hányódtak az ómódi marxista–leninista–sztálinista stelázsik és a csillogóra glancolt, import alkatrészeket és anyagokat tartalmazó szociálliberális fotelok. Most végkiárusítás van a raktárban. 1988 májusa óta folyamatos a leértékelés. Szemügyre vesszük a készletet, s egyre kevésbé vágyunk rá.

Az egyik sarokba szorult csoport a késői Kádár-korszak feltörekvőiből áll. Mindazokból, akik a nyolcvanas években a második és a harmadik vonalból előrekerültek az apparátusokban, akik ekkor értek el a hatalom és a kedvezményezettség féltető állapotába. Ez az a társadalmi felső középosztály, amely gazdagodását, karrierjét a hatalmi oligarchiákba való bekerüléshez kötötte, akik az MSZMP révén jutottak a vállalatok, a mezőgazdasági nagyüzemek, az államapparátusok vezető posztjaira, pénzes szakértői státusaiba. De úgy is mondhatnám, hogy azoknak a vállalati oligarcháknak a megfiatalodott társaságáról van szó, akiket zavart a késői Kádár-korszak tehetetlensége. Innen is, onnan is Angyal Ádámok, Tatai Ilonák, Demján Sándorok bújnak elő, akik határozott kézzel igazgatnak vállalati óriásokat, és megértően tekintenek mindazokra a pártapparátusokban, akik végre a lassú alkudozások helyébe dinamikus döntéseket ígérnek. 1985-től az ország kezd megtelni kis-grószokkal. A Grósz Károllyal érkező dinamikus populizmus a XIII. kongresszuson már megmutatta oroszlánkörmeit. Nem volt-e rokonszenves a visszavonulásokba, hátrálásokba, gyanús reformosdikba tört vállalati, nagyüzemi új bárók, a pártmunkások előtt egy dinamikus növekedés lehetőségét megpendítő Grósz, aki végre vállalt valamit (ha mást nem, legalább az ötvenes éveket)? A provinciális magabiztosság grószai stílusa hódíthatott a feltörekvő új középosztályban. „Ha én tudok a vállalatomnál határozottan dönteni, akkor ezt elvárom a politikusoktól is, akikkel tárgyalok.” És 1987-től a Grósz Károlyok ígértek, döntöttek, vállaltak. Biztosítva látszott egy gyors átmenet. Nemzedéki alapon puccsot hajtottak végre nemcsak a kádári öreg Politikai Bizottság és a Központi Bizottság ellenében, de a megyék egy részében is. A nyolcvanas évek közepétől szinte teljesen kicserélődött a nagyvállalatok vezérkara, jöttek az új bankfiúk, Komócsin- és Pap János-megyék váltak harci tereppé. Az államapparátusok fiatal technokratái kis undorral ugyan, de szorongatták a populista politikusok izzadó tenyerét. Csakhogy az aradi tárgyalások csapdája, a félresikerült politikai fenyegetőzések, s legfőképpen a gazdasági ígéreték részleges vagy teljes összeomlása ezt a csoportot megrendítette önbizalmában. Éppen a legfontosabb ponton szenvedtek vereséget: a gyors és biztos megoldások helyett kapkodást és összevisszaságot teremtettek. S mindezt nemcsak a pártban és az országban, de önmagukban is. Az MSZMP „felső középosztálya”, „újjgazdagjai” keresik a helyüket és vezetőjüket. Még nem tudják, hogy kitartsanak-e állásaikban, vagy a párton belüli reformkörökbe, esetleg független szakértőkként vagy vállalkozókként a párton kívülre mentsék magukat. A

nagyvállalati, banki oligarchák az új pártok és mozgalmak felé tájékozódnak. Az „MSZMP-bugrisság”, a „mély szembenézés”, az „őszinte szó”, a napi tizenhat óra népért végzett munka lejáratja magát. De bár a sarokban állnak, mégis nagy gazdasági, politikai és katonai súllyal rendelkeznek. Talán a legnagyobb a párton és az országon belül. Még nem döntötték el azt sem, hogy mit tesznek, ha a párt többi csoportjai vagy az ellenzéki erők valóságos hatalmuk mellett élethelehetőségeiktől is meg akarnák fosztani őket. Nem is kell erőszakhoz folyamodniok, elég, ha mai gazdasági túlsúlyukkal, nagyvállalati, banki, államigazgatási eszközökkel élnek egy felkészületlen és erőtlen ellenzékkal, és ami szomorúbb, egy védtelen társadalommal szemben.

A másik MSZMP-csoport mintha az MSZMP értelmisége volna. Itt azután egymás mellé kerülnek liberális szocialisták, Nagy ImrÉ-s nemzeti kommunisták, reformkommunisták. Fiatalok, távolabb a politikai döntésektől. Jelentős részük a késői Kádár-korszak pártellenzékét képviseli. Volt egyáltalán ilyen? Lehet, hogy inkább pártellenzékiekről kellene szólni, mert egységes pártellenzék nem volt. Szinte semmiféle összekötő kapocs sincsen a KB-tag Pozsgay Imre és ama balmazújvárosi tanár között, aki a párttaggyűléseken rendszeresen változtatásokat követelt. Szinte minden értelmiségi pártszervezetben akadt néhány párttag, akik időnként vagy folyamatosan ellenkeztek politikai, de még inkább szakmai kérdésekben. Lehetett a Műszaki Egyetem egyik tanszékén két fiatal mérnök, akik engesztelhetetlenül küzdöttek az alacsony színvonalú oktatás, a hierarchia, a pártideológia ellen; egy újság szerkesztőségében néhány újságíró, akik többször is leírták botrányos igazságok felét vagy háromnegyedét; államapparátusi munkatársak, akik taggyűlésen szóvá tették a tervek megalapozatlanságát, az állam- és pártapparátusok ésszerűtlen döntéseit. A pártszervezetek, de még a közvetlen munkatársak is ezeket a felszólalókat, beadványírókat „ellenzékieknek” tekintették. Minden munkahelynek, minden pártszervezetnek volt egy-egy megtűrt „ellenzékije”, ahogy a Központi Bizottságnak is. Nem nagyon tudtak egymásról, pártbeli „hőstetteik” a munkahelyek keretein belül maradtak. Érték őket büntetések, néha elbocsátások. Ezek a pártellenzékiek nem kívánnak azonosulni sem a Rákosi-, sem a Kádár-moddal, az általuk sztálininak vagy poszt sztálininak tekintett rendszerrel. „Ez nem a mi rendszerünk, nem a mi szocializmusunk. Mi éppen azért léptünk be a pártba, hogy ezt a modellt megváltoztassuk. Ezért kaptunk pofonokat, ezért harcoltunk a minket kiátkozó párttaggyűléseken.” Ezek a pártellenzékiek abban különböznek a klasszikus Nagy ImrÉ-s pártellen-

zékétől, hogy a rendszerrel szemben sokkal kevesebb illúziójuk volt, a rendszer egyetlen bűnével sem azonosultak, a pártot a politizálás harci terepének tekintették. E csoportnak van leginkább lehetősége, szüksége és igénye arra, hogy megkülönböztesse magát a kádári és grószói párttól, és egy modern, baloldali szocialista platform, frakció vagy önálló párt képét öltse. E csoport a mai MSZMP-ben jelentős kisebbség. Ha egy elkülönült mozgalom akár csak platformszinten létrejön 1988 őszén az aradi találkozó után, vagy 1989 elején, 1956 rehabilitálásakor, a többpártrendszer elismerésekor, akkor e platformnak, frakciónak komoly esélyei lettek volna vagy az MSZMP átalakítására, vagy egy új párt összehozására. De a csoport felhajtóereje az áprilisi kecskeméti reformtalálkozóig tartott. Itt a résztvevőknek rá kellett döbenniük, hogy nemcsak pártszakadás és új párt nem lesz egyhamar, de frakció, platform, sőt saját lap sem. A rendkívüli kongresszusig ott kell maradniuk az országos és helyi Grósz Károlyok ölelésében, ebben a baráti halálos ölelésben. A csalódás újabb kilépési hullámhoz vezetett, pedig talán ezt a csoportot érte eddig is a legnagyobb veresztesség. Pozsgay és Németh bekerülése a pártelnökségbe, Pozsgay hivatalos MSZMP-jelölése a köztársasági elnöki posztra, sőt zsarolásra való felhasználása az Ellenzéki Kerekasztallal folytatott tárgyalásokon véglegessé tette, hogy nincs a csoportnak Mózes, aki kivetné őket az egyiptomi rabságból. A pártnak ezek a legérzékenyebb és legmozgékonyabb tagjai mind elkeseredettebben vívják szinte reménytelen küzdelmüket a reformkörökben. Harcot a fennálló hierarchia ellen éppúgy, mint a megnövekedett társadalmi és pártpolitikai előítéletességgel szemben, amely minden mai és volt párttagot a Dunába s Tiszába kíván hajítani.

De kik alkotják a párt gerincét? Azok, akik a közép-Kádár-korban, a sikeres, a pozitív Kádár-korszakban csatlakoztak a párthoz. Akik a hatvanas évek közepétől a nyolcvanas évek közepéig egész életmódjukkal, családi, baráti, munkahelyi kapcsolataikkal, értékeikkel elfogadták és igazolták a kádári közélet, kisembereknek szóló politikát: lassú, de biztos gyarapodás, a magánélet nyugalma, a dolgok gyakorlatias megközelítése, veszély nélküli munkahely, szociális biztonság. Ne feledjük: a közép-Kádár-kori MSZMP nem elitpárt, nem is apparátuspárt, hanem „kisember”-párt. Nemcsak Kádár személyes stílusa, hogy az utca emberének, a kisembernek vágyait és érzéseit kell kimondani és teljesíteni, hanem a kádári MSZMP-nek is. Lakás, telek, autó, külföldi utazás, kis maszokolás, társadalmi béke, kevés politizálás – mindez a kádári MSZMP-be vonzotta a kisemberek száz ezreit is. A műhelyek munkásai, az irodák alkalmazottai nem túlzott lelke-

sedésből vagy kényszerből léptek az MSZMP-be, mint annyian az MDP-be, hanem valamifajta társadalmi etikettből és nem is titkolt garanciavágyból: jobb, ha mi vagyunk ott, akkor nyugi lesz. Nyugodt lehet a vezetés, mert nem csináltunk zűrt, s nyugodtak lehetünk mi, mert a vezetés nem őrlhet meg csak úgy a fejünk felett. A folyamatosan szociáldemokratizálódó kádári pártban nem érezte idegennek magát a hétvégi telkén kapálgató nagyüzemi munkás, sem titkárnő felesége, mert pontosan annyit adtak a politikának, amennyit az megkívánt, és annyit kaptak tőle, amennyit elvártak: hagyjuk egymást békén. Ők voltak büszkék arra, hogy jobban élünk, mint a szomszédaink, ők söröztek május elsején a felvonulás után, ők gondolták, hogy ebben az országban aki dolgozik, az boldogul, csak a lógós-nak nem megy. A nyolcvanas évek közepéig megtalálták a számításukat, tudták, hol élnek, honnan hová tartanak. A szocializmus a kisebb panelakásból a nagyobb felé, a Trabanttól a Wartburg felé, a bolgár tengerparti üdüléstől a török bundatúra felé tart. És aztán 86–87-ben beléjük hasított, hogy aki dolgozik, az sem boldogul. Az „alsó középosztály” MSZMP-jével felfordult a világ. Valami nagy baj van, mert megdőltek a szilárd árak, elbizonytalanodott a munkahely, a politikusok mindenféle marhaságot beszélnek. Megpróbálnak bízni Grósz Károlyban. Hátha csak egy kátyút kell átugranunk, és ezzel az erőszakos pasással sikerül? Csakhogy az nem kátyú, hanem szakadék. És 1988 végétől a pártvezetők mintha mind megőrültek volna: hetente, naponta mást mondanak. „Mindenki ágál, de ki adja vissza a hatvanas és hetvenes évek biztonságát? Lehet, hogy az öreg sok marhaságot is csinált, de mégiscsak törődött velünk. Akkor szereztük a lakást, meg mindent. A mai vezetők csak okoskodnak, harsognak, de nem csinálnak semmit.” Az „MSZMP-kisemberek” nem tudnak mit kezdeni azzal az állítással, hogy ők egy elviselhetetlen sztálini vagy posztsztálini diktatúrában éltek harminc évig. „Ennyire balekok voltunk, hogy ezt nem vettük észre? Amikor mi gyarapodtunk, akkor valójában lefelé mentünk? Vagy azazal, hogy beléptünk a pártba, mi lettünk a többiek elnyomóivá?” De hiszen csak éltek a mindennapi, teljesen politikamentes életüket. És nem akarnak továbbra sem politizálni. „Az értelmiségiek könnyen ugrálnak, ők mindig megússzák. A melóst, a kisembert rúgják fenékbe, ha valami van. Ezek az MSZMP-főnökök és az ellenzékiek csak minket hülyítenek. Jöjjenek le hozzánk a műhelybe, ne csak papoljanak, hanem csináljanak is valamit.” Nyers Rezső többször is megpróbált e csoport felé közeledni – leginkább Kádár temetésén sikerült –, de gesztusai megkéstettek és bizonytalanok. A párt – és talán a társadalom – legnagyobb választói tömege politikai kifeje-

zódás nélkül húzódik a mélyben. Konzervatívok? Igen, annyiban, hogy ragaszkodnak a korábban elért politikai nyugalomhoz, a langyos vízhez, az együtt épített házhoz és kerítéshez. Reformellenesek? A reformok semmi jóval nem kecsegtetik őket, ha egyáltalán valaki világosan megmondta nekik, hogy miben is állnának ezek a reformok. Karrieristák? Egészséges önzésből léptek a pártba, hogy biztonságban legyenek. De milyen karrierje kötődik ma egy brigádvezetőnek, egy tsz-ágazatvezetőnek a párttagsághoz? Semmilyen. Inkább hátrány lesz, mint előny. Átmeneküljön egy másik pártba? Minek? Mit találhat ott, ami nyugalmat és természetes előrelépést biztosíthatna? Nem fog elmenni szavazni.

A kora-Kádár-kor (1956–1962) hősei, a Münnich Kör tagjai, vagy a volt rákosisták olyan szétszórt kisebbségeket képviselnek, akiknek inkább a politikai ijesztgetés szomorú szerepe jut. Csalódott volt pártmunkások, apparátusai, sok küzdelmen és csapáson átment munkáskáderek érthető elkeseredéssel tekintenek a jelenlegi MSZMP-re: ez a szétfolyó massa semmiben sem emlékeztet egy olyan mozgalom központjára, amely akár a kommunizmus utópiáját akarná elérni, akár egy gyakorlatias hatalmat képes volna irányítani.

HA MEGFŰL A FULDOKLÓ REND

*„Ilyenkor minden a nyers erejére
Szűkül, az erő önkény lesz, az önkény
Mobóság, s ez az egyetemes farkas,
Mit erő s önkény közösen segít,
Egyetemes prédára kényszerül
S végül magát falja fel.”*

[SHAKESPEARE: TROILUS ÉS CRESSIDA]

[SZABÓ LÓRINC FORDÍTÁSA]

Mi lesz ezzel a párttal a rendkívüli kongresszuson és utána a választáson? Úgy is kérdezhetném: mi marad ebből a pártból? Kivel lesz képes koalícióra? Ki lesz hajlandó vele koalícióra lépni?

Az egyik lehetőség, hogy a mai pártvezetőség változó hatalmi felállásban, de fenntartja a látszategységet. A különböző szintű vezetőségekben fennmaradnak a rossz személyi kompromisszumok, az alkalmi megegyezések, ahol minden vezető utálja ugyan a másikat, de udvarol a másik csoportjának. Ész, igény, nemesség mit sem tehet, csak a közbutaság győzedelmeskedhet. A pozsgaysták a királyválasztó pártoligarchák (megyei és

városi titkárok, nagyvállalati vezeték, államhivatalnokok, a tömegkommunikáció törpe cézárjai stb.) megnyerésére kényszerülnek azért, hogy a pártválasztásokon eséllyel lépjenek fel. Az oligarchák Grósz helyett új képviselőt keresnek, és fogcsikorgatva mosolyognak a reformatákra, vagy flörtölnek a „kisemberek” pártjával. A szervezeti változásoknak, a hatalom-összpontosításnak a párttagok feje felett való eldöntése – senkit sem kérdeztek az alapszervezetekben, hogy akarja-e a mindent elhatározó pártelnökséget, a Politikai Bizottság kiterjesztését, méghozzá ilyen személyi összetételben, hogy kívánják-e a rendkívüli kongresszust, az ellenzékkel folytatott tárgyalásokat és az azon kialakított tárgyalási pozíciót, Pozsgay Imre köztársasági elnökké jelölését stb. –, azt mutatja, hogy a demokratizálást hirdető vezetés ott folytatja, ahol a kádári abbahagyta. De mindez nemcsak a vezetők kádári stílusú reflexeiből következik – nevezetesen, hogy amit én jónak tartok, azt jónak kell tartania a tagságnak is –, hanem abból a teljesen ésszerű megfontolásból is, hogy a rossz kompromisszumba belesüllyedő vezetők pontosan tudják: az alapkérdésekről folyó vita azonnal szétviszi a pártot, rögtön megmutatja, hogy a párttagok csoportjai távolabb állnak egymástól, mint a pártonkívüliektől. Természetesen egy ilyen kiegyezésnek valószínű programja sem lehet, hiszen ellentétes érdekű és értékrendű tagok csak abban tudnak megegyezni, hogy miben nem értenek egyet. A látszategységre épülő párt látszátpárt lesz. Nem mozgalom, program- és értékhorozó politikai erő, hanem a hatalom maradéka. Fekete lyuk, egy önmagát felélő égitest. Egy valóban szabad választáson a biztos vesztes. Arcnélküli vagy lejáratott vezetők, önbizalmát veszített, dühös és elkeseredett tagság, társadalmi megvetés – ez az összeragasztózott oligarchikus, reformdagályos, kisemberekre tikkelő párt plakátja. És ezt a pártot még az ellenfelek gyengesége sem fogja megmenteni. Ha geopolitikai okokból, szovjet és nyugati kényszerre be is kerülnek a koalícióba, csak kényszerű teherként, elsőként kidobandó felesleges csomagként bánnak majd vele.

Tételezzük fel, hogy a párt bárói, vagy a bárók pártja győzedelmeskedik a rendkívüli kongresszuson. A nagyvállalati vezetők, a megyék és városok irányítói elunják a demokráciáról, az alkotmányozásról szóló üres fecsegést, a Medgyessy-fiókák liberál-monetáris programcskáit, és új megegyezést ajánlanak. Bérindexálást és szanálást a nagyüzemi munkásoknak, hogy ne rettegjenek az inflációtól és a munkanélküliségtől, nyílt vállalat- és bankközi megegyezéseket a központi terv- és pénzügyi szabályozgatás és szabadpiaci folyamatok helyett, engedményeket a középosztályos fogyasztóknak a vám- és devizasabályokban, a külföldi munkavállalásban, az

ellenzéki pártok anyagi kielégítését (épület, telefon, saját lap, gépkocsi stb.). Kiegyezést a helyi szakmai elitekkel: „mi mindig nagyra becsültük a szakmai tudást pártállástól függetlenül. Tényleg elviselhetetlen a műszaki értelmiség, vagy az egyetemi oktatók, vagy a tudományos szakértők helyzete.” Ha valaki meg akar ismerkedni a pártoligarchiák és a munkáselitek rossz kompromisszumával, elegendő elutaznia Jugoszláviába, ahol helyi, tagköztársasági kisebb-nagyobb báróságok, fejedelemségek, kánságok a fent leírt rendszert működtetik évek óta. És ez az oligarchia harcol a Rakowski-kormány ellen, s vonul együtt a hivatalos szakszervezetekkel és részben a Szolidaritással, amikor követeli a nagyvállalatok szanálását, a bérindexálást, a költségvetési hiányra vállalt többletkötelezettségeket. És Li Peng erőszakos fellépése is azoknak az észak- és közép-kínai tartományfőnököknek, a maói rozsdásodó ipari központok vezetőinek érdekeit tükrözik, akik nem akarnak ugyan központi tervutasítást, adminisztratív hatalmi önkényt, de akikre súlyos veszélyt hoz a piaci verseny. Amíg lehet, megegyezünk, ha nem lehet, odavágunk. A gyár, a föld, a város és a falu, a külfölddel való tárgyalás joga a miénk. Aki ezt hallgatólagosan vagy szóval is elismeri, azzal megegyezünk. Aki ezt megkérdőjelezi, azt eltíporjuk. Félreértés ne essék, itt nem egy pártállami tulajdonról van szó, hanem egy olyan elit tulajdoni és irányítási jogáról, amely jogainak gyakorlásához felhasználja a pártot és az államot. Ha nagyüzemi báróságának az a feltétele, hogy MSZMP-vezetőnek kell lenni, úgy is jó, de ha ehhez az MDF-be vagy az SZDSZ-be kell belépni, az se baj. A lényeg az, hogy fennmaradjon a nagyvállalati, megyei és városi irányítás privilegizált tulajdoni és hatalmi mechanizmusa. Ha a párt nagyurainak és asztalnok, pohárnok, fővadász klienseiknek sikerül megtalálni egy új, jó kiállítású királyt, akkor nyert ügyük van, hiszen kezükben az ország feletti gazdasági és erőszakhatalom. Ha a rövid idő alatt ezt képtelenek fellelni, akkor is győzhet ligájuk, csak nagyobb kockázatokkal léphet fel a választásokon. Ez az oligarchiákkal túlsúlyos MSZMP önerőből is kikényszeríthet, kiédesgethet egy koalíciót. (Közbevetőleg: itt nem a Hankiss által felvetett nagy koalícióról van szó, az elitek új megegyezéséről. Itt egy oligarchikus elit szállja meg a központi hatalmat és szívja magához az ellenzék megnyerhető politikai csoportjait. Hankiss a modernizáció érdekében lepaktáló nagyvállalati, kisvállalkozói, párt- és állami elitek koalíciójáról beszél, én pedig egy, a mai tulajdonosi és hatalmi status quot megőrző oligarchikus kiegyezésről.) Ha a pártnak ez a csoportja ügyesen operál a béreknek az árakhoz igazítása megnyugtató jelzavával, a csődbe jutott ipari nagyvállalatok és mezőgazdasági szövetke-

zetek megsegítésével, a központi „pénzügyi diktatúra” demagóg leleplezésével, a kádárista vének korrupciós ügyeinek, hatalmi visszaéléseinek szörnyülködő feltárásával, a pártvagyon átadásával, akkor a választások kockázatai csökkenthetők, a választások utáni koalícióban pedig nem kell állandóan a szultán fermánjára és a császár leiratára figyelmeztetniük.

És ha a liberális szocialista, reformkommunista csapat győzedelmeskedik az oligarchák egy csoportjának segítségével? Ha a reformaták piaci, demokratizáló értékei átütő sikert aratnak? Nem is kell mondanom, hogy az ország szempontjából ez lenne a legjobb. De az a szomorú, hogy ennek a csoportosulásnak nemcsak a világos képe hiányzik egy jövőendő demokratikus rendszerről, egy jövőendő szocialista párt feladatairól, de nincs elképzelése az ahhoz való átmenetről sem. Az oligarchikus csoport tudja, hogy kié legyen a gyár és a föld, az iskola és a kórház. Az övé. Legfeljebb azon kell törniük a fejüket, hogy e tulajdon akkor biztosítható-e jobban, ha részvénytársasági formában működtetik, vagy ha Vállalati Tanács irányítása alatt van. De a reformkörök, vagy éppen Pozsgay Imre és Szűrös Mátyás még csak találgatják, hogy kinek is a tulajdonáról és hatalmáról van szó, és azt kiknek is kellene, milyen formában átadni. Egy elvont, nem létező állami tulajdonban gondolkodnak, amelyet egy ugyancsak elvont társadalom kellene hogy piaci hatékonysággal és mégis munkás-beleszólással, demokratikusan hasznosítson. Önkormányzatoknak akarjuk adni az iskolát és a kórházat? De kinek az önkormányzata ez? Magántulajdonba kerüljenek a vállalatok, vagy megmaradjanak állami tulajdonban? Nem szakmai, közgazdasági, hanem nyersen politikai kérdések ezek. Kikre akarom hártani a válság terheit? Az oligarcha felső középosztály ezt meglehetősen pontosan tudja: nem szabad rá, nem szabad a veszélyes nagyüzemi munkásságra, és óvatosan kell kezelni a többi elitet is. De szembe mer-e szállni ez a nagyokkal való harcra felkészületlen, a tömegbázist nélkülöző, szinte semmi pozitívumot a közeljövőre ígérni nem tudó csoport saját oligarchiájával? Tömeget a párton belül a kádárista kisemberekből toborozhat, akik viszont a gazdasági modernizáció kezdetén inkább rosszul, mint jól járnak. Ennek a modernizációs útnak csak némely értelmiségi csoportja van az MSZMP-n belül, a városi és falusi mai és potenciális vállalkozók az ellenzékét erősítik, vagy legalábbis gyanakszanak a teljesen megbízhatatlan MSZMP-re. Nem véletlen, hogy Pozsgay Imre a szociáldemokratákban és az MDF-ben keres koalíciós partnert, azokban a pártokban, ahová talán be lehet hozni azt a tömeget, akik az MSZMP modern szocialista értelmiségét kiegészíthetik, felfelé hajthatják. (Ennyiben az MSZMP e szárnyának az SZDSZ a legnagyobb

vetélytársa. Az SZDSZ ugyanattól a bajtól szenved, hogy liberális modernizációs programjának van intellektuális tartása, de nincs társadalmi követője. Ha az MSZMP liberálszocialista szárnya egy kormánykoalícióra kívánja megnyerni saját középpárti, de még inkább a szociáldemokraták és az MDF közére tartó, mozgékonyabb és vállalkozóbb tömegeit, úgy az SZDSZ egy ellenzéki koalícióra. Külső, középpárti támogatás nélkül egyikük sem lehet befolyásos párt. A dolgok logikájából következően éppen ezért az SZDSZ és az MSZMP radikálisai között várható a választási harcokban a legszükségesebb összecsapás, amely már meg is kezdődött.)

Lehetséges-e, hogy a rendkívüli kongresszuson az MSZMP a kisemberek pártjává váljék, olyan párttá, amely a biztonságra, megállapodottságra, a társadalmi békére apellál? Azt hiszem, hogy Nyers Rezső ebbe az irányba próbálja megmozdítani ezt a reform-szó-dagályban fulladozó pártot. Az oligarchákkal és a modernizáló radikálisokkal szemben egy olyan MSZMP-közeget akar szóhoz juttatni, amely biztos kis lépéseket vár. A kádári kelet-európai szociáldemokratizálódás megkoronázásáról van szó. Nincs értelmiségi tűzijáték, nincs oligarchikus hányaveti magabiztosság, hanem aprómunka a műhelyek és irodák pártszervezeteiben, a mindennapi életbe való beleérzés. Amikor Nyers Rezső Kecskeméten a kisemberek pártjáról szólt, és hozzátette, hogy ennek a vállalkozóktól a bányászokig, a technikusoktól a pedagógusokig kell terjednie, akkor talán erre is gondolt. És arra, hogy akár az újabb eladósodás árán is, de emelni kell végre újra az életszínvonalat, dinamizálni kell a gazdaságot. Ha Nyers Rezső találna maga mellé angyalföldi vagy szegedi munkáspolitikusokat, a hatvanas és hetvenes évek pozitív kádárizmusát elismerő kisvállalkozókat a párton belül, akkor átforgathatná legalább részben az MSZMP-t a kisemberek pártjává. Nemzeti azonosulását megtalálhatná a magyar reformmodellben. Nem véletlen, hogy Nyers Rezső az ugyancsak kisemberek felé forduló kigazdákát és szociáldemokratákat képzei koalíciós partnereknek. Ha ez a fordulat bekövetkezne, akkor az MSZMP jellegzetes néppárti középpárttá válna, amelynek csak szűk szélsősége a korábbi hatalmat birtokló populista vagy technokrata oligarchia éppúgy, mint a radikális pártellenzéki liberális szocialista, reformkommunista. A kisemberek MSZMP-je kicsit régiesen, hagyományosan, patriarchális liberalizmussal működne; lassítaná ugyan a modernizáció menetét, de reményei lennének választói tömegek megnyerésére. (Hangsúlyozom: ez nem a szegények pártja. Azoké a pozitív Kádárkorban középosztályosodott, kistulajdonossá vált munkásoké és alkalmazottaké, akik éppen a szegények közé zuhanástól rettegnek, s egyaránt

távol kívánják magukat tartani az újjgazdag technokratáktól, nagyvállalati és banki báróktól, a vállalkozóktól, valamint a „rendezetlen életű” szegényektől.) Reális koalíciós partner. Egy húsz évvel ezelőtti Kreisky-féle provinciális alkudozó politikát fog folytatni, ha lesz rá módja és ideje. Hullani fog rá az értelmiségi gúny szava, de könnyen lehet, hogy ennek következtében hullani fognak rá a szavazatok is. Csak az a kérdés, hogy mennyire tudja majd megkülönböztetni magát az elmúlt két-három év kisembert dühítő grószki politikájától, a gazdaságot csődbe vivő MSZMP-tól. Mennyire tudja bizonyítani, hogy ha 1968 reformját következetesen végigvittük volna, akkor nem tartanánk itt, mennyire tud szinte azonnal gyakorlati megfontolásokat, tanácsokat adni az utca emberének, a háziasszonyoknak. Ha primitív egyszerűséggel tulajdont ad szövetkezeti vagy félmaszek formában százezreknek, akkor szembenézhet a választásokkal. Ha öntudatosabb nemzeti politikát folytat Grósz politikája helyett a két nagyhatalommal és a szomszédainkkal, akkor nem megvetendő koalíciós partner.

Nem érhetné nagyobb tragédia az országot, mintha az MSZMP az átmenet közepén összeroppanna. Ebben az esetben aligha van békés átmenet. De lesz először gazdasági, majd politikai, végül katonai szükségállapot. Ma a Magyarország sorsát meghatározó három nagyhatalom – a katonai és gazdasági megsemmisítésünkre képes Szovjetunió, az Egyesült Államok és az alakulóban lévő Egyesült Európa – egyaránt érdekelt a békés átmenetben. Valamennyien tudják, hogy a köztük lévő hallgatólagos vagy nyílt megegyezés Magyarország politikai, gazdasági és katonai státusáról csak akkor valósítható meg, ha az átmenetben egy elfogadható súlyú, koalícióképes MSZMP létezik. Az MSZMP összeomlásával keletkező űrben nincs a mindhárom nagyhatalmat kielégítő politikai erő. Politikai űr pedig nem létezhet tartósan. Akkor jó a jó Fortinbras.

*„Egymást hajkurásszák vad mendemondák,
s az ember hallja, amint nemzetét
egy szomszéd csillagról mint ostorozzák,
s hogy kergetik nyájacskánk szertesét.
Ellenállást ne várjon senki tőlem!
A kétségbeesés addigra szép
madárijesztőt fabrikál belőlem,
s megcsókolom Fortinbras nagy kezét.”*

[JÉKELY ZOLTÁN: SZENTSÉGTLEN SZONETT-TÖREDÉKEK]

1989. szeptember

Delelőn

*„Így bát szerencsénk eddig fölfelé fut,
a győzelem fűzére minket ékít,
De a fényel-űsző nap közepén
Gyanús, fekete felbőit kémlek én, mely
Találkoztát keres dicső napunkkal,
Mielőtt nyugati ágyára dől.”*

[SHAKESPEARE: VI. HENRIK III. RÉSZ]
[VAS ISTVÁN FORDÍTÁSA]

Akarjuk vagy sem, a Magyar Demokrata Fórum a magyar politikai élet talán legnagyobb hatású tömegereje. Sokat és szinte semmit sem tudunk e mozgalomról. Ismerhetjük létrejöttének körülményeit, szervezeteinek nyilvánosságot látott dokumentumait, láthattuk nagy ívű akcióikat. De alig sejtünk valamit belső megosztottságáról, politikai és szellemi áramlatairól. A Demokrata Fórumban nincsenek önálló ideológiai platformok, politikai frakciók, jól formalizált közösségek. A laza mozgalmi szerveződés elvileg lehetővé tette, hogy számtalan ilyen csoportosulás alakuljon, így azután országosan nem terebélyesedett ki egyetlen egy sem. Amikor a Magyar Demokrata Fórum benső mozgását, távlatait kísérem meg áttekinteni, nem tehetek mást, mint tapasztalataim alapján bizonyos szociológiai csoportok elkülönítését vállalom, és az MDF rövid működésének vonalát bizonytalan kézzel meghosszabbítom.

A Magyar Demokrata Fórum a késő-Kádár-kor gyermeke. Ellentétben áll ez a történeti pártokkal – a kereszténydemokratákkal, szociáldemokratákkal, kispapokkal –, amelyek önazonosságukat a negyvenes évek koalíciós időszakában vagy 1956-ban keresik. Ellentétes a szabaddemokratákkal is, akiknek vonatkoztatási pontja a hetvenes évek demokratikus ellenzéke, amely a közép-Kádár-korszak konszolidált világával ellenkezett. Az MDF a válság szülötte. Annak a kapkodó, önmaga eredményeit leromboló késő Kádár-kornak az ellenzéke, fél ellenzéke az MDF, amely elvesztette nemzeti identitását. Az MDF-et kezdeményező írói csoport a hatvanas évek közepétől változó létszámmal és hangerővel azért bírálta a konszolidált Kádár-rendszert, mert az országon belül a gazdasági és szociális javulás mellé nem adott és nem engedett adni erkölcsi értékeket, lerombolta a hagyományos közösségeket (ezek inkább látszat-, mint valóságos közösségek voltak), útját állta a nemzeti sorskérdések – az öngyilkosság, az alko-

holizmus, a csökkenő népességszám stb. – nyilvános megvitatásának; az országon kívül pedig nem vállalt állami felelősséget a határon túli magyarok sorsáért. A népi és nemzeti indíttatású írók fellépése a szélárnyékos közép-Kádár-korban inkább sérelmi politizálás, amely bár közvetített elfojtott népi indulatokat, de mégis az elit értelmiség és a kultúra irányítóinak alkuviszonyai között maradt. Ha ez a kör már a hetvenes években a nyílt ellenzékiiséget választja, vagy erre kényszerítik, még a demokratikus ellenzéknél is rosszabb, szélsőbb helyzetbe jut, mert az előbbieket szélesebb kapcsolatokkal rendelkeztek a városi értelmiség és a külföld felé. Ezért a népi írók állandóan a túrés, támogatás, tiltás személyes, atyáskodó alkurendszerében forogtak. A késő-Kádár-kor a *Tiszatáj*, a *Mozgó Világ* elleni fellépésben, az Írószövetség ügyében bizonyította képtelenségét a meg egyezésre. A status quo felborult. Részben ez hajthatta a népi írókat, hogy nyíltan kapcsolatra lépjenek a demokratikus polgárjogi ellenzékkel, az 1956-os függetlenségiéekkel és Nagy Imré-szekkel, valamint a radikális reformközgazdászokkal. Az 1985-ös monori találkozó megkongatta a Kádár-kor halálharangját. De már e találkozón látszott – minden igyekezet ellenére –, hogy a csoportok közötti repedések mélyebb ellentéteket takarnak, és hogy a hagyományos sérelmi politika aligha lesz alkalmas programok kialakítására. A népi csoport 1986-ban belpolitikai és gazdasági program híján ingadozott a programképes, de hatalomra esélytelen demokratikus ellenzék és az egyre harcosabb, ugyancsak programadó, hatalomközelibb reformkommunisták, liberális szocialisták között. Nem tudom felmérni, hogy mi okozta távolmaradásukat az 1986 végi 56-os ellenzéki konferenciáról, de a távollét máig is fájó sebként lüktet. Ugyanakkor a politikai felhőrégió alatt sokkal fontosabb társadalmi folyamatok zajlanak le 1986 végétől. Az az alsó középosztály, főleg vidéken, amely a nemzeti sérelmeket legmélyebben hordozza, s amely a Kádár-rendszert a biztonság, rend, nyugalom megteremtése miatt fogadta el, megrendül anyagi és erkölcsileg. A késő-Kádár-kor nemcsak anyagi távlataiktól fosztja meg a vidéki értelmiség és önálló gazdálkodók többségét, de erkölcsi szembenézésre is készíti őket: hogyan s miért tűrte és tűri helyi főurak önkényét, gerinchajlító könyörtelen durvaságait. Korábbi sérelmek egységes képpé állnak össze: az iskolaigazgatótól a tsz-elnökig, a tanácsitkártól a rendőrkapitányig, a helyőrségparancsnoktól az úri-elvtársi feleségeig, szeretőig mindenki sérelmek okozója. Ők vonták össze a tsz-eket, ők kényszerítettek együvé falvakat, ők hajtották végre a magyar buldózerpolitikát, az aprófalvak, a tanácsok felszámolását; ők rugdosták börtönbe azo-

kat, akik melléküzemágakkal, önálló szakcsoportokkal próbálkoztak; ők üldözték el a papunkat, aki tisztességre nevelte a gyerekeinket, őmiattuk nem lehetett az órán beszélni az erdélyi és felvidéki magyarokról. És ugyancsak ők rombolták le történelmi városközpontunkat, akadályozták honismereti, városvédő körünk működését, röhögtek ki vagy fenyegettek minket, ha önálló városi lapot szerettünk volna kiadni. Ők nem engedték, hogy emléket állítsunk II. világháborús halottainknak. És ők taposták el szovjet tankok segítségével 1956-os szabadságharcunkat. (Ez utóbbi sérelem nem, vagy nem elsősorban Nagy Imrét és revizionista kommunista mártírtársait vérzi fel, hanem kisvárosok és falvak halottait, megkínzottjait és megaláztatottjait. Mosonmagyaróvári és salgótarjáni, vagy éppen budaörsi és egri sortűzek halottait, sebesültjeit bugyogja fel az emlékezet.) 1987 az erjedés éve. Az írók már érzik, hogy a mozdulatlanok látszó vidék ébred álmából, s nyújtózik, de program nélkül bizonytalanok, hogy mivel is álljanak e vidék elébe. Ezért 1987 elejétől folyamatosan tárgyalnak a demokratikus ellenzékkel, az 1956-osokkal, a reformközgazdászokkal egy második, közös programot adó Monor előkészítésén, és kapcsolatot tartanak az MSZMP alakuló reformszárnyával. 1987 júniusa határpont. Kádár János megrendül, Grósz Károly érkezik miniszterelnökként, és Pozsgay Imre 86 novemberétől tartó veszélyeztetett helyzete javul, mind a régi kádáristák, mind Grósz csapata kénytelen számolni vele. Ugyanakkor a *Beszélő*-csoport a tárgyalások alatt, előzetes értesítés nélkül kiad egy kész programot – a *Társadalmi szerződés*-t –, amely okot és ürügyet ad a monori tárgyalások megszakítására a népi csoport részéről.¹ A monori tárgyalások megszakadását szeptember elejéig titkolni lehet, ekkor még valamennyi csoport képviselői aláírják a parlamenti képviselőknek szóló nyílt levelet.²

Lakitelken az MSZMP reformszárnyának képviselői a programadók – Pozsgay Imre, Bihari Mihály, Gombár Csaba –, de az itt megalakult MDF egyáltalán nem MSZMP-szatellita.³

A közönség udvarias távolságtartással figyelte az előadókat, a kiadott *Nyilatkozat* pedig nem tükrözte az MSZMP-reformerek véleményét. Az MDF vezetése ezt pontosan tudta is és azon igyekezett, hogy a mozgalmat sikeresen tartsa egyenlő távolságra (vagy közelségre) mind az MSZMP radikálisaitól, mind a demokratikus ellenzékétől. Az alsóközéposztály helyzetében élő városi és kisvárosi pedagógusokhoz, mérnökökhöz, tisztviselőkhöz a kapcsolatot a Jurta Színház jól kitalált fórumai jelentették. E fórumok sokarcúsága immár nemcsak az elit értelmiség képzeletét mozgatta meg, hanem a vidék értelmiségét is. Mivel a Szabad Kezdeményezések

Hálózata – a demokratikus ellenzék, a reformközgazdászok, a zöldek, az 56-osok – és a FIDESZ csak 1988 tavaszutójára tudtak létrejönni, az MSZMP reformereinek pedig nem akadt fóruma, ezért 1987 októberétől 1988 júniusáig a Demokrata Fórum szinte minden kritikus erőt maga mellé állított. A dugig telt Jurta Színház, akár korábban Lakitelek, a szabadság mámorító érzetét adta az alkukba, a mikroelnyomásokba és megaláztatásokba kényszerült városi és kisvárosi értelmiségnek. És ebben a félévben először tapasztalhatta meg egy alulról jövő mozgalom az erejét. Első ízben történt – ami azóta szinte mindennaposá vált –, hogy az MSZMP és a kormány egy fontos kérdésben visszavonult: 1988 januárjában Szűrös Mátyás kijelentette, hogy Magyarország a jövőben fel fog lépni a határon kívüli magyarok sérelmeinek ügyében. Az MSZMP-nek ez a fordulata igazolni látszott az MDF politikáját: külső nyomással rá kell venni a hatalmat állami felelősségének gyakorlására. És az MSZMP még mártírokat is szállított, amikor kizárta azon értelmiségi tagjait – áprilisban –, akik kapcsolatban álltak az MDF-fel. De ebbe a felfelé ívelő szakaszba tartozik, hogy a tavaszi miskolci és kiskunmajsai fórumokkal az MDF megvetette a lábát vidéken, az egyetlen valóban országos mozgalommá vált. Az MSZMP-fordulat koronája az 1988. júniusi Erdély-tüntetés hatalmas MDF-sikere. Ha 1988 nyarán a Demokrata Fórum képes lett volna egy elfogadható színvonalú politikai és gazdasági program kidolgoztatására, és azt előterjesztik ősszel a második Lakiteleken, akkor az MDF az MSZMP mellett az egyetlen kormányzóképes politikai erővé vált volna. De az MDF vezetése adós maradt a programmal. Az MDF kezdeményezői nem látták világosan a Kádár-rendszer válságának okait. Azt valamennyi ellenzéki és félellenzéki erőnek be kell ismernie, hogy a rendszer önmagát morzsolta fel, és nem az ellenzék kemény csapásaitól hullott darabjaira. De miért éppen most következett be az összeomlás? Az nem lehet magyarázat, hogy egy negyven évig erkölcstelenül és diktatórikusan működő mechanizmus egyszerre nem bírja tovább. Az MDF mindmáig adós a válasszal: mitől bírta eddig a Kádár-rendszer, és miért vált jelentősebb tömegmozgalom hatása nélkül bukott rezsimmé? A központi felhajtóerő – az erdélyi magyarság helyzete – az aradi Grósz–Ceașescu találkozóval elapadt. Hiába ítélte el az MDF a kormányt és a kormányfőt, mindenkinek be kellett látnia, hogy amíg Ceașescu van hatalmon Romániában, addig az állapotok elítélésén túl alig lehet valamit gyakorlatilag tenni. És a magyar középosztály lelkiismeretét lehet ideig-óráig Erdélyhez láncolni, de kínzó kérdésük mégsem az, hogy mi lesz Kolozsváron vagy Kisbaconban, hanem hogy mi lesz velünk Miskolcon vagy Kiskunmajsán.

1988 második felében helyi felszabadító harcok folytak Veszprémtől Szegedig, Keszthelytől Egerig. Országos program híján a harcok középpontjába a helyi kérdések – a helyi nyilvánosság, a korrupciós és sérelmi ügyek – kerültek. Az Elnökség archaikus irodalmi jellege nem tette lehetővé, hogy a helyi szervezők konkrét eligazítást kapjanak, maradt a szónoklat és a néptanítói szerep. A vidéki szervezetek konkrét gazdasági és politikai programra várnak, hogy áttörhessék a falakat egyrészt a bizalmatlan értelmiségi szakértők, másrészt a tulajdonra, hitelre, városi beleszólásra vágyó önálló gazdálkodók felé. (Az MDF még meg sem érintette a hatalmat valóban gyakorló nagyvállalati, területi, banki és minisztériumi oligarchiákat. Az 1988 őszen Kiskunmajsán rendezett fórum a földtulajdonról biztató jelnek látszott. Ott az MDF-hez nem tartozó szakértők meghirdették az új földosztást, de ezt az MDF képtelen volt programmá formálni. Pedig egy ilyen program szavazók megnyerését és másokkal való harcot jelent. A termelészövetkezeti és állami gazdasági földek tulajdonba- vagy hosszú távú bérbeadása összeütközést jelent a mai nagyüzemek irányítóival, a hozzájuk kapcsolódó monopolista forgalmazókkal, beszállítókkal, a területi MSZMP-vezetőkkel. És a földosztás módozatától függően szavazókat lehet nyerni a korábbi középparasztoktól és többnyire városi fiaiktól, ha megváltás nélkül azok kapják vissza a földet, akik egykoron birtokolták; vagy a mai falusi gazdáktól, ha esélyegyenlőséggel lehet indulni a földek tulajdonba vételéért. Ez a kérdés mindenképpen feldúlja a falut, akár hallgat róla az MDF, akár egy homályos jelszót vet be.) Ez nem a 30-as évek antikapitalista, parasztillúziós, antiszemita keresztény középosztálya. A városi elit viszont ennek a múltbéli középosztálynak az értékeivel, előítéleteivel operált: a bűnös Budapesttel, a liberális kádárizmus megbélyegzésével, a „pincér nemzetté lettünk” ostromozásával, a kulturális intézmények nemzetiesítésével, burkolt antiszemitizmussal. Nem állítom, hogy az MDF-hez vonzó középosztály már olyannyira polgárosult, hogy nem hordozza magában a korábbi, megszakított és félretolt polgárosodásnak némi előítéletét, de a többség már más értékekkel bír. Nem hiszik, hogy a városiasodás bármiként megfordítható. Budapestet tán nem szeretik, de nem ítélik el idegen, sőtét erővel terhes városként, mert európaisága inkább vonzó mint taszító, a romantikus antikapitalizmussal pedig csínjában bánnak. A helyi harcok az MSZMP, a helyi hatalom látható képviselői ellen folynak, s ehhez szinte semmilyen muníciót nem kapnak a „központtól”. A helyi sérelmi politika – akár egy világháborús emlékmű felállítására, akár egy 56-os helyi esemény újraértékelésére, akár korrupciós hivatalnokok leleple-

zése vagy március 15-e megünneplése – az alapvető viszonyokban nem hoz változást. Fennmarad a függelmi viszony az iskolákban, a kórházakban, a hivatalokban, a tulajdonosi különbség a gyárakban és a szövetkezetekben. Tovább működnek a szellemi és az anyagi latifundiumok. A helyi MDF-ek a bűvös körből nem tudnak kilépni, csak az országos program válaszolhatja meg, hogy kié legyen a föld, a gyár. Az MDF elpihent a deledlőn. Az 1989-es kongresszus megmutatta, hogy a vezetés hagyományos értékeivel, az elit értelmiségi kezdeményezőkkel a tagság óvatosan morgogva, de elégedetlen. Az Elnökség új tagjai fokról fokra a laza és bizonytalan, személyes mozgalmat egy szervezettebb keresztényszociális néppárt irányába lökik. Az Ellenzéki Kerekasztalban és az MSZMP-vel folyó tárgyalásokon az MDF továbbra is hátránnyal indul, mert nem rendelkezik az SZDSZ-hez és az MSZMP-hez képest kellő számú szakértővel. Ezt a hátrányt a tömegével ellensúlyozza és azzal, hogy a vidéki városok döntő többségében az egyetlen MSZMP-vel szemben álló erő. A Demokrata Fórum teljesen szakított az első Lakiteleken még udvariasan meghallgatott demokratikus szocialista vagy reformkommunista elvekkel, de bizonytalanul tagadja az SZDSZ liberális programját is. Ez utóbbitól a harmadik út ki nem fejtett elképzeléseivel különbözteti meg magát. Az MDF pillanatnyilag beszorult a városi és kisvárosi alsó-közép színvonalon élő értelmiség körébe. Nem tudta elérni azt a szakértő hivatalnok elitet és a vállalkozó középosztályt, amelyek egy komolyan vehető keresztényszociális programmal meghódíthatók. Persze ahhoz, hogy ilyen program legyen, ebből az elitből kellene szakértő csapat, viszont azok éppen a program hiánya miatt nem csatlakoznak. Az MDF-nek meg kellene szereznie a falvak felső rétegének szavazatait, de ehhez megint csak tulajdonosi és önkormányzati elképzelés kell. Az MDF protestáns jellege ugyan valamelyest oldódott, de mégis hátrányt jelent egy katolikus többségű országban, különösen, ha magára talál egy katolikus párt.

TÁVLATOK ÉS A KOALÍCIÓS KÉPESSÉG

Az MDF-nek jól látható gondja, hogy nem érzi saját erejét. Mint gyorsan nőtt kamasz, széles mozdulatokkal jár fel s alá, férfiasra mélyítve hangját. Sértett, ha nem veszik férfiszámba, ha nem veszik elég komolyan. S szeretné, ha kívülről nem látszana belső remegése: mi lesz, ha megkapja a hatalom érett asszonyát és nem tud vele mit kezdeni. Az MDF-et és az országot fenyegeti a veszély, hogy ez a mozgalom *túlnyeri* magát, a választók az

MDF-fel büntetik meg az MSZMP-t, miközben hiányzik nemcsak a kormányzóképes élgarnitúrája, de az azt támogató szakértői csapat is. Hiányzik a program, hiány van szakértőkből. Az MDF stratégiája számol is ezzel. Fő cselekvési, kitörési pontja a *közvetlen* (direkt) *akció*. Megtapasztalta, hogy nemcsak színháztermeket tud dugig megtölteni, hanem hatalmas tereket a fővárosban, főtereket a kisvárosokban. Egyetlen más párt sem képes ennyi embert az utcára vinni. Ehhez a stratégiához hatásos jelszavak kellenek. Az MDF megtalálta ezeket. Szónokai hatásos egyszerűséggel bélyegzik meg az elmúlt negyven évet, jól bocsátják le a horgot a nemzeti múltba. Viszonylag jól alkalmazzák a személyesség vonzerejét, a kézfogástól a színpadra lépésig. A veszedelem akkor fenyegeti az MDF-et, amikor nincs nemzeti ünnep, nincs összeállítható tüntetési alkalom, nincsenek „előválasztások” (Gödöllő, Szeged, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Zalaegerszeg stb.). A direkt akciók közötti szűrőkötő időszakokban az MDF ernyedten és tehetetlenül hever, s csak abban bízhat, hogy versenytársai hibáznak. Az ilyen ernyedte periódusokat – volt ilyen 1989. március 15-től a júniusi Nagy Imre-temetésig és a júliusi választásokig – aligha élné túl nagyobb megrázkódtatások nélkül, ha az MSZMP nem lenne még nagyobb válságban, és ha az MSZDP és az FKGP összeszednék magukat.

Az MDF direkt akciók stratégiája persze nem hasonlítható a lengyel Szolidaritás hasonló módszeréhez. A Szolidaritás úgy alkalmazza ezt a nyomást, hogy nemcsak tömegtüntetésekkel és választási kampányokkal fenyeget, hanem két, még fontosabb közvetlen fellépéssel: sztrájkokkal és tömeges állampolgári engedetlenséggel. Ezekre egyetlen magyar ellenzéki párt sem képes, az MDF sem. Mivel nincsenek elszánt támogatói a gyárakban a munkabeszüntetésekhez, a fiatal munkások és diákok körében az állampolgári engedetlenséghez, így maradnak a középosztály engedélyezett majálisai⁴. Viszont a direkt akció arra tanítja az MDF-et, hogy elegendő a társadalom felkavarása jól megválasztott jelszavakkal, jól megválasztott helyen, a többi meg magától. Az MDF világos múlt- és jövőkép híján – és mert szerencsésen játszik a választásokra elmenő értelmiség érzelmeivel – azzal él, hogy az érzelmeket korbácsolja fel. „Az MSZMP rontotta el az elmúlt negyven évet, ne engedjük, hogy elrontsa a jövőnket is!” Egy ilyen jelszó hozhat győzelmet a választásokon, de aligha teszi kemény programpárttá a Demokrata Fórumot. Az MDF-nek nemzetmentőként, az MSZMP-nek nemzetvesztőként való szembeállítására nemcsak azért problematikus, mert a választásokig ezzel az MSZMP-vel kell tárgyalni és a választások után talán koalícióra lépni, hanem mert az MDF olyan csodatételek felelős-

ségét vállalja magára, amelyeket képtelen lesz teljesíteni. Ugyan már, vet-
hetik ellene, az MDF egyetlen konkrét gazdasági intézkedésre sem tett ígé-
retet. Csakhogy a nemzet megváltására vonatkozó homályos búvszavak
sokkal inkább keltene a választókban a választás előtt hitet és a választás
utáni nem teljesítéskor dühöt, mint a pontosan körülhatárolt ígéretek.

Az MDF-nek négy problémával kell megbirkóznia a közeljövőben.

1. KEMÉNY PÁRT VAGY PUHA PÁRT

Valamennyi magyar politikai mozgalomnak döntenie kell arról, hogy
kemény programpárttá alakul, vagy olyan puha mozgalom marad, amely
csak alkalmi választási irányelvekkel rendelkezik. A mai nyugat-európai
pártok az utóbbi formában szerveződnek meg és lépnek fel a választáso-
kon. E demokráciák szemében régies módszert jelent egy-egy párt prog-
ramra épülése, vagy ennek igénye. Az MDF néppárt, olyan választási párt,
amely nem egyik vagy másik társadalmi osztályt, réteget kívánja képvil-
selni, hanem a nemzet választópolgárait – miért kellene egy ilyen mozga-
lomnak program? A program mint állásfoglalás csak beszűkíthet. Csakhogy
itt egy új társadalmi, politikai és gazdasági rendszerbe való átmenetről van
szó. Ma a Nyugat egyetlen demokratikus pártja sem kérdőjelezi meg a
fennálló rendszert alapjaiban. Egy olyan beállt rendszerről van szó,
amelyet csak módosítani, másként működtetni szeretnének a politikai pár-
tok, nem gyökerestül átalakítani. Nem így Magyarországon, ahol vala-
mennyi párt – beleértve az MSZMP-t – radikális fordulatról és új rendszer-
ről beszél, s valóban azt is kellene elérnünk. Ez az ismeretlen új rendszer
és az odavezető ugyancsak ismeretlen út azt követeli a pártoktól, hogy ne
csak választási platformokat adjanak közre, hanem átfogó programokat is.
Még azoknak a pártoknak is, amelyek kiutat egyedül Hegyeshalom irá-
nyában látnak, és azt állítják, hogy ugyanolyan rendszert akarnak, mint
amilyen Európában van, nos, még ezeknek is meg kell határozniuk, hogy
képzelik az átmenetet.⁵ Akik egy demokratikus szocializmusra gondolnak
programot, azt vonzóan és meggyőzően kell előadniuk, éppúgy mint
azoknak, akik egy *harmadik utat* javallanak. Az MDF a keleti államszocia-
lizmus és a nyugati tömegdemokratikus piacgazdaság közötti harmadik
rendszert ajánlja. Hogy létezik egy ilyen harmadik út, azt nemcsak elmé-
letileg, de gyakorlatilag is igazolni kell, meg kell rajzolni e rendszer politi-
kai, gazdasági és társadalmi képét. A választó ma bizonytalanul azt sejtí,
hogy szavazatával nemcsak egy több évtizedes beidegzett építményt rom-

bolhat le, de egy újabb évtizedekre szólót teremthet. Természetes, ha tudni akarja, milyen is lesz az. Fél attól, hogy a következő választásokon már nem tudja visszacsinálni, amit ma előreláthatatlanul és ellenőrizhetetlenül elindított. Így az a párt, amelyik nem ad programot, nyerhet ugyan a választásokon, de válságba jut a kormányzás első pillanatától kezdve, sőt még az ellenzéki kritika kifejtésében is. Magyarország nem ugorhatja át a demokratikus átmenet 5-10 éves szakaszát, amikor kemény programpártok feszülnek egymásnak. A programtalan vagy értelmiségi programokba befagyott pártok nem nyerték el az ország bizalmát. Ha az átmenethez a társadalom együttműködését kívánjuk – s nemcsak nemzeti ünnepeken, temetéseken vagy választásokon –, akkor, bár pirulva régiességünk miatt Európa előtt, programpártokat kell akarnunk. Ma általános látszategyet-értés van minden lényegi stratégiai kérdésben – minden párt parlamentáris demokráciát, jogállamiságot, piacgazdaságot, nemzeti függetlenséget stb. kíván – és a részleteken folyik a késhegyig menő harc. Mintha megegyeztek volna Isten és Ördög létezésében, s azon csapnának össze, hogy hány angyal fér el egy tű hegyén. Csakhogy a részletekbe menekülés nem egyéb, mint a valóságos vitakérdésekről, a társadalom létfeltételeiről való vita előli menekülés. A kemény MDF-nek két lehetősége van. Az egyik, hogy tudatosan összefog a mai nagyüzemi, banki oligarchák egyik vagy másik csoportjával, azokkal, akik irtóznak a központosított, államszocialista költségvetési gazdálkodástól éppúgy, mint a versengő piacgazdaságtól, akik az államilag irányított gazdasági kapcsolatokat és a piaci versenyárakat egymás közti monopolisztikus egyezkedésekkel helyettesítik, és akikhez államellenes csatájukban felzárkóznak bérből és fizetésből élő dolgozóik. Akkor a harmadik út azt jelenti, hogy a mai látszat állami nagytulajdon, amely meg van osztva az államigazgatás, az igazgatók és a munkavállalók között, átmegegy a „nemzeti érzelmű” vállalatigazgatók és bankárok tulajdonába, a vidéki tagvállalatok leválásaiból és az élénkítő programokból következően kialakulhat egy szélesebb magántulajdonosi réteg. Ez persze harcot hoz a helyi oligarchiákkal, a megyei és városi pártszervezetekkel és államigazgatással. A „sem Moszkva, sem Washington, hanem magyar út”, és a „se kommunisták, se liberálisok, hanem hívő magyarok” olyan jelszavak, amelyek mozgósíthatják a középosztály egy részét, s elbűjtathatják mögötte a törekvő menedzsereket.⁶

A második eshetőség az oligarchiák elleni kérlelhetetlen küzdelem, a nagytulajdonok kemény és gyors decentralizálása, egyben egy szociálprotektionista állami szabályozás új módszerekkel való kiépítése, popu-

lizmus. Ez lehet a kis részvénytulajdonosok, a kis földtulajdonosok országának meghirdetése. A harmadik utas gondolatmenetnek az is éltetője, hogy a magyar társadalom kiábrándult ugyan a jelenlegi rendszerből, de idegenkedik egy vállalkozási piacgazdaságtól. A közvélekedés a piac erkölcsi jellegű szabályozásában reménykedik, miután az ideológiai-politikai piacsabályozás, elnyomás csődjét megtapasztalta.⁷

Az MDF potenciális szavazótábora egyszerre élesen adóellenes és szociálprotekcionista, vagyis a központi költségvetés juttatásai révén szeretné helyreállítani az „állami pályák” (oktatás, egészségügy, közhivatalok) tekintélyét.⁸

Természetesen vannak szellemi irányzatok is az MDF-ben. Látszat szerint a *harmincas és negyvenes évek harmadikutas* (Németh Lászlótól Bibóig terjedő) *hagyománya* a legjelentősebb. Valójában a vidék megélnékülése óta kezd körvonalazódni egy *modern néppárti populizmus* eszmerendszere. Ez az osztrák, a nyugatnémet, az olasz modern populizmusok tendenciáiba illik – nem követi, mert inkább egy közös életérzésről, helyzetről van szó –, amelyek már felszívtak egy polgárosult értékrendet. Ennek a populizmusnak jellemzője a kis közösségi technikák, a helyi harcok, a regionalizmus megbecsülése, az elvont család, a nem létező mitikus közösségek helyett, a kisvárosi, táji mélyrétegek kutatása. Egy kicsit környezetvédők, egy kicsit hagyományőrzők. „Magunknak kell helytállnunk magunkért.” Amikor Kulin Ferenc, Elek István vagy Csengey Dénes önazonosságukat egyszerre keresik nemzedéki sorsukban és vidékiségükben, akkor ez nem a harmincas évekbe mutat vissza. A Sólyom Lászlók pontosan érzékelik a populizmus és a szakmai pragmatizmus összekapcsolásának igényét, akár az Esterházy Péterek. Bevallom, én ezt az irányt látom az MDF jövőjének, mihelyt lejár a választási csúrdöngölők ideje. Világméretű provincializmus egy magyar helyett.

Világméretű provincializmus? Legjobban ezt Havel fogalmazza meg:

„Arról van például szó, hogy az embernek ne csak lakóhelye, de hazája legyen ez a föld; hogy világának legyen rendje, kultúrája, stílusa; hogy gondosan ápolják és respektálják a táj jellegét, arculatát (akár a termelésnövekedés kárára is); hogy tiszteljék a természet rejtélyes találékonyságát, sokszínűségét, az egész mindenséget átszövő kapcsolatrendszerének kifürkészhetetlen összetettségét; hogy a városoknak, utcáknak meglegyen a saját arculatuk, egyedülálló atmoszférájuk, stílusuk; hogy az emberi élet ne redukálódjék a termelés és a fogyasztás sztereotípiájára, hanem hogy nyíljon meg előtte az összes, differenciált lehetőség; hogy az emberiség ne

a fogyasztási cikkek uniformizált választékával és a fogyasztói tévékultúrával manipulált nyáj legyen, kínálja azt akár három konkurens kapitalista gigász, vagy egyetlen szocialista óriás; hogy egészen egyszerűen az egyik rendszer külső tarkasága és a másik visszataszító szűrkesége mögött ne az értelmét vesztett életnek ugyanaz a mélységes üressége tátongjon."⁹

Az Antall Józsefek, Szabad Györgyök inkább a nyugatnémet CDU vagy az osztrák Néppárt vonalai irányába szeretnék fordítani az MDF szeke-rét.¹⁰

Él még valóban egy protestáns, függetlenségi – részben kereszténydemokrata – hagyomány is, és kismértékben egy neokonzervatív (szekfűanus–klebersbergi) eszmeiség.¹¹

2. KOALÍCIÓ ÉS KOALÍCIÓS INTÉZMÉNYEK

A magyar politikai átmenet koalíciós kormányzás formájában fog végbemenni. Az MDF mint puha párt jó koalíciós képességekkel bír. Ez nem szerencséje – ilyen a puha pártok hatása partnereikre. A markáns politikai programpártok vonzódnak a puha tömegpártokhoz, hiszen programjukkal alakíthatják őket. Így válnak azután puha pártok a programpártok harci terepévé, kiszolgáltatottá. A mai ellenzéki koalícióban ezért tartós az SZDSZ befolyása. A választások idejére paradox helyzet alakulhat ki. Mivel hiányoznak a programok, a közönyös szavazópolgár a jelszavak és személyiségek alapján fog választani. Feltételezhetően a listás és az egyéni választások kombinálódnak, ahol a lista az MDF-nek előnyt nyújt a többi ellenzéki párttal szemben, mert közülük a legismertebb. Ha pedig választási koalícióra lép a kisgazdákkal, a kereszténydemokratákkal, a Bajcsy Társaság nemzeti radikálisaival, akkor közös listájuk begereblyézheti az összes keresztény és középjobb szavazatokat.¹² A vidéki egyéni választókerületekben pedig csak arra kell ügyelnie, hogy a frontvonalak a hatalom és az ellenzék között húzódnak.

Mi lenne jó nekünk, egyszerű szavazópolgároknak? Ha az MDF nemcsak tömegével, de programjával is markáns koalíciós párt lenne. Nincs veszedelmesebb egy törékeny átalakulási folyamatban, mint ha egy meghatározó jelentőségű párt folyékony és puha, ha döntései ennek következtében nem politikai számításon, hanem érzelmi és erkölcsi alapokon nyugszanak. Különösen fontos ez az átmenet külpolitikai érzékenysége miatt. Minden jövődő koalíció legfőbb politikai mércéje a sorsunkról döntő

nagyhatalmak szemében a pártok kiszámíthatósága és szavahihetősége. A koalíciós pártoknak megbízható gazdasági képet kell adniuk Nyugat-Európának, az Egyesült Államoknak és Japánnak; katonai- és biztonságpolitikai garanciákat a Szovjetunióknak. Az MDF jelenlegi óvatos – és helyesen óvatos – külpolitikai megnyilvánulásai nem pótolhatnak egy kiszámítható külpolitikai és külgazdasági platformot. És itt az érzelmek, az erkölcsi felháborodás, az illúziók politikájának nincs helye. Az MDF-nek mint jövőbeni jelentős koalíciós pártnak tudatosítania kell magában, hogy nagyhatalmak szorításában élünk, és ebben meghatározó a Szovjetunió. Ha a Szovjetunió, mint súlyos politikai és gazdasági válságban lévő birodalom, veszélyeztetve érzi magát a magyar eseményektől, akkor meg fogja találni a módot a beavatkozásra.¹³

Lehet, hogy az esetleges szovjet aggályokat az MSZMP-vel való „kényszerkoalícióval”, vagy néhány kommunista miniszterrel kell megnyugtatni. De figyelmen kívül hagyni ezt a tényezőt a magyar nemzettel szemben elkövetett bűnös naivitás.

Milyenek lesznek a koalíciós intézmények? Az elvekben mindenki a parlamentáris nyíltságról beszél. De nem tér-e vissza az 1945 utáni koalíciós korszak rossz döntési rendszere, amelyben mindent a pártközi egyeztetés határozott meg, és ahol a pártok a közigazgatástól a vállalatokig posztokat és pártjövödelmeket osztogattak?¹⁴

Az MDF számára a választások akkor kedvezőek, ha nem programok között dőlnek el, ill. nincs még egy erős középpárt. Ezért is kell kardoskodnia egy minél előbbi választás mellett, mert a kisgazdák és a szociáldemokraták megerősödhetnek, és az októberi MSZMP-kongresszus után két programpárt – az MSZMP és az SZDSZ – keresztüzébe kerülhet.

Az igazi problémát a választások utáni kormányzási szakasz okozza. A nyomás egyre nagyobb, hogy a nemzeti intézményeket koalíciós alapon irányítsák. Ez részben spontán módon alakul, úgy, hogy azok a főnökök, akik korábban egy pártonkívülit kerestek adott posztra, most egy MDF-est vagy egy SZDSZ-est, vagy e szervezeteknek tetszőt vesznek listájukra. Még egyetlen párt sem tisztázta, hogy ha nem tudja az MSZMP-t kivinni a nemzeti intézményekből – MTV, Rádió, MTI, Néphadsereg, rendőrség –, akkor milyen módon kívánja saját részesedését. Ennek a bonyolult problémának a tárgyalása nyilván hosszadalmas alkudozást vált ki – a választó állampolgárnak mégis az lehet az óhajta, hogy eme nemzeti intézmények lennének a nemzeté, s így semlegesek, ne váljanak egy párt harci zsákmányából immár több párt rablott holmijává.

3. A VÁLTÁS SZEMÉLYEI

Nem ismétlem, hogy az MDF nem rendelkezik a hatalomgyakorláshoz szükséges politikusi és szakértői gárdával. Elég szomorú ez, de adottságként kell felfognunk. Az lenne jó, ha ezt az MDF vezetői nem szégyellnék, hanem tárgyilagosan szembenéznének vele. A modern politika jóval kevésbé személyes intelligencia, intuíció kérdése, mint nagy apparátusok hatékony mozgatásának képessége, politikai hivatalnokok szervezése. Ám legyen sokkal okosabb valaki egy hivatásos politikai bürokratánál, de sokkal több kárt tud csinálni az apparátusok összezavarásával, mint rosszabb képességű elődje. Ez az ország már átélt olyan váltást, amikor irányítási tapasztalatok nélkül emberek százait és ezreit ültették olyan pozíciókba, amelyekben nem felelhetek meg. Megnyomorította beosztottak és vezetők életét, de ami rosszabb, tönkretette az országot. Nem tudom, melyik rosszabb: egy miniszterré lett vasmunkásnak, vagy egy miniszterré vált lírai költőnek megmagyarázni az ország energiapolitikai vagy költségvetési teendőit, s az általuk vezetett értekezletet végigülni. Mindezt nem is mondanám, ha nem lenne országos a félelem a B-listázástól. Mindig veszedelmes több ezer embert kiút nélkül egzisztenciálisan fenyegetni, de különösen az, ha a hatalomban lévőkről van szó, akik visszavághatnak. Világosan meg kell mondani, hogy kiket és milyen körben érinthet az eltávolítás veszélye, milyen indokok alapján. A mai bizonytalan és homályos erkölcsi ítéletek olyanokat is félelemben tartanak, akiknek nem lenne rájuk okuk, ha körvonalazottabb lenne a felelősségrevonás. Minden egyes „ki a komcsikkal a hatalomból” felszólítás azok gyomrát remegteti, akik MSZMP-tagok, vagy akárcsak együttműködnek az MSZMP-vel. Mindazok, akik ma az MDF-ben vagy más pártokban a miniszteri és más közigazgatási posztokat egymás között osztogatják – ez nem kifogásolható, hiszen a hatalomra fel kell készülni –, gondolkozzanak el azon, hogy e posztokon ma olyan emberek ülnek, akiket bűnökkel nem, legfeljebb hibákkal lehet vádolni. De a félelem légkörében nem lehet sem szabadon választani, sem hatékonyan kormányozni. A véres tisztogatás esélye a minisztériumokban, a televízióban és a rádióban, a tanácsoknál már most is az emberi alkalmazkodás borzongató csodáit produkálja: emberek válnak egyik napról a másikra reformkommunistává, majd ezt feledve népi-nemzeti érzelműekké, s csak idő kérdése, hogy a környékük templomában igazolásokat kérnek, mindig gyóntak, mindig áldoztak, mindig befizették az egyházi adót. Undorodunk? Rendben van. Csak azt érezzük át, hogy mit jelent

valakinek 45 éves korban egy vagy két gyerekkel munkanélkülivé válni, vagy megaláztatni csak azért, mert belépett a pártba, vagy szakértőként támogatta Grósz Károly és Németh Miklós kormányait. A közigazgatási és tömegkommunikációs karrier az 1968-as reform után nagyobb mértékben a szakmai tudásnak, s csak kisebb mértékben a politikai alkalmazkodásnak volt köszönhető. A magyar szakértő értelmiség szakmai és emberi hiteltét az ásta alá, hogy mind a viszonylag sikeres közép-Kádár-korban, de különösen a késő-Kádár-korban olyan politikai döntéseket készítettek elő, ideologizáltak meg és hajtottak végre, amelyek ma szakmailag súlyos hibának, néha bűnnek tűnnek. Legismertebb szégyene egy „szakértő” határozatnak a nagymarosi piramis. Szakértők terjesztették elő a felelőtlen gazdasági, egészségügyi és oktatási intézkedések tucatjait – politikus indíttatásra, vagy így vélvén kitalálni a politikusok szándékait. Szakértő tömegkommunikátorok szótték féligazságokból, bátorításokból, majdnem-tényszerűségből azt a hálót, amelyet a televízió és a rádió minden este ránk vetett. És mégis, nem azzal szolgáljuk az éledező demokráciát, ha olyan dilettánsok seregeit szabadítjuk rá a közigazgatásra és a tömegkommunikációra, kiknek egyetlen érdemük, hogy távol lévén a döntésektől, a képernyőtől és a mikrofontól, nem követhettek el hibákat, nem működhetek együtt a hatalommal, viszont szakmai tekintélyük hiányzik. A magyar közigazgatásban és tömegkommunikációban, a tudományos életben felhalmozódott egy értékes szakmai tudás, amelynek jelentős részét csak a hatalommal való együttműködésben lehetett megszerezni. E szakmai tudást „kiracizni”, vagy szakembereket kaméleonkodásra készíteni ahelyett, hogy a közigazgatásban, az újságírásban végre a szakmai igényességet kérnénk szigorúan számon – helyes szelekcióval, versenyvizsgákkal stb. –, nagy politikai hiba lenne. Ne adjunk teret az olyan önkényeskedésnek, mint amilyenre sor került a háború utáni igazoló eljárásokban, népbírói ítéletekben! Nem beszélve a Rákosi-, majd a Kádár-rendszer önkényes elbocsátásairól. Évtizedekre szóló sebeket okozhatunk.

Nem lenne tisztességes, ha nem említeném meg azt a félelmet, amely az MDF hatalomra jutásával kapcsolatban a zsidó származású közhivatalnokokban, újságírókban, értelmiségiekben van. Félelem attól, hogy zsidó származásuk miatt hátrányok érik őket, hogy a munkahelyeken végbenemő személyi változtatásoknak kárvallottjai lesznek, sőt esetleg „népi dühök” céltábláivá válnak. Tudom, hogy az MDF vezetése a nyilvánosság előtt sértetlen utasít vissza minden ilyen feltevést. Mégsem lehet véletlen, hogy az MDF-en kívül egyetlen pártra sem néznek ebből a szempontból

gyanakodva. A Magyar Demokrata Fórumnak olyan tettei, mint a kiskunmajsaiaké, akik társadalmi munkában helyrehozzák a zsinagógát és emléktáblát állítanak az 1944-ben elhurcoltaknak, erősíthetik a bizalmat, de a kijelentések az „idegenekről és nemzetietlenekről”, akik betöltik a hivatalokat és a sajtót, csak az ellenérzéseket növelhetik. Az MDF-nek legsajátabb érdeke, hogy e gyanúnak az árnyéka se vetüljön rá, ezért kell vigyáznia minden külső és belső megnyilatkozására és a személycserék emberi és szakmai tisztaságára.

Végül az új politikai személyiségek tömeges spontán feltűnése nem pótolhatja azt a szervezett politikai és gazdasági, illetve jogi nevelést, ami nélkül nincs egy tömegpártnak szilárd gerince. A képzett országos politikusok csak az e gerincet adó helyi politikusokra támaszkodhatnak. A helyi, önkormányzati politikusok szakmai felkészítése, folyamatos szeminarizálása a demokratikus politikai kultúra megalapozója. De tudják ezt jól mindazok, akik járva a vidéket, a helyi MDF-ek gyűlésein a tudásra, információra, megfelelő politikai viselkedésre vágyók záporozó kérdéseire felelgetnek. Amikor az emberek kezdik megérezni, hogy ez az ő országuk, hogy tán szabadon cselekedhetnek benne, szeretnének ehhez tudásbéli eszközöket szerezni. És az MDF-iskolákon nemcsak a nevelők nevelnének, hanem őket is nevelnék: falusi vállalkozók és lelkészek, kisvárosi pedagógusok és ügyvédek fogalmaznák meg tapasztalataikat.

4. AZONNALI GAZDASÁGPOLITIKAI PROBLÉMÁK

Az MDF-re, akár hatalomra kerül, akár kritikus ellenzékben marad, a gazdaságpolitikai, irányítási problémák tucatjai várnak. (Ezeket akkor sem utasíthatja el magától, ha a gazdasági tárcákról koalíciós társai javára lemond.) De egyesekre szinte azonnal választ kell adnia. Ilyenek az ország fizetőképességének, hitelezőinkhez való viszonyunknak a kérdései, az ellátási gondok és az inflációs spirál megoldásának problémái.

1989 ősze-tele újra élesen élénk karcolja a fizetéseképtelenség lehetőségét. Az ország nemzetközileg elfogadott program, és főleg megalapozott struktúrapolitika híján nehezen juthat hitelekhez. Ez kiválthat egy, az 1982 tavaszához hasonló fizetési sokkot – sőt, annál veszélyesebbet is –, amikor a kormányzat szükségintézkedésekkel kapkod. Ma minden gazdaságpolitikai vélemény a fizetőképesség mindenáron való fenntartását javallja.¹⁵ A különbség csak az, hogy a kormány nem kíván belemenni fizetési tárgyalásokba sem, ellenben az SZDSZ a minket hátrányosan érintő kamatok

csökkentését, újratárgyalását vetette fel, egyfajta hallgatólagos átütemezést. A Valutaalap könyörtelen követelése nem mutatnak arra, hogy könnyű lenne hitelezőinket meggyőzni. A három sarkos megoldás – a mindenároni változatlan fizetés, a burkolt átütemezés, vagy a fizetéseképtelenség és nyílt átütemezés – programot igényel. A választási harcban a fizetőképesség az egyik legnagyobb ütőkártya lehet. Felhasználhatja a Nyugat az ellenzék segítésére, folyamatosan sakkban tartva az MSZMP-kormányt. De negatívan felhasználhatja az MSZMP is, bedobva a törölközőt. Az MDF-nek mindenképpen kell ehhez tárgyalási platform,¹⁶ mert arra ébredhet, hogy fizetéseképtelen, vagy a fizetőképességért elviselhetetlen súlyt vállaló országot kell irányítania, esetleg konstruktív ellenzékéből kiutat mutatnia.

Az ellátási nehézségek mindenképpen növekedni fognak, de nem mindegy, hogy milyen mértékben, és hogy milyen megoldást találunk rájuk. Az ellátási hiányok bekövetkezhetnek az importkorlátozás és az exportkényszer miatt, a termelési zavarok és a sztrájkok, ill. a vállalati áruvisszatartás következtében. Most csak arról szólok, hogy ellátási zavarok előidézhetőek mesterségesen, elképzelhetőek választási fegyverként. Különös veszélyt a választások utáni első hetek, hónapok jelenthetnek, amikor a korábbról halasztott hiány váratlanul és drámaian megjelenik, amikor a vállalatirányítók „kipróbálják” az új kormány teherbíróképességét, szilárd-ságát. Ez csak akkor küzdhető le, ha a pártok felkészülnek rá és társadalmasítják a problémát: lehűtik az állampolgárok túlzott várakozásait éppúgy, mint a bizonytalanságból származó felvásárlási lázat, másrészt érzékeltetik a vállalatok alkudozásának mozgatórugóit. A legrosszabb módszer a közvetlen kormányzati adminisztratív beavatkozás vagy az erkölcsi ráolvasás. Félek, hogy az MDF-nek ez lesz az első reakciója, és nem a piaci megoldások ösztönzése. És itt lehet a legnagyobbat bukni: az árrögzítéssel és ellátásra kötelezéssel, a kényszerkartellel, az adagolással stb. De nem megoldás az árak teljes felszabadítása és ehhez a bérek hozzáigazítása, indexálása sem. És itt jutottunk az infláció kezeléséhez. Az országban a gyenge kormány az inflációs politikán és a költségvetési hiány tovagörgetésén keresztül próbálja fenntartani a közbékét, leszerelni a sztrájkokat. Ahogy a vállalatirányítók az ellátási zavarokon át teszik próbára a jövő kormányt, a munkavállalók és a hivatalos szakszervezetek az áremelések elleni sztrájkokban. Ha az új kormány nem lesz képes szigorú pénzpolitikára a kezdetektől, évekre nyögheti elkötelezettségeit, futathat egyik sztrájktól a másikhoz.¹⁷

Megoldja-e az MDF a maga problémáit? Adná az ég! Ha az MSZMP után az MDF is szétesik, vagy alkalmatlan politikai partnernek bizonyul, azt mindannyian megérezzük.

„Második polgár: *Az ember szíve tele félelemmel*

És nem beszélhet senkivel, aki

Nem komoran és nem rettegve néz rá.

Harmadik polgár: *Így szokott lenni minden változáskor:*

Az ember lelke égi ösztönével

Megérzi a veszélyt; így vesszük észre,

Hogy dagad a víz nagy vihar előtt.”

[SHAKESPEARE: III. RICHÁRD]

[FORDÍTOTTA VAS ISTVÁN]

1989. október

JEGYZETEK

¹ Nehéz ítélni az akkor történelekről, melyeknek személyes tanúja voltam. A népi csoport sérelmezte, hogy a *Beszélő* kész helyzet elé állította őket. Monoron nem tehetnének mást, mint vagy elfogadják némi kritikával a *Társadalmi szerződés*-t, vagy úgy, ahogy van, elvetik. Önálló programra sem idejük, sem szellemi erejük nem volt. Azt érezték, hogy így alárendelt szerepbe kerülnek, a demokratikus ellenzék megkaparintja nemcsak Monor irányítását, de átveszi az ő tömegeiket is. A demokratikus ellenzék azzal védekezett, hogy az előzetes értesítés leleplezhette volna a *TSZ* nyomdai előállítását, tartalmilag pedig nem programról, hanem olyan vitatézisekről van szó, amelyek Monoron megvitathatók. A *Beszélő*-csoport magatartása is érthető, mert az 1985-ös találkozó óta nem tudott előbbre lépni, nem volt olyan ellenzéki program, amelyre a megmozduló ország reagálhatott volna. A közgazdászok által készített független *Fordulat és reform* olyan kihívás volt, amelyre válaszolni kellett.

A szakításban mindkét fél hibás, de úgy lehet, hogy e szakítás már korábban érett. A tárgyalás a ki nem beszélt sérelmek és a gyanakvás légkörében folytak: és nem volt jelen az a Donáth Ferenc, akinek megfellebbezhetetlen tekintélye volt valamennyi asztalnál ülő szemében.

² 100 értelmiségi nyílt levele az országgyűlési képviselőkhez. 1987. szeptember

³ Az MDF kezdeményezői Pozsgay Imre baráti vonzaskörébe tartoztak. Összekötötte őket az aczéli kultúrpolitikával szembeni kritikus viszony, és az erős nemzeti, függetlenségi érzés. De mint az MDF fejlődése mutatta, a kezdeményezők kezdetül fogva nem osztották Pozsgay vagy Bihari liberális szocializmusának elveit. Pozsgay meghívása Lakitelekre arra szolgált, hogy az MDF a polgárjogi ellenzék és az uralkodó MSZMP között elfogadott közbülső helyzetbe jusson. Pozsgaynak pedig arra szolgált, hogy a Hazafias Népfront korábban kialakított, ugyancsak előnyös közbülső helyzetét megtartsa. Mindkét fél középre tartott az ortodox kádárista vezetés és a radikális ellenzék között. Lakitelekkel a felek csak nyertek.

⁴ Amikor a hatalom hozzájárult az Erdélyért tartott tüntetéshez 1988 júniusában, az MDF

százezer embert tudott mozgósítani a Hősök terére. De 1988. november 15-én egy ugyanilyen célú felvonulásra, amelyet a hatalom nem engedélyezett, néhány százan jöttek el. Tüntetés csak engedéllyel! – ez a középosztály kiáltása.

⁵ Hasonlóképpen állunk, mint 1945 után Itália vagy Németország nyugati szektora. Valamennyi fellépő párt szakítani kívánt a fasiszta és nemzetiszocialista politikai berendezkedéssel, közigazgatással, jogszolgáltatással, az antiliberális gazdaságszervezéssel. De mindegyiknek, még az angolszász tömegdemokráciákat célul tűzőknek is, programokban kellett leszögezniük, hogy milyen parlamentet akarnak, milyen közigazgatással, milyen Alkotmány keretei között, mit akarnak csinálni az állami tulajdonnal, hogyan képzelik el az érdekek képviselőtét, milyen új konkordátumot akarnak az egyházakkal, milyen nemzetközi kötelezettséget vállalnak önként s milyeneket kényszerek hatására. Az olasz pártok De Gasperi kereszténydemokráciájától Togliatti kommunista pártjáig, vagy Nenni szocialistáiig a hatvanas évek elejéig kemény programpártok voltak. És Adenauer CDU-ja vagy az SPD Bad Godesberg előtt ugyancsak programpártokként csaptak össze. Ennek a hatvanas évek vetett véget. De Portugália 1973 utáni és Spanyolország 1975 utáni liberalizálódási folyamata is programpártokkal indult. Mindkét országnak egy évtizedre volt szüksége ahhoz, hogy kemény programpártjai vagy elbukjanak végleg, vagy puha néppártokká formálódjanak. Meg lehet ezt az évtizedet takarítani? Aligha.

⁶ A gazdaság ilyen irányú átalakulása mindenképpen folyik. Az államigazgatási, vagy a monetáris szabályozás immár csak díszítő vagy akadályozó kerete a vállalati korporatív piache-lyettesítő megegyezéseknek. Vállalatcsoportok egymás közti jövedelemelosztása határozza meg az árakat, az egymásnak való hitelezést a sorban állások szintjén, a vagyonok átértékelését a kölcsönös részvényvásárlásokkal stb. Az új menedzser- és bankárgárda mindenképpen politikai képviselőt akar, hogy biztosítsa a hátát. Ha nem megy az MSZMP-vel, akkor mehet nemzeti alapon az MDF-fel.

⁷ Jó példa az MDF dilemmájára a zöldségpiac szabályozása. Helyi MDF-ek jól ráérezve a kisemberek vágyaira, erkölcsi alapon próbálták összehozni a piacot, a termelőket és a fogyasztókat. Csakhogy a valóságos piaci láncolat az, ahol egyaránt verseng a termelő, az értékesítő és a fogyasztó. Ez a láncolat nem helyettesíthető erkölcsi ráhatással. A Skála korábbi próbálkozása mutatja, hogy mi lenne, ha az MDF „nemzeti nagyvállalatokra” támaszkodva próbálná megvalósítani a piacsabályozást. Sajátos módon, mindkét módszer a század harmincas éveinek válságmegoldó mechanizmusait követi: az egyik a közvetlen értékcserét a „közvetítő és spekuláns, idegen” értékesítők megkerülésével, a másik a kényszerkartell.

⁸ Itáliában ezt nevezték a *communék* (városállamok, fejedelemségek, kisvárosok) populizmusának 1945 után. A kereszténydemokráciának máig a kisvárosi populizmus biztosít főlenyt.

⁹ Václav Havel: *Távkihallgatás* (Interart, Bp. 1989. 24-25. old.). Magyarországon reális egy fekete (néppárti)–zöld összefogás, egyfajta hagyományőrző, városvédő, lokálpatrióta szövetség.

¹⁰ De az MDF-ben ott veri az asztalt egy, a CSU Franz Joseph Straussát utánzó Csurka István is. Ez a kiszámított ösbölnykedés, a jól játszott férfiaság az akár egy évtizedig húzódo átalakulási folyamatban szavazatokat hozhat. És persze kínos perceket. Ha sikerül az eddiginél ügyesebb munkamegosztást kialakítani az odacsapkodó szerepű Csurka és a józan pragmatikus pártvezetés között, akkor az MDF behozhatja a fejletlenebb vidékek, kevésbé polgárosult, kuruckodó protestánsait a csurkai szavalatokkal és a polgárosult fejlettebb vidékek toleránsabb, pannon polgárait, Antall József nyugodt és megfontolt szavaival. Ez a „CDU–CSU”

szövetség tartós lehet, csak a politikai életnek fel kell nőnie odáig, hogy megértsük: jól munkált szerepek eljátszásáról van szó. Akkor benézhetünk a csurkai élénk színekkel festett álarc mögé.

¹¹ Bozóki András szerint három irányzat rejtőzik az MDF-ben: „A ma domináns *barmadik-utas* áramlat (Bíró Zoltán, Csurka István és mások) mellett ott vannak a *nemzeti liberalizmus* (Szabad György, Antall József, Kiss Gy. Csaba, Jeszenszky Géza stb.) és a kereszténydemokrácia (Czakó Gábor, Szesztay András, Fasang Árpád stb.) képviselői is.” (Bozóki, *Földcsuszamlás előtt?* in: *Világ*, 1989. augusztus 17. 17. p.)

¹² Ezt az MDF Nemzeti Középnek, Nemzeti Centrumnak nevezi. Csurka István közös alapul a „harmadik út” elfogadását nevezi még, de ilyen ideológiai elkötelezettsége se a kisgazdáknak, se a kereszténydemokratáknak nincs.

¹³ A szovjet beavatkozásnak megvannak a politikai, a gazdasági és végső soron a katonai eszközei. Hadseregünk és belbiztonsági látható és láthatatlan apparátusaink ezer szállal kötődnek a Szovjetunióhoz. Ne tévesszen meg senkit, hogy a gorbacsovi Moszkva alig foglalkozik Magyarországgal, gondjai és bajai közepette. A szovjetek hozzájárulása nélkül semmilyen valószínű fordulat nem következhet be, és ezt pontosan tudja a Nyugat is. A magyar pártoknak már régen kapcsolatokat – méghozzá hivatalos kapcsolatokat – kellett volna felvenniük a Szovjetunióval, és tanulmányozniuk kellene a szovjet álláspontot. Meg kell törniök, ha ez lehetséges, az MSZMP kapcsolattartási monopóliumát. Tárgyalni, tárgyalni és még egyszer tárgyalni, hogy megértsük egy nagyhatalom teljesen eltérő logikáját, és megismertessük velük a sokféle, de számukra is érthetővé tett magyar politikát.

¹⁴ A koalíciós intézmények rendszerint már a választási időszakban létrejönnek, később miniszteriálisan megkövesednek. Az osztrák rendszer Kreisky klasszikussá érlett megoldásában szinte minden szervezetben formalizált vagy nem formalizált paritásos rendszert hozott, amelytől most igyekeznek megszabadulni.

¹⁵ Nemcsak a Németh-kormány, hanem az SZDSZ szakértői dokumentuma – HVG 1989. augusztus 7. (megjelent a francia Libérationban is) –, és a Pénzüntézetek MSZMP Reformkörének anyaga is – Magyar Nemzet 1989. augusztus 12.

¹⁶ E platform nagy valószínűség szerint egy burkolt átütetmezés lehet, kamatcsökkentéssel és fináncchiteleknek működő tőkére (vagyis pénzköveteléseknek magyar vállalatok részvényeire) való átváltásával, és egy támogatási csomaggal.

¹⁷ Az MDF egyik szárnya elkötelezte magát a szerkezeti átalakításra érett vállalatok munkástanácsai mellett. De hogy ezek össze fognak veszni az „MDF-kormánnyal”, az már biztosra vehető.

Ötórai teán

*„És ha egy délután meghal, mi lesz?
Füstszurke délután, sárgás-rózsaszín este;
Meghal, s ittbagy engem tollal a kézben,
Míg a füst csak bõmpõlyög a tetõkrõl;
S igazán nem tudom,
Mit is érezzek, az egészet nem értem;
Rendjén van? Rettentõ? Készt? Vagy elsiette?”*

[T. S. ELIOT: EGY HÖLGY ARCKÉPE]

[FORDÍTOTTA: VAS ISTVÁN]

Ha van olyan párt, amely szellemileg érett a hatalomra, a Szabad Demokraták Szövetsége az. És e pártnak sem valóságos társadalmi, sem választói esélye nincs a magyar politikai élet vezetésére. Három kormányra való szakértõt lehetne kiállítani a pártból. Mégsem valószínû, hogy a választók e szakértõket kívánnák.¹

Az SZDSZ kemény programpárt, sõt, szakértõi véleményekkel leginkább dokumentált politikai mozgalom. De sem a jól fogalmazott program, sem az értékes szakértõi megállapítások nem hatoltak át azon az üvegburán, amely a szabaddemokratákat körülveszi. Nem tudtak megszabadítani attól az érzéstõl, hogy egy olyan társasághoz megyünk látogatóba ötórari teára, akik között nem fogunk tudni megszólalni, félünk, hogy szürcsölünk és szétmorzszázzuk a teasüteményt. Ezerszer okosabbak nálunk. Az SZDSZ a tábornokek és a vezérkariak pártja, nem a csapattiszteké, a tiszteseké és a bakáké.

Közismert, hogy az SZDSZ a demokratikus ellenzék másfél évtized alatt összeszokott és összekényszerített csapatából jött létre. Egyszer majd megírja egy független kívülálló – számtalan résztvevõi memoár után – a demokratikus ellenzék történetét. Egy ilyen igényes dokumentum elébe nem merek vágni, így csak a nyolcvanas évek rövid, elnagyolt vázlatára vállalkozom.

Az 1980-81-es lengyel események, de különösen a szükségállapot bevezetése után a magyar ellenzék válságba került. A korábban követett példamutató emberjogi stratégia követhetetlennek bizonyult. Az út háromfelé ágazott. Mindazok, akik a lengyel válságból azt a következtetést vonták le, hogy egy szovjet típusú társadalom diktatúráját csak személyes akciókkal, a társadalomnak saját jogaira ébresztésével lehet hatékonyan ellensú-

lyozni, egyfajta militáns ellenzéki mozgalomban gondolkodtak. Ez folytatása a hetvenes éveknek, csak éppen a lengyel tapasztalatok feldolgozásával. Akció és reakció mindaddig, amíg a hatalom teljesen leveti álcáját, és a magyar társadalmi modell is kettéválik a diktatórikus kommunista hatalomra és az ettől irtózó állampolgárok társadalmára. A másik irányzat a lengyel válságból és a magyar társadalomnak erre adott válaszából azt következtette, hogy a két ország egészen más utakon jár. Magyarország nem Lengyelország, Magyarországon a szovjet típusú társadalomnak egy egészen kifinomult modellje működik, amelyet a társadalom nem kényszerből, hanem többségében önként fogad el. Megjelent egy ellenzéktől és hatalomtól független második gazdaság és részben társadalom, amelyben nincs a hatalomtól való hierarchikus függés, de hiányzik a politikai függetlenség gondolata is. Az ellenzéki, jogvédő, független polgár mint eszmény és mint gyakorlat megbukott. A társadalom nem ebbe az irányba kíván függetlenedni, hanem vállalkozása, megvásárolt magánéleti autonómiája irányába.² Az ellenzéknek erre a társadalomra kell reagálnia, fel kell adnia különállását, és „vissza kell lépnie” a társadalomba. Kapcsolatokat kell keresnie azokkal a vállalkozókkal, azzal az új nemzedékkel, akik a gyakorlatban próbálják meg kiharcolni egy szabad társadalom individuális értékeit: a magántulajdont, szabad vállalkozást, a szerződéses kapcsolatokat stb.

A harmadik úton járók ugyancsak abból indultak ki, hogy Magyarország és Lengyelország lényegi vonásokban különbözik. Ez az irány is feladja a nyers szovjet típusú társadalom teóriáját és elismeri, hogy a kádári konszolidációs társadalomban kifinomultak a diktatúra eszközei. Belátja, hogy a közvetlen akciók – aláírások, tüntetések, személyes példamutatás – nem elegendők egy valódi ellenzéki tevékenység fenntartására. Az egész gondolatmenetnek három sarkpontja van. A demokratikus ellenzék nem egymagában a társadalom képviselője a hatalommal szemben (ellentétben a Szolidaritással), hanem olyan kisebbség, amely a független sajtó létrehozásával és megőrzésével folyamatosan figyelmeztet a demokratikus értékekre és emberi jogainkra. Ennek az ellenzéknek – ellentétben korábbi magatartásával – alternatív programokat, ideológiát kell adnia a hatalommal szemben, illetve sajtójában helyet biztosítania ilyen alternatív programoknak, bizonyítva, hogy a konszolidációs rendszer, minden engedménye ellenére zsákutca, de lehet és kell belőle kiutat találni. Végül az ellenzéknek tárgyalnia kell, és meg kell egyeznie 1956 függetlenségi harcának örökösivel, a népi-nemzeti írőkkel és azokkal a szakértői csoportokkal,

amelyek kiábrándultak a konszolidációs kurzusból, és támadták a késő-Kádár-korszak berendezkedését, bár magukat nem tekintették ellenzékinek. Ez a „békülékeny” álláspont nem tette fel állandóan a kérdést, hogy „kivel vagy: a minket üldöző hatalommal, vagy velünk?”, háttérbe tola a mozgalmár mártíromságot, és előtérbe állította a „független szellemek egyenrangú együttműködését”.³ A demokratikus ellenzék a Kis János meghatározta harmadik irányba fordult, hosszabb távra rendezkedett be, céljául egy lassabb demokratikus építést tűzve ki, autonóm szervezetek létrehozásával. Ennek a türelmes politikának vált részben eredményévé a Bibó Emlékkönyv, amely első ízben törte át a falat a kiszorított ellenzék és az állásban lévő szakmai tekintélyek között. És igazolta ezt a politikát az 1985-ös monori találkozó is, ahol először találkozhattak a népi írók a reformközgazdászokkal, először hallathatták szélesebb körben hangjukat az 56-osok, és először vált lehetségessé a demokratikus ellenzék szabad megnyilvánulása.

Vizsont a Monor utáni időszakban az ellenzék saját akciókban visszasett, a nyilvános drámák a többi csoportosulás körül zajlottak.⁴

A második Monor előkészítésének időszakában a demokratikus ellenzék lépéshátrányát a *Társadalmi szerződés* kiadásával egyenlítette ki. A *Társadalmi szerződés* óvatos politikai megfogalmazásai nagyobb visszhangot keltettek a párt- és az állami apparátusokban, mint a társadalomban vagy magában az ellenzékben.⁵ Az 1987-es lakiteleki találkozó a demokratikus ellenzék nélkül zajlott le. Ennek hatására az ellenzék komoly esélyt látott arra, hogy egy olyan politikai szituáció alakulhat ki, amelyben a grószai pártcentrum hozzájárulásával a párt reformerei együttműködésre lépnek a népi írók MDF-jével, és az ellenzék mint nemkívánatos szélsőséget végleg kiszorítják a politikai élet színpadáról. Jogos volt-e a félelem? Volt-e erre valóságos esély? Akkor is ez volt, ma is az a véleményem, hogy a félelemre nem volt ok, a fenti megegyezés nem jöhetett létre. A megriadás arra vallott, hogy az ellenzék nem ismerte eléggé sem Pozsgayt, sem az akkor mellette álló liberális szocialistákat, reformkommunistákat, akiknek nem lehetett tartósan közös útjuk Grósz Károllyal, s akik program szerint közelebb álltak a *Társadalmi szerződés*-hez, mint az MDF akkori megfogalmazásaihoz. Ezt a reformkommunisták – Pozsgayt is beleértve – Lakiteleken át is érezték. Másrészt a népi tábor sem akart szakítást az általa becsült és félt demokratikus ellenzékkel, csak megpróbált önállósodni, új intézményes utakon járni, és a reformkommunisták segítségével belavírozni a nyilvánosság csatornáiba. A demokratikus ellenzék Lakitelek hatására

egy kissé fejét veszítette. Úgy érezték, hogy az 1982 óta folytatott kiegyezési program elbukott, és visszakerülhetnek a korábbi elszigetelt állapotok közé. Az MDF a kiátkozás és a vele való megegyezés között ingadozott. A véres vitákban ekkor született egy olyan Hálózat ötlete, amely nemcsak a „megmaradt” monori csoportokat, hanem újabb demokratikus szerveződések – zöldeket, fiatal szakkollégistákat, független munkásokat, újságírókat – magába ölelne. A Hálózat ingadozott a valamennyi demokratikus szerveződést átfogó laza népfront, egy bázisdemokrata szövetség és egy program alapján működő pártmozgalom között. A legelső eshetőséget kizárta az MDF kívülmaradása. A harmadik lehetőséget pedig a program hiánya, illetve az a félelem, hogy a „kemény” mozgalom a demokratikus ellenzékre fog szorítkozni. Végül a tárgyalgatások, a bázisdemokráciából következő lassúság eredményeként a Hálózat csak 1988 tavaszán kezdett laza szövetséggként működni, amikor már a Demokrata Fórum szinte teljesen elfoglalta a politikai viták számára nyújtott terepet. Az arculatát kereső bázisdemokrata szerveződéshez a tömegek éppúgy hiányoztak, mint az irányító program és a kifejeződés formája. Az ellenzék első vonalbeli vezetői közül többen külföldre utaztak. A reformközgazdászokat megosztotta a Grósz–Medgyessy kormányzattal szembeni eltérő megítélés (egyesek élesen bírálták, mások támogató tanácsadóivá váltak). Az újságírók megalakították a Nyilvánosság Klubot, a fiatal szakkollégisták kiharcolták az önálló Fideszt, saját úton jártak a nagymarosi harcban a zöldek. A Hálózat képtelen volt betölteni a koordinátor szerepet. Így 1988 őszén, bár vívódások után, de a demokratikus ellenzék véget vetett a Hálózatnak, és megalapította a Szabad Demokraták Szövetségét. Ez a párt a demokratikus ellenzék legális programpártja.

Az SZDSZ erősen magán viseli megalakulásának gyötrelmeit. Az egyik születési rendellenesség talán a koraszülésnek tulajdonítható. Bár a Hálózat valóban nehézkesen működött, de az eltelt fél év még nem bizonyíthatta be a mozgalom valamennyi támogatója előtt, hogy szükség van a gyorsított párttal alakulásra. Sokan sérelmezték azt a formát, amellyel az átmenet megtörtént. Ennél is nagyobb gondot okoz, hogy az SZDSZ megalakítói nyilvánosan meghirdették a „visszatérést” a demokratikus ellenzékhez, vagyis a Hálózatot utólagosan az ellenzék legális fedőszervének minősítették. Ebből következett olyan emberek eltávolodása, akik egy Hálózat jellegű szabad koordinációban szívesen részt vettek, magát a demokratikus ellenzékkel azonban nem vállalták. De ami fontosabb, hogy a

legalitásra jutó demokratikus ellenzék csapata nem a politikai osztódást, saját ellentéteinek végsőkéig vitelét vállalta, hanem a szoros egybenmaradást. Együtt maradtak mint klán – ez Tamás Gáspár Miklós találó kifejezése –, de nem mint modern politikai párt. Ugyanakkor a felütés – a párt neve, megjelenése, társadalmi képe – erősen liberálkonzervatívra sikerült, a korábbi szociáldemokrata centrum helyett.⁶ A lényeg mégis az, hogy az SZDSZ-ben egy pártba kényszerül egy liberál-konzervatív gondolatmenet – Magyar Bálint, Pető Iván, Kertesi Gábor, Tölgyessy Péter stb. –, egy ezt keresztény eszmékkel megtöltő szellemiség – Tamás Gáspár Miklós –, azután polgári radikálisok és a szociáldemokrácia különböző színárnyalatai – Kis János, Kőszeg Ferenc, Bauer Tamás, Tardos Márton, Laki Mihály, Juhász Pál, Szabó Miklós –, végül még olyan szocialisták is, mint Eörsi István, vagy zöldek, mint Vargha János.⁷

Úgy vélem, hogy ez a sokszínűség, ennyi különböző stílusú politikai gondolkodó és gondolat összezáródása egyetlen pártba nem javítja, hanem inkább rontja az önazonosság esélyeit. Nem azt célozza meg, hogy egy modernizációs folyamatban ezek a gondolatmenetek külön pártokba tartozzanak, hanem visszavisz abba a kádári múltba, amikor kényszerűen valamennyi modernizációs irányzatot összereltek egy karámba, hogy ne fertőzhessék a középutas kádári fejlődést. Az SZDSZ szétszórt intellektuális jellege befolyásolja a hozzá vonzódókat. A liberálkonzervatív nyilatkozatok a magántulajdon elsődlegességéről, az individuális tulajdonosi vállalkozásról, az önerőre támaszkodásról egy társadalmi réteget, a kisvállalkozókat lelkesen az SZDSZ hatókörébe vonnák, ha nem kísérnék azokat szegénypárti, társadalmi igazságosságot és szolidaritást, szakszervezeti jogokat és ellenállást kívánó, ugyancsak az SZDSZ-től elhangzó deklarációk. Ha a millióival vállalkozó magántulajdonos kisiparos Tamás Gáspár Miklós szónoklata után már-már belépne az SZDSZ-be, és adakozna javára, mert a beszédből harsog mindenféle állam és mindenféle szakszervezet utálata, és a magántulajdon korlátlanságának javallata, megzavarodva visszafordul, amikor Solt Otília kemény szavaiból viszont azt veszi ki, hogy a magyar társadalom megalázottai és megszorítottjai, a munkanélküliek, a cigányok, az iskolázatlanok, a rokkantak, tehát a szegények nem maguk tehetnek arról, hogy szegények, hanem ez a társadalom bűne és felelőssége, amire neki mint vállalkozó kisiparosnak szociális felelősséggel kell tekintenie. Na már most, döntsük el, kérem: nyers önzés, a társadalmi különbségek visszavezetése természetből fogva adott egyenlőtlenségre, avagy közösségi érzések, szolidaritás, támogatás?

És döntsük el: aki bármiféle szakszervezetet akar, legyen az a mai hivatalos, vagy a holnapai Szolidaritás, az ellensége a vállalkozás szabadságának, az tenyészt a bürokráciát vagy épp ellenkezőleg stb. Egy piacgazdaságot még nem működtető, nem demokratikus közéletű, rosszléti államban egyetlen pártba összerakni a liberálkonzervatív piacgazdaság-hívőket és egy sajátos jóléti állam, szakszervezet stb. híveit, nem szerencsés. Ugyan miért nem? – kérdezhetik. Végre egy olyan párt, amelyik valamennyi modernizációs utat megfogalmazza, nemcsak az egyiket; ha kell, liberális, de ha kell, zöld vagy szociáldemokrata. Ha ők meg tudnak férni egymással egy párton belül, akkor mit zavar ez minket, kívülállókat? Csakhogy hiába egyeznek meg a mesterszakácsok hátul a konyhán, hogy ezentúl az ízetlen és egyféle üzemi koszt helyett egyszerre fognak kínai, olasz, francia és magyar ételeket együttesen felszolgálni, a szegény polgár gyanakszik az alapanyagra, másrészt, ha a kínai ételt szeretné, akkor inkább megy a kínai vendéglőbe, ha az olaszt, az olaszba, s nem nagyon hisz a mesterek között bravúrában. Ugyanis nem az áll elő, hogy az SZDSZ szélei kölcsönösen letompulnak valahol egy szociáldemokrata jobboldali irányban, ahol biztos centrum sejthető, hanem inkább a szélsőségek álkompromisszuma, a viták elkenése érzékelhető. De a demokratikus ellenzék együttmaradása, az SZDSZ összeszorulása mögött nemcsak a közös veszélyeztetettség érzete lapul. „Minket itt mindig együtt ütöttek” – ez sorsközösség. Csakhogy ezt megerősíti az ellenzék, az SZDSZ elhivatottsági tudata is. Olyan modernizációs kisebbségként azonosul magával, amelynek hivatása és kötelezettsége, hogy ezt a társadalmat az európai értékek felé vezesse, Kelet-Európából Nyugat-Európába, diktatúrából demokráciába, jogfosztottságból jogállamiságba, tervgazdaságból piacgazdaságba, birodalmi provinciából az egyenrangú és független nemzetek és államok sorába. A demokratikus ellenzék és az SZDSZ tagjai személyes példát mutatnak a civil kurázsira, az erkölcsi és szakmai integritásra. Ez szép vállalás. De miért van ennek a pártnak kisebbségi azonosulása? Két ok és magyarázat is van erre. Az egyik szerint az SZDSZ azért modernizációs kisebbség, mert a magyar társadalom régies, rendi jellegű, a piaci értékeket elutasítja, így nem követi azt a kisebbséget sem, amely már a modern Európa értékeit követeli. A civilizációs újdonságokat, a jogérzést, a tulajdonnal élést, az állampolgári öntudatot még évtizedekig kell a kerek kobakokba beleverni. Az SZDSZ hiába az egyetlen valóban modern értékeket hordozó párt, ahol minden európai szín megtalálható, egy nem modern társadalom éppen nem rá, hanem a régmúltat idéző pártokra fog szavazni, azokat fogja követni. Te-

hát a magyarázat: modern kisebbség vagyunk egy modernizáció előtti társadalomban. A második magyarázat az, hogy bár a társadalom többé-kevésbé elsajátította a modern értékeket, igénye van a parlamentáris demokráciára, a jogállami szabályokra, a szerződések fegyelme, a vállalkozásra, a munkavállalói öntudatra, a független intézményekre, a magánélet, a fogyasztás jogaira, a minőségi szakmai tudásra, csakhogy az ezeket az értékeket üldöző kommunista hatalom eltakarja előlük azt a mozgalmat és pártot, amely az értékeket hirdeti. Az SZDSZ azért nem tud tömeges hatást kifejteni, mert az MSZ(M)P e pártot tekinti (tekintette) legfőbb ellenfelének, és mindent megtesz, hogy partvonalra szorítsa. Sőt, a többi program nélküli puha párt is óvatosan vagy durván határvonalat húz maga és az SZDSZ közé, amikor a politikai életben a patriarchális kapcsolatokat használja fel. Hiába mond igazat és újat az SZDSZ, ha vetélytársai megnyerik maguknak a kisvárosi és falusi hírességeket, személyes viszonyokba szövik bele a befogadást és a kitzasztást.

Az SZDSZ alapproblémája tehát a kisebbségi párt tudata. Bármit teszünk, kisebbségi párt maradunk.⁸ De kisebbségek lennének-e akkor, ha nem húzódnának egy fedél alá? Nem lehetnének-e öntudatos többségek, ha szociáldemokrata nézeteikkel egy szociáldemokráciában azonosulnának, liberális felfogásukkal a kisgazdáknál, vagy egy liberális szabaddemokrata pártban? „Nem számítunk a többségre, hanem a legmozgékonyabb kisebbségre” – olyan jelszó, amely – tűzzön bár maga elé világkommunista megváltást vagy európai modernizációt – gyanút kelt. „Én elsősorban azokra figyelnék, akik máris megmozdultak, tehát a mégoly laza, mégoly gyorsan keletkező-megszűnő-átalakuló mozgalmak s az alkalmi kezdeményezések résztvevőire. Másodsorban azokra, akik kollektív kezdeményezésekben nem vesznek részt ugyan, ám a karrier előnyeiről is tudatosan lemondanak a morális és szellemi épség előnyeinek kedvéért. Harmadszor pedig azokra, akik nem hoztak túlzottan nagy erkölcsi áldozatot a sikeres beilleszkedésért.”⁹ Kis Jánosnak ezek az 1984-es, ma is válalt gondolatai szépen jelzik, hogy itt egy elkötelezett morális kisebbségről van szó. Csakhogy ha az SZDSZ saját morális túszeit szabadon engedné, azaz lehetővé tenné, hogy a többi pártokban szolgáljanak morális példaképek, akkor nem egy mindenkori kisebbségről, hanem egy jövődő morális többségről lenne szó. E kisebbség erkölcsi vállalása sajnos kísértetiesen emlékeztet egy olyan korábbi kisebbség messianisztikus erkölcsi hitére, amelyik a világkommunizmus győzelmének nemzetközi utópiájával ostromozta azt a konzervatív magyar világot, amely nem jutott el még az

új világ felismeréséhez, vagy a reakció összeesküvése következtében nem tudott az erkölcsi élcsapathoz csatlakozni. Itt sajnos egy liberális ellenutópia és a kommunista-nacionalista összeesküvés képe bontakozik ki. E liberális utópia elhallgattatja a belső kételyeket és bizonytalanságokat. Másrészt a kommunista-nacionalista összjáték feltételezése – legyen az Pozsgay-Bíró paktum, vagy a helyi kommunista irányítók és a nemzeti szín notabilitások parolázása, a belügyérek további titkos munkája immár nemzeti alapokon stb. –, jól illeszkedik abba a képbe, hogy itt csak mi vagyunk az igazi modernizáció zászlóvivői, akiket mindenki más el akarna fojtani.

Ha viszont egy párt eleve kisebbségre rendezkedik be, akkor a többiek rögtön azt kérdik maguktól: hogyan akar majd e kisebbségi párt befolyást gyakorolni? Különösen, ha e kisebbségi párt jobbnál jobb elmékkel van tele. Mit akarnak elérni? A politikában egy politikai párt nem indulhat választásokon erkölcsi győztesként és tényleges vesztesként hirdetve magát. De akkor mit akar ez a nagyon mozgékony párt?

„E KÖNNYEK A HARANGTERMŐ FÁRÓL HULLANAK”

*„Ilyen tudással hol a megbocsátás? Gondold csak el,
A történelemnek sok álnok átjárója van, fortélyos folyosója
És titkos ajtaja, suttogó becsuágyakkal tud becsapni,
Hűségokkal vezet. Gondold csak el,
Hogy akkor ad, ha figyelmünk zilál,
És amit ad, oly simán összezavarja,
Hogy az ébséget ébezteti etetve: Ad, de későn,
S azt, amiben nem hiszünk, vagy ha még hiszünk,
Az emlékezet biszi csak, az újraélt szenvedély. Ad, de túl korán,
Erőltlen kézbe, s azt, amiről úgy vélték, megvannak nélküle,
Mígnem félelmet sarjaszt a megtagadás is. Gondold meg ezt,
Hogy félelem és bátorság se menti meg.”*

[T. S. ELIOT: GERONTION]

[FORDÍTOTTA: VAS ISTVÁN]

Az SZDSZ nem akció- és tömegpárt, hanem program- és kisebbségi párt. Az SZDSZ-nek kedvéz minden tárgyalási korszak és minden szakértői párbeszéd. Elemében van a kerekasztal mellett, bárki legyen is a tárgyalópartner. Minden olyan forma, amely *egy az egyhez* párbeszédet, programösszezsapást, pontokba szedett bírálatot igényel, az SZDSZ természetes közege. Bemutathatja szakértői fölényét, az ügyekben való jártasságát, sőt

a többi párt és mozgalom szakmai gyengéit, stratégiai és taktikai járatlanságát. (Igaza van Tamás Gáspár Miklósnak, hogy az SZDSZ hibát követett el akkor, amikor hagyta, hogy a kerekasztal-tárgyalások titkossá váljanak, mert így az SZDSZ fölénye meddő fölény maradt. Hozzátenném: miközben nem tudtak hatni a közvéleményre, nem tettek igazán rokonszenves benyomást a partnerekre. Inkább félelmet és ingerültséget keltett az SZDSZ „mindentudása”.) A kerekasztal kora lejárt. A választási tömegharcban az SZDSZ hátrányban van. Ezt a hátrányt nem fogja tudni kiegyensúlyozni stabilan szaporodó taglétszámával és szervezeti számával. A vidék csak akkor bizonyul bevezhetőnek, ha az MDF-fel együtt lép fel.

Az SZDSZ-nek két lehetősége van. Az egyik, hogy beleveti magát a választási versengésbe, a koalíciós tárgyalásokba. A másik, hogy módjával és visszafogottan vesz részt a választásokon, de felkészíti tagságát arra a fontos szerepre, amelyet a legerősebb parlamenten kívül bíráló ellenzéki csoport, párt eljátszhat. A harmadik lehetőségre, az SZDSZ szétválására, a tagságnak és a vezetésnek a középpártok irányába való elmozdulására nemigen lehet számítani a választások előtt.

Ha a választás a mai hatalom és az egyesült ellenzék közötti párharcot jelenti, akkor az SZDSZ erős választási közreműködéssel is csak az MDF révén juthat mandátumokhoz. Mivel nem valószínű, hogy a két fél közül bármelyik belemenne a közös listába, így az SZDSZ-lista nemigen nyerhet. Budapesti SZDSZ-jelöltek, az egész ellenzék támogatásával egyéni mandátumokhoz juthatnak. Az MDF várhatóan a kisgazdákkal és a kereszténydemokratákkal fog szorosabb választási szövetségre, s talán választások utáni koalícióra lépni. Az SZDSZ-nek persze kínálhat egyéni támogatást, de rajta áll, hogy mely SZDSZ személyiségeknek nyújtja, s kiknek nem. Természetesen a támogatásért cserébe, a választások után be fogja nyújtani a számlát: támogatást és egyetértést fog követelni. Ha az SZDSZ be akar jutni a parlamentbe, akkor választási harcában vagy az MDF kegyelmére szorul, vagy meg kell változtatnia mai stratégiáját. Léphet-e az MSZP reformerei felé? Azt hiszem, hogy az SZDSZ korábbi konciliáns szárnya nem zárta ki ezt terveik közül. Az 1982-ben megindított, Monoron folytatott és a *Társadalmi szerződés*-ben újrafogalmazott politika számol egy reális együttműködéssel az MSZP reformereivel. A „történelmi kompromisszum” megoldása azért sem látszott indokolatlannak, mert a mai Magyarország két legfelkészültebb szakértői köre, akik sok tekintetben egymást csiszolták,¹⁰ jól meg tudtak volna egyezni egymással. De a „történelmi kompromisszum”, akárcsak a konciliáns szárny, az SZDSZ-ben többé-kevésbé

megbukott. Azok a mozgalmárok, militánsok, akik 1982 óta háttérbe szorultak, ma élre ugrottak. A választás frontokat jelent, a front akciót, az SZDSZ-nek nem a megegyezési hajlandóságát kell hangsúlyozni, hanem a keménységét és kérlelhetetlenségét. Ez a mozgalmár vonal büszkén hivatkozik arra, hogy mindig kitartott és sohasem engedett. Ha a választáson győzni akarunk, akkor a társadalomnak azt az érzelmét kell kiváltanunk: mi mindig ott voltunk, amikor a kommunista diktatúra ellen tiltakozni kellett. Az SZDSZ-nek ez a militáns szárnya bizonyítottnak véli a kommunista-nacionalista összefogást. „Ugye megmondtuk, hogy nem szabad megbízni ezekben!” A Kis János-i türelmes egyezkedés, a kommunista reformerek harcainak elismerése, a nemzeti-népi székértáborral szembeni előítéletek legyőzése immár nem érdem, hanem engedmény. A „nem alkuszunk” logikája olyan szélső antikommunizmusba és antinacionalizmusba visz, amelynek hatástalanságát éppen az ellenzék ismerte fel 1982-ben. Az MDF-fel és a „nemzeti pártokkal” való összevezés nem azt eredményezte, hogy az SZDSZ-nek szolid baloldali középpárt arculata mutatkozott, ellenkezőleg, harcos szélsőjobbaldali pártként szeretik vagy utálják a választók.

Ezért az SZDSZ ma nem tud a szocialista orientáció irányába nyitni, még az MSZDP felé sem. Attól, hogy az SZDSZ militánsai a pártot folyamatosan a politikai spektrum szélén tartják – amelynél csak a FIDESZ áll szélebbre –, rendkívüli módon csökkennek az SZDSZ választási manőverezési képességei. De az egységes ellenzék koncepciójával bejutó SZDSZ-képviselők hozzájuthatnak miniszteri tárcákhoz, az SZDSZ megkapaszkodhat egy ellenzéki koalícióban, és részt vehet a költségvetési újraelosztás alkujában. Viszont a választási kudarc traumát is okozhat. Egészen más tudatosan tudni, hogy kis párt vagyunk és az is maradunk, mint jelöltként elbukni, kevés szavazatot kapni. Az 1985-ös választásokon a hatalom megakadályozta, hogy az ellenzék megtudja, mennyien is támogatnák. Ha viszont a szabad választásokon elinduló SZDSZ-jelöltek, illetve a lista bukik el, akkor mégiscsak minden jelöltnek presztízavesztéséget fog jelenteni a kevés szavazat. Nehéz azt elfogadni, hogy vagyok olyan okos, ha nem okosabb, mint más pártok jelöltjei, de nem kapom meg a választópolgárok szavazatait. Tudom, hogy vannak olyan emberek, akik erkölcsileg felül állnak egy ilyen csalódáson, biztosak saját értékeikben, s nem a választók mércéjén mérik magukat. De egy politikai pártot nem lehet erkölcsi hősrozkra építeni, akiket nem érdekel, hogy látványos tapsok után a parlamentbe kerülnek, vagy gyászos hallgatás után a listák aljára. Ezen az sem segít, ha a párton belül mindenki együttérzéssel tekint a választáson in-

dulókra. Ha az SZDSZ nem akar karanténpárt lenni, akkor meg kell fogalmaznia azt a stratégiát, amely segít túlélni, hogy a párt bizonyosan kevesebb szavazatot fog kapni, mint amekkora intellektuális ereje van.

Ez a stratégia lehet az SZDSZ arculatának olyan formálása, hogy molsolygó távolságtartással beszéljen a választásokról, ám annál inkább készülődjön a kilencvenes évek parlamenten kívüli ellenzékének harcos szerepére. Az Országgyűlés feltételezhetően súlyos dilemmákkal kell hogy szembenézzon. Olyan új honatyák lesznek a padsorokban, akiknek nemcsak a politikai életben való viselkedés szabályait kell megtanulniuk, hanem végig kell vinniük egy bonyolult alkotmányozási folyamatot éppúgy, mint ahogy szigorúan ellenőrizniük kell egy koalíciós kormány gazdaságpolitikai tevékenységét is. Nem könnyű feladatukat a sajtó szabadon figyelő tekintete előtt, egy bizalmatlan ország megnyerése közben kell véghezvinniük. Az előny tehát a parlamenten kívüli ellenzéknél van, amely – ha szakmailag kellően felkészült – a nyilvánosságon keresztül nagyobb nyomást gyakorolhat a parlamentben izzadókra, mintha maga is ott küzdene. Egy parlamenti szerepet nem, vagy alig vállaló szakértői SZDSZ állandóan figyelmeztethet az alkotmányozás, a gazdasági programkialakítás buktatóira, észrevételezheti a gyanús koalíciós kompromisszumokat. Ha nem vállal szerepet egy koalíciós kormányban, akkor semmiféle elkötelezettséget nem kell éreznie a kormány iránt. Nyugodtan kérdőre vonhatja a jövődő kormányt, ha túlságosan elígérkezik nagy érdekcsoportoknak. Jobban fognak félni a koalícióban lévők a parlamenten kívüli ellenzék vitriolos bírálóitól, mint parlamenti ellenfeleiktől, hiszen amíg többségük van, kormányuk nem bukhat meg, de annál inkább válhat nevetségessé. Persze ez az SZDSZ már nem is annyira politikai pártként, hanem sokkal inkább független szakértői gyülekezetként, mozgalomként, klubként működne, magához vonzva mindazokat, akiknek nem nagyon rokonszenves a központi és helyi hatalmasságok kölcsönös alkuja, egyezkedése. Ez a szigorú programpártot programjának szétosztására készítené, ami azt jelenti, hogy nem abban válik érdekeltté, hogy egy zárt programot védelmezzon és hatalomra juttasson, hanem abban, hogy ezt a programot minél több párt „rabolja ki”, minél több menjen át másokon keresztül a gyakorlatba. Ez kizárja, hogy a karrieristák, az apparátusok technokratái az SZDSZ-be vágyakozzanak, hiszen a szellemi vagynon kívül nincs mit osztania. De felszínre kerülne az SZDSZ már ma meglévő két nagy előnye. Az egyik a párt kitűnő sajtó- és tévéképessége. Ez a csoport képes bármikor tucatszámú nyilatkozásra alkalmas személyt bevetni, ha kell, több nyel-

ven. A hetilapokban és a folyóiratokban már áttörést hozott, hogy az SZDSZ-ben lévő kiváló értelmiségiek jól fogalmazott elemzésekre képesek. De ugyanez a helyzet a tömegkommunikációban. Mivel a társadalom bizalma a sajtóban nagy, aki a sajtót birtokolja, az talán komolyabb hatalomra tesz szert, mint aki bejuttatja képviselőjét egy tehetetlen országgyűlésbe. Az SZDSZ másik előnye a politikai játékszabályok pontos ismerete. A játékszabályok ismerete nálunk abból is áll, hogy figyelni kell az ellenfél kezét, mert egy óvatlan pillanatban megpróbálhatja visszacsempészni a már levett vezérét a táblára. Ha a játékszabályokra egy olyan párt figyelmeztetne, amely nem közvetlenül érdekelt taktikai csatákban, akkor a magyar politikai életnek az SZDSZ nem bírása, hanem ügyésze, de jellegzetes védőügyvédje lenne.

És ha az SZDSZ szétválik? Ha a szociáldemokrata érzelműek elunják a harcos újkonzervativizmust, a szakmailag értéktelen akciózást? Ha Kis János és kiválóan képzett csapata visszatér az 1982–87 közötti megegyező politikához, és türelmes baloldali ellenzékként magához vonzza az MSZP-ben és az MSZDP-ben csalódottakat? Ha ez a gárda nem irányítja, vezeti, hanem neveli, oktatja az új politizáló nemzedéket? Mennyi ha...

A harangtermő fáról csendben hullanak a könnyek. Azon tűnődöm, hogy az átmenetet végrehajtó kádárista nemzedékeknek minden valószínűség szerint el kell tűnniök a politikai élet színpadáról, hogy egy valóban demokratikus Magyarország teremthetőjék. Talán a hatvanas években születettek nincsenek még megfertőzve ennek az alkuországnak a politikai levegőjével. Mert valljuk meg, hogy a kádárista légkörben született hatalmvédő politikusok első hibás reflexeit nem tudják kinőni az ellenzéki politikusok antikádárista reflexei sem. A Kádár-korszak éppen felemásságával, sajátos emberi összefonódásaival, belső elnyomásaival a vele szemben fellépőket is elnyomorította. Megtanulták, hogy hogyan kell kiállni, ellentmondani, ha kell, szenvedni a Kádár-rendszerrel szemben, de a szabad levegőn valahogy mindez másként hat. Keseregve kérdezhetjük: mi csoda ország ez, amelyik ennyi tehetséget fojtogatott? Nekünk mennünk kell. A mi feladatunk a tisztas hatalomátadás. Ha ezt nemcsak Németh Miklós és Pozsgay Imre, hanem Kis János és Haraszi Miklós, Csurka István és Bíró Zoltán is megérti, akkor jutunk ki végleg egy zsákutcás modellből.

1989. november

JEGYZETEK

¹ Tamás Gáspár Miklós szellemes megjegyzése szerint az SZDSZ-ben „kiváltképp nagy a politika és a gazdaság professzionistáinak, szaktekintélyeinek az egy főre eső sűrűsége” (*Az ellenzék bibái és a Pozsgay-kérdés. Világ*, 1989. aug. 17. 36).

² Bence György, aki talán a legösszefüggőbben írta meg ezt az elméletet, egy új társadalmi csoportról, egy új nemzedék megjelenéséről beszélt. A „bajuszosok” – a vállalkozók nagy többsége látványosan bajszot növesztett – nem érdeklődnek 56 után, de mindent tudnak, ami vállalkozói autonómiájukhoz kell.

³ A fordulat kezdete Kis János cikke a *Beszélő* 1982. 4. számában: *Gondolatok a közeljövőről*. Ezt nemcsak másfél éves vita, hanem a következő számban egy programcsomag is követte: *Hogyan keressünk kiutat a válságból?*

⁴ A *Tiszatáj* és az Írószövetség ügyei a népi írók körül fodrozódtak, és a hatalom Monor miatt Csurka Istvánt ítélte hallgatásra. Az 1956-os emlékkonferencia főként az 56-osok sikere. A reformközgazdászok *Fordulat és reform*-ja pedig jelentősen növelte e csoport tekintélyét. Az ellenzék egyetlen nagyobb sikerű akciót könyvelhetet el, egy közös nemzetközi ellenzéki nyilatkozatot 1956 kérdésében.

⁵ Az MSZMP alkotmányos főhatalmának elismerése és a lemondás a többpártrendszer követeléséről, a jogállamiság fokozatos közelítése, a magyar szövetségi kapcsolatok szempontjainak figyelembevétele tárgyalópartneri türelmet mutatott. A „Kádárnak mennie kell” felhívítás pedig inkább erősítette az új pártelitet, mint gyengítette, hiszen sem Grósz, sem Pozsgay nem kívánt azonosulni Kádárral.

⁶ Ha Kis János ithon lett volna, ez talán másként alakul.

⁷ Habozva írom Tardost a szociáldemokrata csapathoz, mert sok tekintetben szélsőliberális. De a Kornai-féle liberálkonzervatívizmushoz képest mindenképpen keynesianus eszméket is elfogadó személyiség. Solt Otília és Havas Gábor inkább antikommunista szegénypárti szocialisták, mintsem szociálliberálisok.

⁸ Hozzájárul a kisebbségi tudathoz a budapesti bezártság és egy zsidó kisebbségi tudat. Az SZDSZ sok tekintetben ellenséges antiszemita gyűrűbe fogva érzi magát – nem indokolatlanul. Sajnos az urbánus-népi ellentét, amely sok-sok tragikus összecsapás után Monoron nyugvóponttra látszott jutni, most ismét előtérbe került. Az MDF-ről szóló cikkemben már szoltam erről a súlyos problémáról, amellyel szinte nem merünk szembenézni.

⁹ Kis János: *Másfél év után, ugyanarról* (*Beszélő*, 1984. 9. 94.).

¹⁰ A demokratikus ellenzék gondolkodói komolyan hatotak az MSZMP politológusaira – Biharira, Gombárra, Schletre stb. –, a *Fordulat és reform* közgazdászaira, és megfordítva, a *Beszélő* programadó írásai, a *Társadalmi szerződés* tükrözik e politológusok és közgazdászok hatását. A személyes viták ezt a kölcsönös befolyást csak tovább mélyítették. Sőt, a *Társadalmi szerződés* Pozsgay Imrét is megragadta.

Hajnalban

„Magyarországról jövök, bölgyeim és uraim, ismerik ezt a messzi földet? Mondbatailanul vonz és izgat engemet ez a sajátságos föld, de nagyon nebezen szánom el magamat, hogy Magyarországra utazzam, mert a vonat reggel hét óraker szokott indulni a Nyugati pályaudvarról Magyarország felé, és ez borzasztó. Pláne téli reggel. Milyen barátságatlanok a pályaudvarok csarnokai.

Milyen sokáig áll ez a vonat. Albattam volna még vagy tíz percet. Áll, áll. Nem, elindult, már curukkol a pályaudvar, teberkocsik jönnek mozdony nélkül, meg raktárak, meg gépbázak, meg palánkok, meg farakások, szemaforok, bíd, bázak, állatkert, vurtili, Angolpark, kaszárnya, ügetőversenypálya, nyaralófalvak Vecsésig, Vecsésen túl Magyarország...”

ISZÉP ERNŐ: MAGYARORSZÁGRÓL JÖVŐKI

Magyarországból jövök, amely az értelmiség alatt helyezkedik el. Na nem mintha az értelmiség nem volna Magyarország, csak éppen ez a Magyarország valahová a Kerepesi, a Jászberényi vagy a Soroksári útra esik, onnan, ha az ember balra fordul, a fehérvári gyártelepekbe, Győr külvárosába és lakótelepeibe, a pécsi uránvárosba ütközik, ha meg tovább húz a vonattal jobbra, akkor az egri dohánygyár, az ózdi betonváros, a leninvárosi telepi ligetek világába ér. Középre tartó életmód, biztos megélhetésért, munkahelyért, a ház felépítéséért, a gyerek beiskolázásáért folyó harc, a kiskert, a kicsiny, de biztos autonómia – ez a nagyüzemi szakmunkásság, technológusok, mérnökök hierarchizált és jól szervezett világa. És ez egy kelet-közép-európai szociáldemokrácia természetes szülőhelye. Csakhogy itt nem találni ma pártba szervezett szociáldemokratákat. E Magyarország szociáldemokrata érzelmű, csak éppen nincs meg a szociáldemokrata mozgalma, pártja. Vonakodik felkelni, s kora hajnalban nekivágni e második Magyarország gyár- és lakótelepeinek. Azok pedig komor szűrkeségben, gépdőrejben szociáldemokrata problémákról zúgnak, szociáldemokraták nélkül. Soha még annyira pártot nem vártak Magyarországon, mint a szociáldemokrata pártot, és éppen ezért hiányzik ez a párt.

Menjünk közelebb a problémához. A Kádár-korszak gazdasági fellendülésének idején jelentősen javult a nagyüzemi munkásság relatív helyzete azáltal, hogy immár nemcsak a biztos munkahelyre számíthatott, hanem egyes vezető szakmákban magas keresetekre az első gazdaságban, és további magas kiegészítő keresetekre a második gazdaságban. Az ily módon

megszerzett személyi jövedelmek a nagyvállalatok egy részénél még vállalati kedvezményekkel is bővültek (lakás, üdülés, szociális ellátás stb.), s ami a legfontosabb, a Kádár-korszak a hatvanas évek közepétől a nyolcvanas évek elejéig biztosította a jövedelmek hasznos elköltésének lehetőségét. A megnövekedett bányász-, kohász-, hegesztő-, vegyipari szakmunkás első és második jövedelmeket lakásépítésre, telekre, utazásra, autóra, lakásberendezésre, a gyerekek taníttatására lehetett fordítani. A felfelé törekvő munkásságnak immár biztosabb szakmai erkölcs, civilizált lakása, minőség- és egyszersmind egy relatív egyenlőségtudata alakult ki. A szociális biztonság, a lassú előrehaladás, a magánélet szentsége, a fogyasztói egyenlőség mind-mind lefejtették a rendszer álkommunista bőrért, s alatta egy szocialista, szociáldemokrata szimpátiát hordoztak. Mindehhez járult mind a perifériára szorított szegényektől, mind a felső, elit csoportoktól való elkülönültség, értelmiségellenesség, sőt a politika megvetése. Érts a szakmádhoz, becsüld meg magadat és a szaktársaidat, tartsd be a műhelyben kialakult szolidaritást, lásd el a családodat, és ne hagyj, hogy bárki belepofázzon az ügyeidbe. Ez a műhelydemokrácia határozza meg fillérre a béreket, mert nincs az a vezető, aki szembe tudna szállni egy műhely szokásaival, ezt teremti az egymás házainak építésébe besegítő munkások, ez a műhelydemokrácia alakítja ki az értékítéletet nemcsak a végzett munkáról, hanem a vezetésről, a mérnökökről és technikusokról, ez terjeszti el, hogy mit érdemes megnézni a tévében, melyik cikket kell átfutni a lapokban. Mindenki arról beszél, hogyan kapált a hétvégén, ki-ki behoz valamit abból, amit termelt stb. Piacot és vállalkozást akarnak? Innen kerülnek ki a vgmk munkásai, akik akarják is meg nem is azt a piacot. Ezek a nagyvállalati dolgozók mennek bérharcba egy alsó középosztályos, kiszorulóban lévő pedagógus bérének négyszereséért.

A Kádár-korszak legmélyebben talán itt hagyta azt a nyomot, hogy nem a politikai harccal, hanem a gazdasági alkudozással lehet elérni azt, amit az ember akar. Minek pártoskodni, kimenni a műhelyből, amikor az ember a helyi főnökökkel folytatott formális vagy informális alkuban elérheti a bérenek az áremeléshez való igazítását, a munkakörülmények javítását, a túlmunka avagy a vgmk engedélyezését stb. A „magyar modell” itt mutatta legnagyobb különbségét nemcsak a szovjet, de a lengyel modellhez képest is. A nyolcvanas évek közepétől kezd eszmélni ez a társadalmi csoport, de aligha volt várható tőle, hogy alulról kezdeményezze egy párt vagy akár egy szakszervezet létrejöttét. Az én műhelyem az én váram, az én gyáram az én váram. Nincs szolidaritás a szakmák, az ágazatok munká-

sai között, mert minden eddigi eredményüket úgy érték el, hogy egyénileg léptek fel. Külön csaptak össze munkahelyi vezetőikkel, majd a kormánnyal a bányászok, külön a kohászok, külön a péti vegyipari munkások. Különalku és különharc. A munkásság és az értelmiség között tántorgó szakadék mellett létezik a különböző nagyüzemek munkásai közötti szakadék is. Így hát egy szociáldemokrata párt természetes kezdeményezői – nagyüzemi munkások és hozzájuk kapcsolódó értelmiségiek – még nem születtek meg.¹

De lehetséges-e egy felülről, az értelmiség felől szervezett szociáldemokrata mozgalom és párt létrejötte?

Az egyik út a demokratikus ellenzék szociáldemokrata zászlóbontása. Ez megvalósulhatott volna a *Társadalmi szerződés* programja alapján 1987 tavaszán. A program egyszerre tartalmazott ugyan liberális és szocialista elemeket, de inkább ez utóbbiak voltak a súlyosabbak. Négy területen volt kimutatható a szociáldemokrata vonal: 1. az emberjogi kérdésekből származóan az igazságosság, a szabadság és az egyenlőség összekapcsolásának igénye; 2. az öngazgatói és a tőketulajdon összeegyeztetése az öngazgatók fennsőbbiségével; 3. a szegénység állami redisztributív segítése; 4. a pozitív szakszervezeti jogok megteremtésének szükséglete.² „Míg a jóléti államokban a szociáldemokrácia és a liberalizmus kölcsönösen korrigálják egymást, tehát mindkettő jelenléte egyenértékű feltétele az ottani rendszer harmonikus működésének, addig Magyarországon, úgy látom, bizonyos alapvető problémákra csak egy szociáldemokrata politika tud megoldást adni. Magyarországon minden demokratikus átalakulást kívánó politikai csoportosulásnak szembe kell néznie három súlyos problémával: az infrastruktúra elmaradottságával, az egyre szélesebb rétegeket fenyegető szegénységgel és a katasztrofális méreteket öltő környezeti károsodásokkal. ...ebben a három kérdésben a szociáldemokrata típusú redisztribúciós politikának nincs alternatívája” – állítja a demokratikus ellenzékhez tartozó Kovács András, és ezért javasolta, javasolja a demokratikus ellenzék szociáldemokratizálódását.³ Hozzá kell tennünk, hogy mind a *Társadalmi szerződés*, mind a *Beszélő* programjai egy skandináv, nyugatnémet, Benelux szociáldemokrácia, szociálliberális jóléti állam modelljeit tekintették irányadónak. Csakhogy e modellek évtizedes termékek, amelyek egy jól működő piacgazdaságban próbálkoznak az életminőség, az egalitárius liberalizmus, az egyenlő emberi méltóság és esély elveinek működtetésével. A magyar rosszléti, redisztributív állam jóléti állami funkciókkal, vagyis szociális túlvállalással való felruházása legfeljebb egy más

típusú osztogatás-fosztogatáshoz vezethet. Ilyen ugrással próbálkozott a Portugál Szocialista Párt (Mario Soares vezetésével) és a görög PASZOK (Andreas Papandreu pártja), amelyek azután forrásaikat eredménytelenül eltékozolták, szociális-kulturális-egészségügyi intézményeiket félbe-szerbe hagyták, és az ítélkező, erkölcsi-elosztó államot a korrupció melegágyává tették. Tudomásul kell venni, hogy a minta csak távolian az NSZK vagy Svédország, húsz, harminc vagy ötven év nem ugorható át.⁴ Végül a demokratikus ellenzék az SZDSZ, a szociálliberalizmus és a liberálkonzervativizmus rossz házasságát választotta.⁵

A második út, az MSZMP nagyüzemi munkás részének „leszakítása”, vagyis a kádári szociáldemokratizálódás örökösévé válás. Ebben az esetben az értelmiségieknek azt a célt kell maguk elé tűzniük, hogy folyamatosan járják a gyárakat, felméri a nagyüzemek helyzetét, összhangba állítják a szociáldemokrata elveket az üzemi önállósulási és munkástanácsi követelésekkel. Olyan pártértelmiséggé válnak, amelyik állandóan keresi a maga Lech Walesáját, és felkészíti egy modern társadalom irányítására.⁶ Ez a szociáldemokrata munkáspárt csak annyi ideig értelmiségi, amíg sikerül áttörnie saját értelmiségi előítéletein, valamint olyan technikákat a nagyüzemi munkásság számára megtanítani, amelyeket a politikában az értelmiségiek inkább el tudnak sajátítani. Annak az értelmiségi gárdának, amelyik egy ilyen párt megteremtésére vállalkozik, tapasztalatokkal kell rendelkeznie a nagyüzemi életről, a lakóhelyi viszonyokról, tudniuk kell kapcsolatot teremteni nemcsak a munkásokkal, de a termeléshez szorosan kapcsolódó műszakiakkal, tisztviselőkkel. Ide nem kell nagy szakmai és/vagy politikai hírnév – néha még rossz is –, hanem empatikus képesség, belehelyezkedni tudás egy más gondolkodású és érzelmű társadalmi réteg viselkedésébe. Ez egy huszonöt évvel ezelőtti Osztrák Szociáldemokrata Párt mintája. Alapja a korporatív érdekkijárás, a paritásos egyezkedés. Itt nincs egyébről szó, mint a kádárista alkurendszer hitelesebb intézményesítéséről.

Létrehozható lett volna egy elit munkásokból, szakértőkből és vállalkozókból álló szocialista csapat, amely jól körvonalazott programmal behelyezkedik a keresztény és nemzeti középpártok és a nagyüzemi munkásokat képviselő kommunista és/vagy szociáldemokrata munkapárt(ok) közé. Magyarországon hiányzik a „nemzeti polgárság”. A magyar középosztály nem független egzisztenciák százazreit foglalja magába, akik vállalkozói vagy tőkejövedelemből élnek, illetve szabad foglalkozásúak, akiknek civil öntudatát jól körülbástyázott magántulajdon erősíti – legyen az föld, kisüzem vagy értékpapír-tulajdon –, hanem félig függő, kettős jövedelmű

(bérből-fizetésből és vállalkozói és tőkejövedelemből élő), személyi javakra támaszkodó polgárokról van szó. Ebbe a középosztályba inkább beletartozik az elit munkás, mint a teljesen függő pedagógus. Ha egy szocialista párt ennek a kettős jövedelmű, minőségi társadalmi csoportnak az üzemen belüli és üzemen kívüli autonómiájára alapít intézményeket, és egyszerre támadja az oligarchikus államot és a helyi vállalati oligarchiákat, szakszervezeti monopóliumokat, akkor megnyerheti e csoportot az önkéntes szerkezetátalakításnak. Ilyen pártot csinált Bettino Craxi az Olasz Szocialista Pártból, amikor kihasználta azt a patthelyzetet, amit az oligarchikus kereszténydemokrata kormányzás és a nagyüzemi, kommunista szakszervezeti ellenállás teremtett.⁷ És ebbe a résbe helyezkedett Felipe Gonzalez Spanyol Szocialista Munkáspártja, amely egyaránt támadta a tekintélyelvű konzervatív francoista utódpartokat és a kommunista befolyású szakszervezeteket, anélkül, hogy a szociális államot célozta volna meg. Ellenkezőleg, a középosztály magánfogyasztását kapcsolta össze gazdasági növekedéssel.⁸ Ahhoz, hogy Magyarországon ilyen párt születhessen, előbb még ki kell ábrándulniuk a választópolgároknak a keresztény és nemzeti, szociálprotekciónizmus és liberálkonzervativizmus között hányódó „nemzeti centrumból”, azután valamiféle munkásdemagóg nagyüzemi politizálásból, s talán egy liberálkonzervatív reformdiktatúrából. Hol van az még? Az előbb felsoroltak alapvető problémája, hogy politikájuk alapjává vagy az önálló kistulajdonost, vagy a nagyüzemi munkást teszik, mindenáron tiszta helyzetet igyekeznek teremteni. Pedig a tiszta helyzet minden valószínűség szerint immár a kettős jövedelem, a bérmunka és a vállalkozás összekapcsolása, a szférák közötti szabad átjárás, a bérmunkás részleges vagy teljes bevonása vállalkozásokba és a vállalkozói kockázatok enyhítése az alkalmazotti visszatérés lehetőségével. A fogyasztás és vállalkozás szorosabb összekapcsolása egy rosszléti állam osztogató-fosztogató akciói helyett.

A Magyar Szociáldemokrata Párt egy másik, talán a legszerencsétlenebb úton kezdett elindulni.

A Szociáldemokrata Párt első, talán legsúlyosabb gondja az *elkésztség*. Amikor 1988 decemberében a porondra lépett, már több mint egy éve működött a Magyar Demokrata Fórum, fél éve a Szabad Kezdeményezések Hálózata, amely 1988 őszén a Szabad Demokraták Szövetségévé alakult; egy éve tevékenykedett az Új Márciusi Front, amely ugyancsak ősszel a nyilvánosság elé lépett. Bár az MDF a második, 1988-as lakiteleki találkozón végleg szakított egy demokratikus szocialista, középbal politikával

és egy középjebb konglomerátummá vált, az SZDSZ és az Új Márciusi Front (vagy az MSZMP szociáldemokrata reformszárnya) továbbra is előbb jött vetélytársak maradtak egy szociáldemokrata kezdeményezés számára. Amikor 1988. november 28-án Révész András bejelentette az MSZDP újjászervezését, a neves politizáló értelmiség, amely nélkül nehéz vagy lehetetlen egy pártnak arculatot adni, már vagy még máshová volt lekötve. A szociáldemokráciának nem maradt aktívan ellenálló értelmisége. A történelmi MSZDP nem tudta kiheverni a pártegyesítés politikai és erkölcsi megrázkódtatását, nem tudta tisztázni viszonyát sem az 1953–56 közötti reformharcokhoz, sem 1956 népfölkeléséhez és az utána kitaró munkás-tanácsokhoz, sem a kádári konszolidációhoz, sem az 1968 utáni közép-Kádár-kori közvetett szociáldemokratizálódáshoz, sem a demokratikus ellenzékhez, sem a nyolcvanas évek válságához, sem az MSZMP belső ellenzékéhez. Mindez csak akkor lett volna tisztázható és lezárható, ha a történetileg vállalt MSZDP az elsők között érkezik, élére áll az ellenzéki mozgalmaknak, és áttöri az értelmiség és a munkásság közötti válaszfalakat. Ehelyett az utolsók között futott be, tisztázatlan és vitatott múlttal és áttörésre alkalmatlanul. Az MSZDP történelmi múltja nem felszabadítóan, hanem visszahúzóan hatott.

A második probléma, hogy *nehezebb nagy többségi pártot szervezni, mint egy kisebbségi pártot*. A szociáldemokrata mozgalom és párt olyan erő bármely európai országban, amelyből lehetőségei szerint bármikor kormányzó, többségi párt lehet. (Ugyanez nem áll például egy liberális, egy zöld, egy radikális vagy egy kommunista pártra. De nagy többségi párt lehet egy kereszténydemokrata mozgalom, párt, amely ugyancsak küzd Magyarországon a megkapaszkodásért.) A többségi pártokkal szemben sokkal nagyobb a várakozás, sokkal gyorsabban kell popularizálniuk magukat, megtalálniuk az értelmiségi vezetők mellett a munkás és alkalmazotti résztvevőket. Továbbá egy ilyen többségi pártnak egyfajta folyamatosságot is kell képviselnie az emberek korábbi életével, nem lehet radikális szakító párt. Pontosabban, egyensúlyozni kénytelen a folyamatosság és a megszakítottság között, ami a legnehezebb politikai mulatságok közé tartozik.

A harmadik probléma, hogy az MSZDP-nek *nincsenek igazi vezetői*. A nagy formátumú történelmi vezetők halottak. Ha tíz évvel korábban van lehetőség egy szociáldemokrata párt megteremtésére, akkor Révész András kitűnően betölthette volna a történelmi vezető, elnök szerepét. Sajnos ma csak annak a tiszteletbeli elnöknek a funkcióját képes ellátni, akinek már nem lehet komoly befolyása az ügyekre.⁹ Új vezetők három helyről

teremhettek: 1953–56 revizionista kommunistáiból, nagyimrései közül; a demokratikus ellenzékéből; a nyolcvanas évek MSZMP ellenzékéből. Ha Donáth Ferenc élne, akkor a legalkalmasabb ember lenne egy ilyen párt vezetésére, összefogására. Vásárhelyi Miklóst megpróbálták megnyerni, de nem vállalta. A demokratikus ellenzék vezetői elkötelezték magukat a Szabad Demokraták Szövetségében. Az MSZDP egyik szárnya ezek után Bihari Mihály felkérésével próbálkozott. Álljunk meg itt egy pillanatra. Milyen volt ekkor Bihari helyzete?¹⁰ 1988 végén, 1989 elején az MSZMP-ben két reformerő működött: az egyik Pozsgay Imre baráti köre, a másik Nyers Rezsőé. A kettő néhol összeért, néhol különbözött. Bihari Mihály mindkét körbe beletartozott, elképzeléseivel és előterjesztéseivel mindkét politikust bombázta.¹¹ 1989 januárjában Pozsgay Imre népfelkelésnek minősítette 1956-ot, és ezzel az MSZMP szakadásának reális lehetősége nyílt meg. Bihari erre is biztatta Pozsgay Imrét, és elítélte azért, hogy inkább kompromisszumot vállalva bennmaradt az MSZMP-ben és a Politikai Bizottságban. Ebben a helyzetben Bihari Mihály arra számított, hogy a vezetésével megújuló MSZDP vonzóvá válik az MSZMP reformerei számára, és egy olyan átlépési hullám indul meg, amelynek végső következménye a reformértelmiséggel megerősített szociáldemokrácia mint európai párt, és vele szemben a hatalomba görcsösen kapaszkodó üres, apparátusi MSZMP. Bihari kísérlete kudarcra volt ítélve. Pozsgay és Nyers távolságtartó, sőt elítélő magatartása visszatartotta azokat az MSZMP tagokat, akik még bíztak abban, hogy az MSZMP megreformálható. Másodszor, hiányzott Bihari csapata.¹² Harmadszor, világossá vált, hogy egy ilyen reformkommunista pártra nincs tömeges várakozás. A kegyelemdőfést pedig azoknak a korábbi szociáldemokrata szervezőknek az ellenszenve adta, akik utálkoztak mindenfajta MSZMP-kapcsolattól, lett légyen az ellenzéki viszony is. Bihari Mihály kudarcra arra figyelmeztetett minden vezető, szociáldemokrata, szocialista érzelmű értelmiségit, hogy darázs-fészkekbe nyúljanak, ha a szociáldemokrata párttal próbálkoznak.

És ami szomorúbb, hogy az MSZDP-nek nemcsak karakteres vezetői nincsenek, de a pártot rángató vezetők még le is járatták a szociáldemokráciát. Végére elképzelhető egy olyan pártvezetés is, amelyből hiányoznak a színes, érdekes egyéniségek, de vannak benne szorgalmas és áldozatkész szervezők, tisztességgel dolgukat ellátó (párt)hivatalnokok. Az MSZDP különböző csoportjainak irányítóit azonban nem ez jellemzi, hanem sokkal inkább merev magabiztosság és végletes előítéletesség. Minduntalan felcsap a düh és az intrika.

Az MSZDP további problémája a *programbiány*. A furcsa az, hogy egy szociáldemokrata program bizonyos elemei megtalálhatók az SZDSZ és az MSZP programjaiban. Mivel a szociáldemokrata párt nem horgonyzott le szilárdan a baloldalon, így minden mondatuk cseppfolyós és bizonytalan. Sem a történelmi szárny, sem a megújulás csoport, sem a centrum nem tud valóságos programot felmutatni, ellentétek nem programszerű, hanem személyi ellentétek.

ERDŐBEN

*„Nem ismerem fel a csapást ami kivezetne innen
lábaiimmal saját reményeim szirmai taposom.*

Hajnalodik.

Kakas rikoitoz valabol.”

IKASSÁK LAJOS: ERDŐBENI

A magyar baloldal elvarázsolt erdőbe került. Mindenütt ismerős fák és tisztások, már minden ösvény bejárt és ismétlődő, csak éppen nem tud kitalálni az erdőből. A részletek, a politikai útjelzések megszokottak, csak az egészszel van baj, az nem áll össze. És ahogy e baloldal egyre búsabban és fáradtabban kering elvarázsolt erdejében, úgy válik az erdő is egyre félelmetesebbé. Sokan immár mindent megadnának, elismernének, csak kivezesse őket valaki ebből az istenverte erdőből. Megint csak mások bele nyugvóan húzódnak félre egy kopár tisztásra, semmit sem várva, semmit sem remélve. És néhányan még futkosnak és harsányan kiabálnak segítségért, és hogy ne féljenek a sötétben. A kakas riasztóan távol rikoitoz.

A mai baloldalnak nevezhető pártok hitet veszített emberek pártjai. Nem hisznek pártjukban és nem hisznek magukban, hogy pártjukat igazán meg tudják változtatni, olyanra, amilyenre szeretnék. Az MSZDP nem az a párt, amelyet nagy lelkesedéssel védelmeznének saját tagjai. De akkor mégis mi várható? Mi az MSZDP reménye? Sőt, mi a baloldal reménye?

Válasszuk ketté időben: mik a baloldal esélyei a választásokig, és mi lesz a választások után?

A baloldal választási problémái

Jelentős szocialista párt megteremtésére többször is volt lehetőség, legutóbb 1989 tavaszán, egészen pontosan márciusban és áprilisban. Ekkor már pattanásig feszült volt az állapot az MSZMP-ben és az MSZMP körül, a

liberálszocialisták, reformerek ugrásra készen álltak. De feszült volt a viszony az SZDSZ-ben is a szociáldemokraták és liberálisok között. És az MDF-ben még jelentős számban voltak olyan baloldaliak, akik ingadoztak egy középbőbb párt és egy baloldali párt és/vagy mozgalom között. Ha ekkor egymásra talál az a tíz-tizenöt személyiség és nem korábbi rossz választásába vagy a politikai élet elhagyásába nyugszik bele, akkor más-ként nézne ki a baloldal képe.¹³ Mindezen kár keseregni: volt, elmúlt. Az MSZMP összeomlása és az MSZP gyenge konglomerátumának létrejötte ezeket tett politikailag hajléktalanná. (Itt most a szocialistákkal foglalkozom, s nem azokkal, akik valamely régen volt MSZMP-hez ragaszkodnának.) Nemcsak értelmiségieket – bár ők kiáltoznak hangosabban –, hanem munkásokat és alkalmazottakat is. Nem képviseli őket az MSZP, sem az MSZDP, sem az SZDSZ.¹⁴ És nem keresztények és nemzetiek, hogy a „nemzeti centrum” pártjait keressék. Most három lehetőség adódik e politikai hajléktalanok számára. Az első és legkézenfekvőbb, hogy pártokon kívül maradnak. Ez jelentheti a politizálásról való teljes lemondást vagy a szakszervezeti, szakmai, esetleg autonomista (önigazgatói) politizálást. A nagyüzemi munkások, alkalmazottak e formák közt válogathatnak.¹⁵

A politikai hajléktalanok második lehetősége, hogy a meglévő pártok mellé, még a választások előtt, új pártot alapítanak. Úgy tűnik, hogy a volt MSZMP radikális értelmiségi reformerei, a kongresszusi csalódás hatására hajlanak erre.¹⁶ E pártocskák, mert komoly tömegpárttá válására nincs esély, kevés reménnyel indulhatna a választásokon, inkább klubbá zsugorodna. Persze egy baloldali értelmiségi szellemi mozgalomra szükség lehet, de annak egészen más a szerepe.

A harmadik lehetőség valamely meglévő párt elfoglalása. A pártok közül kiesik a hatalomba görcsösült Magyar Szocialista Párt, amelynek meghódítására annyi energiát fordított a reformerek több hulláma. Ennek vége. Nem lehetetlen az SZDSZ bevétele, de a mai szélsőséges antikommunista jelszavakkal operáló szabaddemokraták nemcsak hogy visszavernének egy „baloldali inváziót”, de kemény struktúrájukkal megközelíthetetlenül is igyekeznének tenni magukat. Marad tehát lehetőségként a Szociáldemokrata Pártba való behatolás. Hallom a sziszegést, hogy kriptokommunista szervezetté kívánnám változtatni az MSZDP-t. Ostobaság. Tudomásul kellene venni, hogy a sok tekintetben szociáldemokratizálódó kádári MSZMP-ben szocialisták és szociáldemokraták is felnőttek, akik őszintén szakítani kívántak nemcsak a sztálini modellel, de a kádári középutas politikával is. Azt hitték, hogy megváltoztatva saját pártjuk politikáját, meg-

hódítva vezető posztjait, szocialistává tehetik az MSZMP-t. Csalódniuk kellett, és most egy valódi szocialista pártot keresnek. Lekommunistázni, kitaszítani őket tökéletesen értelmetlen. Ahogy megtörtént az egyesítés, úgy meg kell történnie a szétválásnak is. A vidéki városok jelentős részében – főleg Zalában, Győrben, Csongrádban, Bács-Kiskunban – a reformkörök tagjai voltak a legmozgékonyabbak és leghozzáértőbbek a megjelenő MDF és SZDSZ mellett. Ki fogja ezeket a városokat és milyen irányba vezetni?¹⁷

Az MSZDP mai erejével nem sok jóra számíthat a választásokon. Az MSZDP november eleji kongresszusa minden józan szemlélővel megértethette, hogy ez a párt és vezetői alkalmatlanok a politikai életben való részvételre. Önálló programra és értelmes megszólalásra képtelen csoportosulásról van szó. „A szociáldemokraták politikai szerepvárára nem valószínű, hogy a választásokig mérséklődne.”¹⁸ Finom kifejezés. Az MSZDP-nek sikerült ledolgoznia magát a Magyar Október Párt, a Radikális Párt színvonalára, azok színességére nélkül. Egy „jobbközép” MSZDP alig tudja majd megkülönböztetni magát az ott tolongó pártoktól, amelyekből legföljebb néhány városban vehet el szavazatokat.

Itt állunk tehát három teljesen szétesett párttal: egy alig összehozható MSZP, egy szerveződében lévő MSZMP, és egy szerepvárában tengődő szociáldemokrata párt.

A baloldal a választások után

A választások ördöge kivezeti a baloldalt a bűvös erdőből, természetesen a vereség árán. Miközben a jobbközép pártjai a koalíciós veszekedésekkel és kibékülésekkel tartósan elfoglalják magukat és intézményesítik helyzetüket, a baloldalon átrendeződésnek kell bekövetkeznie. Az MSZP immár az illúziók mellett a hatalmat is elveszíti.¹⁹ Az MSZDP-ről kiderül, hogy képtelen a baloldal összefogására. Az SZDSZ kénytelen átgondolni, hogy milyen irányból bírálja a „nemzeti centrumot”. Az átrendeződés azután létrehozhatja azt az új pártot, amely a csalódott baloldal reményeit éleszti. De szükség van-e a választási pofonra? A baloldal sokáig volt a hatalom védett hajlékában, nem árt, ha megismeri a politikai hajléktalanok sorsát. És ha nem szociális demagógiával, ígéretekkel próbál új hajlékot szerezni, hanem korszerű és megvalósítható programmal, akkor nem lesz kár a kitérőért. Az országgyűlési megméretések után néhány hónappal újabb próba következik: a helyi önkormányzati, tanácsai választások. A helyhatósági

választások rendszerint nem pártalapokon dőlnek el, hanem helyi befolyásos személyiségek, tekintélyek, szakértelmiségiek csapnak össze. Ha a városi tanácsnoki helyekért nem azon az alapon fog folyni a küzdelem, hogy „ki a komcsikkal a hatalomból”, „kommunizmus vagy szabadság”, hanem azon a platformon, hogy ki tudja leghatékonyabban felvenni a küzdelmet a helyi oligarchiával és ki tud valami érdemlegeset mondani a város jövőjéről, akkor a szaktudásnak nagyobb szerepe lesz. Könnyen elképzelhető, hogy lesz egy, a mainál is laikusabb, szakmailag képzetlenebb parlamentünk, ugyanakkor egy tisztességesebb és hozzáértőbb önkormányzati hálózatunk. Ehhez csak az kell, hogy Szeged, Nagykanizsa, Tab és Mátészalka vezető értelmisége, vállalati menedzserei, vállalkozói pártállásra tekintet nélkül együttesen számba vegyék városuk helyzetét és lehetőségeit, vállalataik sorsát, a piaci vállalkozások segítésének feltételeit stb. Itt azután van elég feladata a baloldálnak is. És a következő parlamenti választások már nemcsak lehajtott fejű szocialistákat, szociáldemokratákat, radikálisokat találnak. Addigra már meglódulhat Jugoszlávia és Csehszlovákia is, amelyekben sokkal inkább szocialista és szociáldemokrata tömegmozgalmak várhatók, mint Lengyelországban. Addigra tisztázódhat az NDK szociáldemokráciájának szerepe. Addigra eltűnik a kommunizmus mint madárijesztő. Addigra megvilágosodik előttünk, hogy a velünk érintkező Nyugat-Európa balrább van, mint ahogy ma gondoljuk. Addigra helyreállhat a méretérzékelésünk a Szovjetunióval szemben. Addigra...

Hajnalodik.

*„mi pedig kinyitjuk ablakainkat
halljuk az esztétikát kukorékoló jaguárokat a hajnalban de nekünk már nem kell semmitől
se tartanunk.
szeretett tűzoltóink fősorakoztak a tohuwabobu folyó partján.”*

[KASSÁK LAJOS: ERDŐBEN]

1989. december

JEGYZETEK

¹ Ebből a kádári, és részben az 1956-os hagyományból következik, hogy nálunk sem a szociáldemokratizálódásra, sem a szindikalizmusra, a Szolidaritás típusú szakszervezetre nem lát-szik igény, sokkal inkább az üzemi munkástanácsokra, a helyi öngazgatásra.

² A *Társadalmi szerződés* természetesen kompromisszumos munka. De Kis János műve

„tisztá” gondolatmenetű. *Vannak-e emberi jogaink?* című kötetében arról vall, hogy ma a „liberálkonzervativizmus válik el a szociálliberalizmustól”. E szociálliberalizmus három ideológiai nyálábót ölel egybe: a *demokratikus szocializmust*, az *egalitárius liberalizmust* és közöttük a *radikalizmust*. „Demokratikus szocialista az, aki szerint »a természeti korlátok visszaszorítása«, a gazdaság és a társadalom fejlődése módot ad olyan intézmények megalkotására, amelyek között az információk, a gazdasági döntések, a politikai hatalom fölötti rendelkezés, a fogyasztói javak és az életütesélyek a mainál radikálisan egyenlőbb elosztása emberi jog lehet.

Egalitárius liberális az, aki nem lát esélyt ilyen intézmények megteremtésére, és ezért beéri annyival, hogy a liberális demokrácia és a kapitalista piacgazdaság ismert intézményei között, esetről esetre követel jogokat, ha kimutatható, hogy valamilyen egyenlőtlenség csökkentéséhez az adott viszonyok között is jog fűződik...

Mivel a 18–19. század fordulója óta szokásban van, hogy radikálisoknak nevezik a mindenkori liberalizmussal elégedetlen, de a mindenkori szocialista tervezetek gyengéivel és veszélyeivel is tisztában lévő politikai gondolkodókat, a köztes magatartást *radikalizmusnak* nevezném.” Kis János: *Vannak-e emberi jogaink?* (Magyar Füzetek könyvei, 11, 1988. 175–176. old.) A *Társadalmi szerződés* inkább demokratikus szocialista tervezetnek tűnik.

³ *Beszélgetés a szociáldemokráciáról* (Kézirat, 1989. 3–4. old.)

⁴ Kitzhetünk magunk elé elméleti modelleket, csakhogy ezekkel együtt Papandreuként, Soaresként esünk vissza a gyakorlati, piszkos valóságba. „A nyugati modellek valóban szépen csillognak és villognak, lehet vágyakozni rájuk, de nem lehet csak úgy ripsz-ropsz áttelepíteni őket Kelet-Európába. Nem lehet a Trabant tetején hazahozni és minden további nélkül bedugni őket a konnektorba. Ha ezt ígéreti bárki, akkor előbb-utóbb ugyanúgy csúfosan felsül majd, mint ahogy az MKP–MDP–MSZMP felsült a maga nem Bécsből–Münchenből–New Yorkból, hanem Moszkvából hazahozott utópiájával.” Hankiss Elemér: *A szűz ellenkéz* (HVG 1989. november 11.)

⁵ Az SZDSZ jelenetek a házasságból egy angolszász liberálkonzervatív ellenutópia és egy NSZK–skandináv szociálliberális utópia kölcsönös csipkelődése a lyukas fedél alatt. Tamás Gáspár Miklós egy szabadelvű konzervativizmus nevében közli, hogy „nem volna sok értelme a Nyugaton csődbe ment kollektivistá-szolidarisztikus szociáldemokrata etatizmussal helyettesíteni az autoritárius »létező« szocializmust. Márpedig az a demokrácia, amelyet ma majd mindenki javasol Magyarországon, jakobinus-szocialista, nem pedig szabadelvű demokrácia.” (*Búcsú a baloldaltól, Kritika*, 1989. december.) Kis problémát csak az okoz, hogy az Egyesült Államokban vagy Nagy-Britanniában az újkonzervatív libertarianizmus nemcsak eszméket, de piaci technikákat és hagyományokat is „konzerválhat”. Magyarországon pedig újrakonzerválni visszamenőleg a kádári oligarchikus, szürke féldiktatúrát, a Rákosi–Gerő-féle vörös diktatúrát, a Gömbös–Imrédy–Szálasi-féle barnászöld diktatúrát, a bethleni fehér féldiktatúrát stb. stb. lehet. Nem is volt maradása se Hayeknek, se Misesnek, se Euckennek ebben az osztrák–német rendszerben. Persze Tamás Gáspár Miklós történelmi óramutatóját az 1930-as évek helyett könnyedén az 1830-as évekre állítja vissza. S uralkodó paradigmaként egy Széchenyi–Kemény–Asbóth szabadelvű vonalat és egy Ady–Jászi–Fülep–Szabó Dezső-féle totalitárius demokrata ellenzéki vonalat határoz meg. Haj, haj! Kissé baj van a történelmi olvasattal. Asbóth János (1845–1911) konzervatív kritikája ugyanis az Eötvös József-i szabadelvű művelődés- és valláspolitikát, a kiegyezés utáni szabadversenyes gazdaságpolitikát és a liberális nemzetiségi elképzeléseket centralista, etatista és védvamos alapon támadta. A tehetetlen és türelmes

állárnak immár be kell avatkoznia, hogy ne veszítsünk, hanem nyerjünk a nemzetek, fajok versenyében. Asbóth, Arany László, Toldy István, majd Grünwald Béla a liberális állam szervező, az individuális önzést kordában tartó magatartását javallták immár Carey védvámтана alapján. „A kereskedelmi szabadság felvilágosodott elvének feláldoztuk a magyar ipart, a Smith-féle, „Laissez faire” teóriának feláldoztuk a magyar kereskedelmet, a tőke szabad asszociációja egyszerű modern eszméjének határtalan naivitással hódolva, becipeltük hazánkba a korrupciót és a krachot” – szomorkodik Asbóth a *Magyar konservatív politika* 7. oldalán. Ez persze még liberális etatizmus, mert a nemzetiségeket nem kiirtani akarta, csak iskolákat bezárni, a bőrzét nem megszüntetni akarta, csak szabályozni, a határokat nem kívánta lezárni, csak vámokkal védeni. De végre ismét van egy „mélymagyar-hígmagyar” teóriánk, ahol az ámuló olvasó úgy szaladozhat az évszázadokban, hogy meg se kottyán neki, s úgy nyerhet erőt a konzervatív fordulathoz, hogy igyekszik megfelekedezni az elmúlt százötven évről. Csak figyelmeztetem TGM-et, hogy a Kádár-konzolidáció a hatvanas évek közepétől messzemenően osztotta TGM álláspontját 1867-ről, hogy a „Deák Ferenc-i szabadelvű alkotmányosság a magyarság nagy diadala volt”, s magamagát a nemzeti kiegyező szerepében mutatta fel. Továbbá igencsak szerette Széchenyit és Keményt Adyval és Jászival szemben, ha e megkülönböztetésnek van egyáltalán értelme. És szeretjük Krúdyt, élveztük a húsleveset, valamint egyre jobban kedveltük a grófokat és a bárókat. Egész jó kis konzervatív rendszer volt ez, legalább annyira irtózott a bolsevikoktól, az egalitárius liberálisoktól, a heveskedő demokratikus szocialistáktól, és általában mindatól, ami a fontolva haladást kizökkenhette, mint TGM. De miért kell ezt megváltoztatni?

⁶ Még ma sem teljesen felmérhető, hogy mekkora volt Wałęsa politikai pályafutásának eredményeiben a természetes politikai tehetségének, ill. a KOR és a lengyel katolikus értelmiség nevelő, tanácsadó, csiszoló tevékenységének a szerepe. De annyi bizonyos, hogy a „természetes kiválasztódásban” az értelmiségi tanácsadók is segítettek. Magyarországon egy egészen más munkástípus az, amelyik komoly hatással lehet szaktársaira: Wałęsánál fiatalabb, nem hívő, vállalkozói és szociális érzéssel és értékekkel egyaránt felruházott, olvasott, kulturáltan, de szakmunkás szlengben beszélő, tárgyalóképes szakmunkástípusról van szó.

⁷ B. Craxi népszavazással megszüntette a *scala mobilé*-t, a mozgó bérskálát, amely a szakszervezeteknek korábban lehetőséget teremtett a bérek indexálására. Adóreformot csinált, karcsúsította az állami vállalatokat, élénkítette a vállalkozásokat, stabilizálta a lírát.

⁸ F. Gonzalez felszámolta a francoista szociálprotekcionista, személyi függésen alapuló kormányzást, és megteremtette a kiszámítható közigazgatást, aktív monopolelles harcra vívott a korábban védett nagyvállalatokkal, felmondta a *concertacion socialé*, a szakszervezetekkel évről évre kötött bér- és szociális szerződést, aktivizálta a lakossági megtakarításokat. És egyensúlyoz a konzervatívok és az egyesült baloldal között.

⁹ A nagy öregek tiszteletre méltó szerepe néha hátrányos. Így például az 1989 novemberében elhunyt Dolores Ibarruri pártelnöksége a Spanyol Kommunista Pártban inkább ártott, mint használt, mert a veszekedő frakciók ide-oda rángatták.

¹⁰ Bihari az 1987. szeptemberi *Reform és demokrácia* anyaggal megírta egy reformkommunista, reformszocialista platform lényegét. Ennek téziseit kifejtette Lakiteleken az MDF alakuló gyűlésén. 1988 áprilisában nézeteiért kizárták az MSZMP-ból.

¹¹ Pozsgay államminiszterként 1988 júniusában kézhez kapta Bihari demokratikus csomagtervét, amelyet azonban nem ő, hanem Király Zoltán terjesztett a parlament elé. Bihari 1988 végén az Új Márciusi Frontban terjesztette elő javaslatát a demokratikus átmenetről.

¹² Bihari megkérte Gombár Csabát, Hankiss Elemért, Schlett Istvánt, Széll Jánost, Király Zoltánt és másokat, hogy támogassák az MSZDP-ben. Hosszas baráti viták után mindenki elutasította. Magam részéről azzal hártottam el, hogy nem szabad egy reformkommunista szociáldemokráciával kísérletezni, mert Magyarországon ennek nincs jövője, ez csak egy kis szektapárt lehet. Vagy egy craxiánus, szakértő-vállalkozó szocialista pártot csinálunk vagy egy szociáldemokrata munkáspártot. Ő egyikhez sem ért, ezért ne kockáztasson, ne vágjon bele.

¹³ Csak egy hevenyészett névsor: Bauer Tamás, Laki Mihály, Tellér Gyula, Juhász Pál, Csillag István, Matolcsy György, Kopátsy Sándor, Nagy Zoltán, Gulácsy Gábor (közgazdászok); Gombár Csaba, Bence György, Hankiss Elemér, Schlett István, Kis János, Kovács András, Széll János, Bruszt László (politológusok-szociológusok-filozófusok); Litván György, Szabó Miklós, Hanák Péter, Lackó Miklós, Benda Gyula (történészek). Nem szólva államapparátusi szakértőkről, újságírókról, írókról.

De az itt felsoroltak nem kellően „hasonszórúek”. „Én úgy vélem, hogy politikai pártokat sok-sok ok hatására, s nem kevésé a teoretikus ész ellenére, hasonszórú emberek alkotnak. 1989 magyar pártjainál a koherencia ebben, s nem a programokban és az idológiákban van. Lehet erre azt mondani, hogy ó, jaj! milyen primitívek vagyunk, nem tudjuk, hogy mit is jelent a »tisza« párt, s még kevésbé vagyunk képesek azt megvalósítani. De miért hinne itt bárki is bármely tiszta ideológiában?! Majd kitalálja és megalkotja a magát, amely persze majd nem lesz tiszta, s legkevésbé fog megfelelni kényes, elméleti ízlésünknek. A pártpolitika a bizalom tengelyén forog. S másban nincs bizalom, csak a hasonszórúek iránt – bármily homályos dolog is ez.” Gombár Csaba írja ezt ironikus-mérges levelében (*Jut eszembe...* Kézirat, 1989 november). Csakhogy mettől meddig terjed a hasonszórúség, a bizalom? Ami igaz volt egy éve, igaz-e ma? Vajon a népi-nemzeti írók, lakiteleki baráti köre-e még az MDF? Még mindig a demokratikus ellenzék hasonszórú klánja-e az SZDSZ? Az egymásba vetett kölcsönös bizalom hajtja-e az MSZP-t? Nem tartunk-e az eszmetársi szétválások és találkozások felé?

¹⁴ Az MSZP nemcsak formailag, hanem tartalmilag is kiejtette a munkásságot. Az MSZMP, majd az MSZP legelszomorítóbb vonása, hogy nem áll ki a tagjaiért. A vezetőknek eszükbe sem jutott, hogy elmenjenek a gyárakba, felkeressék a laktanyákat stb. Az MSZDP-nek nincs mondanivalója munkásnak és alkalmazottnak, és nincs is aki mondja. Az SZDSZ munkás tagjai az 1956-osok vagy azok hagyományait követők. Ez egy valóságos tábor, de nagyon kiszorított a munkahelyeken.

¹⁵ Rövid távon inkább a kívül maradást választhatják, a munkahelyi konfliktusok éleződése az autonomista szerveződések irányába lökhet.

¹⁶ Ha a reformköröknek országos szintű és színvonalú vezetői volnának, valószínűleg összehoznának egy pártot.

¹⁷ Teljesen természetes, hogy a felsorolt vidékek harcos pártellenzéke nem kíván belenyugodni abba, hogy a budapestiek miatt, az MSZP vezetői miatt veszítsen a választásokon és két-három, esetleg négy évre ellenzékbe szoruljon. Az MSZP-vel biztosan veszítenek. Átállni az MDF-be, SZDSZ-be, a kisgazdákhöz nem akarnak, de nem is tudnak. Független emberek egy pártosodó városban aligha maradhatnak. Talán nincs is más választásuk, mint a szociáldemokrácia.

¹⁸ Korányi G. Tamás: *Szociáldemokrata szerepzavar* (Világ, 1989. november 9.)

¹⁹ Az MSZP mai vezetői igazán csak ekkor fognak ráébredni, hogy mit mulasztottak el alakuló kongresszusukon. Végre teljesen lelepleződik a kádári módszerek – a vezetők a tagok feje felett alkudoznak – bukása, az összehangolatlanság és szervezetlenség. A választási vereségek hatására kell nekilátniuk pártjuk megszervezésének.

Ezerkilencszáznyolcvankilenc

Micsoda év! Munkát ad ez az év évtizedekre a politikával és a gazdasággal foglalkozóknak, hogy megmagyarázzák a történeteket. Az év földindulásai egymást erősítették. Amikor az 1988-as évről írtam, megkíséreltem összefüggésbe hozni a magyar eseményeket a szovjet, a lengyel, a jugoszláv, sőt, a kínai folyamatokkal. Az 1989-es történésekben még sokkal fontosabb nemzetközi hatások értek bennünket, de éppen ezek bősége teszi lehetetlenné, hogy egy rövid elemzésben kitérjek rájuk. Ezért csak a magyar állapotokra próbálok összpontosítani, tudván tudva, hogy így csonka és hiányos lesz 1989 képe.

Ezerkilencszáznyolcvankilenc 1988 novemberében kezdődött. Ebben a novemberben sok minden, talán minden eldőlt a jövőre nézve. E hónapnak két nagy tüntetése volt. Az egyikben százezrek vettek részt, a másikon százak, de mindkettő megrengette Magyarországot. November 7-én a magyar nép nem a Lenin-szoborhoz igyekezett vörös zászlókkal, hanem hosszú-hosszú sort állt a magyar-osztrák határon, hogy megrohamozza Bécs üzleteit. Ez volt mindmáig az ország legnagyobb politikai-gazdasági demonstrációja, beleértve Nagy Imre temetését, a felvonulást Kádár János ravatalánál, vagy a Köztársaság kikiáltását. Többen és egységesebb vágyakkal jelentek meg, hogy meghosszabbítsák a gulyás- és frizsiderkorszakot, mint bármely politikai párt gyűlésén.

Megmutatta, hogy mit örökölt a nemzet középosztálya a Kádár-korszakból, hogyan képes és akar válaszolni a válság kihívására és kormánya teteteire. A fogyasztói Magyarország kormányát immár nemcsak hogy nem tartja megbízhatónak, de egyenesen ostobának és ellenségesnek, amelyik minduntalan valami cselvetésre készül. A polgárok azóta már többször is tüntetően sorba álltak, elfutottak, kiautóztak, hogy megvétőzzék a kormány döntéseit, hogy ők csapják be a kormányt s ne a kormány őket. Amit ma mindenki bizalmi válságnak nevez, az az állampolgárok, a háziasszonyok rabló-pandúr háborúja a kormánnyal szemben. A kormány a fogyasztás szabályozásánál – mind a bérek, mind a második jövedelmek, mind a devizához jutás korlátozásában – megbukott. Megbukott kétszeresen is:

nem sikerült a fogyasztást visszafogni, de sikerült a lakosságból azt az érzést kiváltani, hogy mégis visszafogta. A polgárok megkezdték nagyobb méretekben a javak felhalmozását és a nyugati valutákba menekülést. Ez a „mozgalom” azután ellenállhatatlannak bizonyult, és többek között egyik okává vált a fizetési mérleg súlyos romlásának. Paradox módon 1989-ben sem a kormány és a mögötte álló párt, sem az ellenzéki csoportok, pártok nem tudtak mit kezdeni az ország legnagyobb tömegmozgalmával, amely nem falakat döntött, hanem vásárolt, a kormány elleni legsúlyosabb, tömeges engedetlenségre vetemedett. 1988. november 15-én Grósz Károly egyenes utasítására szétverték a brassói munkástüntetésre emlékező demonstrációt. Érezhető volt a súlyosbodó belpolitikai feszültség.¹

November 23-án Grósz ügyes politikai húzásokkal miniszterelnökké tette Németh Miklóst, aki azonban nem kapott jogot arra, hogy új programmal és új miniszterekkel dolgozzon.² Németh egészen 1989 novemberéig nem rendelkezett önálló, a parlament által elfogadott kormányprogrammal, és májusig Grósz minisztereivel kellett együtt dolgoznia.³ A Németh-kormány koffereiben időzített bombák lapultak, amelyek sorban fel is robbantak az 1989-es év folyamán, mivel a kormányfő és csapata nem hagyta magát zavartatni sem a hangos ketyegéstől, sem a bombariadóra felhívó vészjelzésektől. Németh Miklós és kormánya belement abba, hogy a külföldi adósságok, az államháztartás és a költségvetés hiánya és szinte valamennyi lényeges alapadat vonatkozásában folytassa a hazudozást az országnak és a Nemzetközi Valutaalpnak, engedte összeállíttatni azt a hamis költségvetést, amelyről fél éven belül kiderült, hogy tarthatatlan, átlökte a következő évekre a lakáskérdés, a társadalombiztosítás problémáit. E kormány és feje az év elején nem mutatott semmiféle elszántságot arra, hogy valóban nekikezd a vállalati felszámolásoknak, megállítja a Szovjetunió hitelezését, szembenéz a lakossági deviza érdemi szabályozásával.

De térjünk egy pillanatra vissza novemberbe. Nem tudhatjuk, hogy Grósz november 29-i vérszomjas budapesti aktívabeszéde olyan komoly fenyegetés volt-e, amely bevezetője egy megtervezett szükségállapotnak, vagy csak a hangulat felkeltésére szolgált. Ma visszatekintve olyan típusbeszédnek és viselkedési modellnek érzékelhetjük, amely kicsiben mutatja a kelet-európai, avagy a szocialistának mondott rendszerek összeomlási folyamatát. Az erővel való fenyegetés nemhogy szétzilálná az ellenfeleket, a társadalmi ellenállást, ellenkezőleg, összeforrasztja azokat. Bizonyítja, hogy ez a rendszer reformjainak határához érkezett. Innen már csak

három út van, s egyik sem a reform útja: vagy a rendszer tűzzel-vassal való megvédése, vagy a rendszer önmegsemmisítése, vagy végül e rendszer társadalmi megsemmisítése. Az ilyen grószai, Li Peng-i, honeckeri, jakeši, zsvikovi, ceauşescui végső megnyilvánulások rövid idő alatt végleg eldöntik a rendszer sorsát. Csak míg a hatalom és a társadalmi tömegmozgalmak erőszakos összeütközése viszonylag gyorsan és könnyörtelenül dönt erre vagy arra, az önmegsemmisítés, az önfelélés viszonylag hosszabb időszak alatt következik be. Magyarországon nemcsak a társadalom, de a hatalom szervezetei sem fogadták el a grószai kihívást. A társadalom nem kívánta tömegakciókkal megdönteni a hatalmat, nem adott alkalmat a vízágyuk, a gumibotozók, vagy éppen a tankok bevetésére, de az erőszak szervezetei sem vágytak az összeütközésre, mert nem lehettek bizonyosak benne: a vezetés holnap is vállalja-e saját parancsát, és a szovjetek beavatkoznak-e, ha szükség van rá. A magyar rendszer önmegsemmisítő menete 1989. február közepéig folyamatosan kereszteződött egy hatalmi visszavágás és megállítási lehetőségével, másrészt az önfeloszlást állandóan tovalökdöste a társadalmi szerveződések befolyása is.

Az önmegsemmisítési folyamat drámai kulcsjelenete, hogy minden előzetes várakozás nélkül Pozsgay Imre bejelenti: 1956 nem ellenforradalom, hanem népfelkelés volt.⁴ Ez a január végi deklaráció egy csapásra új helyzetet hozott: ha a Politikai Bizottság Pozsgayt kizárja vagy önkritikára kényszeríti, akkor az MSZMP reformarculatát veszti, ha elfogadja az állítást, akkor viszont egész múltjukat, és így hitelüket veszti. A PB a „büntet is, meg nem is” formuláját alkalmazta, megakadályozva a pártszakadást, de elindítva a kádári véres bűnök feltárásának lavináját.⁵ A birnami erdő megindult Dunsinane vára felé.

Az ellenzéki csoportok éltek a felkínált lehetőséggel, és március 15-én 1956 szellemében léptek fel. Az ellenzék mindenütt átvette az utcát. Úgy vélem, hogy Pozsgay ekkor ért politikai csúcspontjára. Az egyetlen MSZMP-szónok volt, akit Győrben tízezrek tapsoltak, s akinek kellő politikai tekintélye volt ahhoz, hogy saját pártjának reformereibe erőt és önbizalmat öntsön, a megosztott ellenzékkel pedig leüljön tárgyalni. Németh népszerűsége a mélypontra zuhant, a fogyasztói középosztály dühösen fogadta a vámszigorításokat és a tervezett údadót. A miniszterelnök ekkor, áprilisban határozta el magát három fontos lépésre, amelyek végül a Grósztól való eltávolodáshoz és új arculatának kialakításához vezettek. Az első a nagymarosi vízlépcső építésének váratlan felfüggesztése. Ha 1956 népfelkelésként való elismerése a kádári kezdeteket kérdőjelezte meg,

Nagymaros felfüggesztése a grószói véget. Bebizonyította a képviselőknek, a kormányzati apparátusok hivatalnokainak és az ámuló népnek, hogy „minden lehetséges”. Lehet valamit tapsolva, büszkén felállva elfogadni, majd háromnegyed év múlva ugyancsak büszkén elutasítani. Ekkor vált a bécsi út mellett tömegessé a damaszkuszi, az átállás, a túlélés útja, ahol egyre-másra előztek a dugóban a dudáló, türelmetlen főnöki Mercedesek. Németh második ötlete a szovjet–magyar elszámolás konvertibilissé tétele, amellyel kiigazíthatóvá válik a két ország rosszul egymásba kapcsolt szerkezete. A harmadik a kormány átalakítása és viszonylagos függetlenítése az MSZMP vezetésétől.⁶ Az új arculat: a gazdasági nehézségek és a párt sárkányaival egyaránt küzdő legkisebb fiú.⁷ Pozsgay a kecskeméti reformtalálkozón megpróbálja kiegyensúlyozni a kiegyensúlyozhatatlant: fenntartani a pártegységet és a reformerek bizalmát. Talán ez az utolsó eredmény, amikor az ország az MSZMP-re még bizakodva figyel. Hátha... Ezután már csak idő kérdése az MSZMP önfelszámolódája. A játszma a továbbiakban az ellenzéki pártok és a kormány, illetve az ellenzéki pártok között zajlott. Németh miniszterelnökként, Pozsgay államminiszterként tudja elképzelni, hogy létrejöhet a kormány–ellenzék kerekasztal lengyel mintára. A párt és az ellenzék tárgyalásai megfeneklenek. A kormány a Nagy Imre-temetés kapcsán próbál közeledni az ellenzékhez, de a temetésen részt vevő százezrek előtt az ellenzéki csoportok vezetői több-kevesebb radikalizmussal kikiáltják: nem kérünk többé semmiféle kommunizmusból, egyetlen kommunistából, még reformkommunistából sem. És a Kádár János ravatalánál megjelenő tízezrek sem a kommunizmust, vagy annak pufajkás kísértetét siratják, hanem annak a biztonságos, évről évre gyarapodó felemás polgárosodásnak évtizedes álmát, amelyet az öreg Kádár és hűséges tanítványai dúltak szét. Nem szélsőbaloldali tömegdemonstráció ez, hanem a háziasszonyi szomorúság és düh kifejeződése. A kormányzat nem mutat távlatokat: kié lesz a gyár, kié lesz a föld, lesz-e munkánk nekünk és a gyermekeinknek, meddig fog tartani az árak emelkedése? De a nyáron az összecsapások inkább vidékre összpontosultak, ahol még nagyon is éltek és vezérekedtek 1957–1962 „hősei” és örököseik, ahol nagyon is mindennapi kérdés volt a sortüzekre emlékezés. Az MDF főlényesen megnyerte az időközi választásokat. Ha ősz elején általános választásokra került volna sor, az MDF mint legnagyobb ellenzéki szervezet győzedelmeskedett volna, annak ellenére, hogy nem rendelkezett szilárd programmal és szakértőkkel. És az MSZMP is megőrzött volna egy szavazó réteget, amely e pártban a nagyobb felfordulás elleni biztosítékot látta.

Az őszi háromoldalú kerekasztal tárgyalások megmutatták az MDF és az MSZMP gyengeségeit és jó pozíciókat biztosítottak a szakértőket felvonultató szabaddemokratáknak. A puha MDF és a kemény SZDSZ egyre élestedő versengéséből a tárgyalások végén az MDF, a népszavazáskor az SZDSZ került ki győztesen. Ebbe a politikai párharcba csattant bele a gazdasági vihar mennydörgése. Az a kormány és azok a pártok, amelyek a villámok fenyegető villanásaikor becsukták a szemüket, a dörgéseket kénytelenek voltak meghallani. A kormány, amely júniusban megvallotta, hogy az 1989-es költségvetés hamis volt, és amely érzékelte, hogy a lakossági devizakérdés fizetésimérleg-gondokat fog okozni, amely nem vállalta a vállalati csődök népszerűtlen döntéseit, a lakáshitelek és a lakáskérdés megoldását, nem írta alá azt a megállapodást a Nemzetközi Valutaalappal, amely nélkül, mint később fehéren-feketén kiderült, nem lehetett hitelekhez jutni. A Németh-kormány abban reménykedett, hogy politikai alapon, az IMF nélkül is támogatáshoz jut, és ezt elhitette az ellenzéki pártokkal is. A helyzet radikálisan romlott a megoldatlan ügyek következtében, és ezen még az sem tudott javítani, hogy a középosztály egy része sikeresen játszotta ki a kormányt, kezdett vagy folytatott új vállalkozást. A kormány tagjai egymás mellett, illetve ellen politizáltak, nemcsak maguk és érdekcsoportjuk érdekeit igyekeztek érvényesíteni, hanem a másik intézkedéseit próbálták lejáratni saját népszerűségük érdekében.⁸ A kormányfő, látva az ellenzék megosztottságát, bízva a kormányok és a Közös Piac ígéreteiben, benyújtott a parlamentben egy olyan hároméves programot, amely minden tekintetben a helyzet teljes félreértésére épült. A magabiztos miniszterelnök feltételezte, hogy neki és kormányának joga van három évben gondolkodni, hogy fizetőképességünk garantált, hogy az ellenzék támogatása nélkül is el tudja kormányozni az országot a választásokig. Az országgyűlés még fel sem ocsúdott a kormány tervezeteinek vitatásából, amikor váratlan fordulat következett. A kormányfő az EGK képviselőitől is megtudta, hogy minden út az IMF-hez vezet, és ha nem írunk alá egy IMF-megállapodást, akkor az ország 1990 február–márciusára fizetéképtelenné válik. Németh ekkor feledve az előzményeket egy kemény programot tett az asztalra, amelyről külön-külön tárgyalt a pártokkal, az érdekképviseletekkel és a képviselőkkel. Vagy-vagy állította fel a kérdést. Az ellenzéki pártok meg voltak lepve, és csapdában voltak. Ha elfogadják Németh értékelését és programját, akkor nemcsak a kormány eddigi, hanem jövőbeni intézkedéseit is jóvá kell hagyniuk, amelyek népszerűtlenek és lesújtóak lesznek. A kormánynak adott menlevél előnye, hogy az hajtja

vége az elkerülhetetlen sebészi műveletet, és ezzel megkönnyíti a következő kormány dolgát; hátránya, hogy gazdasági kérdésekben nem lehet a kormányt támadni a választási harcokban, mert bármikor rámutathat a pártok jóváhagyására. Az ellenzék viszont nem engedhette meg magának, hogy Némethet és kormányát megbuktassa, mert a pártoknak nem volt kész programjuk és főleg kedvük a kényelmetlen gazdasági intézkedések véghezvitelére. A választási harcban lehet szidni a negyven évet, az átkozott állampártot és pártállamot, az állami tulajdont, a szegénységet, a gazdagodókat, de el kell fogadni a kormány szükségintézkedéseit. „Ők sem tudnának mást tenni” – nyilatkozzák a kormánytisztviselők. „Mi sem tudnánk mást tenni” – ismerik be fogcsikorgatva a pártok. A választási és osztályharcok így áttevődnek más pontokra. Tűzfészkek alakulnak ki: a) pártok között és pártokon belül; b) az állami bürokrácián belül; c) a tulajdon (és a tulajdonosok) különböző oldalain; d) a tömegkommunikációban; e) az érdekképviseletekben; f) az önkormányzatok körül; g) az egyházak befolyásolásáért, és végül h) a határon túli magyarok megnyeréséért. Ezek a tűzfészkek veszélyessé tesznek minden kapualjat és sarkot, bizonytalanná tesznek minden szövetséget.

EGY KIS PÁRTTAN

*„De bárhogy van, látja az együgyű is
A nemesség veszekező kedélyét,
Egymást szorító rosszindulatát,
A szolgálk pártos bandákba gyűlését,
És nem jósolhat mást, mint rossz jövőt”*

ISHAKESPEARE: VI. HENRIKJ

IFORDÍTOTTA: VAS ISTVÁN

Az 1989-es év a hervadó, aléló és a bimbózó, virágba boruló pártok éve. A pártok első éve. A hatalmon lévő állampárt, az MSZMP önfelszámolója oly jól sikerült, hogy romjai alól sem a Szocialista Párt, sem a hagyományörző MSZMP nem tudtak kikecmeregni. Talán Pozsgay Imre önvallomásában van a keserű igazság, hogy a reformerek minden erejüket a félelmetes állampárt békés leépítésére fordították, s nem volt erejük és újíto képességük egy új párt koncepcióját végiggondolni. Az MSZP-t az sem vigasztalhatja, hogy a többi kelet-európai ország uralkodó pártjaihoz képest jobb formát mutat, s nagy valószínűség szerint nem fog teljesen kiszorulni

a politikai életből. Az MSZMP békés feloszlatása mindenképpen példaértékű, de naiv hit volt arra számítani, hogy az ellenzéki pártok megértően befogadják az MSZP-t, illetve háíásak azért, hogy nem lövetésre adtak parancsot, hanem leszerelésre. Az MSZP vezetői el sem tudták és tudják képzelni, hogy az ország nélkülük is irányítható, az ellenzéki pártok egy része az őszi-téli csatákban viszont azt hangsúlyozta, hogy az ország csak nélkülük vezethető. Az MSZP-t a régi párt mindhárom nagy csoportja sor-sára hagyta. Az a reformértelmiség, amely még nem hagyta el a kongresszus előtt, levált tőle azután. A vállalatvezetői, államhivatalnoki oligarchia látványosan távol marad, kivár. A kisemberek pedig csalódottan és dühösen gondolnak korábbi pártjukra, becsapottnak érzik magukat. A maradók maguk is bizalmatlankodnak, hogy jó helyen vannak-e. Nem az *igen*-ek, hanem a *nem*-ek tartják őket vissza: *nem* akarjuk a régi MSZMP-t, *nem* vagyunk azonosak a Kádár- és a Rákosi-rezsimmel, *nem* azonosulunk az ellenzék pártjaival, *nem* mondunk le a baloldali és általában a politizálásról. És egy részük pedig: *nem* mondunk le a hatalomról, *nem* adjuk fel a pozícióinkat.⁹

A Grósz–Berecz–Ribánszki–Puja MSZMP szeretné újra egyesíteni az oligarchikus és a kisember MSZMP-t, de amit felfelé menet még elfogadtak, az a pince felé tartva elfogadhatatlan. A ribánszki, puják, grószok és bereczek, a központi és helyi kis-grószok és kis-bereczek nem tudják megváltoztatni azt a tényt, hogy az országot az elmeszesedett agyú atya és őt megbuktató fiai kormányozták a szakadékbba. Ez az MSZMP sok ezer apparátusi, nyugdíjas elvtárs és sok, a jövőtől féltő kisember pártja. Az utóbbiak zavarodottan figyelik, hogy miként ütök-verik az ellenzéki pártok a Kádár-kort, amikor biztonságban érezték magukat.

A Magyar Demokrata Fórum őszi folyamatosan fölfelé tartott. E puha konglomerátumpárt nem volt képes sem átütő programot, sem szakértőket mozgósítani, és csak addig tudott versenytársai közt előnyre szert tenni, amíg az egész ellenzék képviselőjeként jelent meg, s nem hagyta egyetlen vetélytársának sem, hogy jobbról radikálisan előzze. Antikommunizmusa behozta a szavazókat nyáron, de az egyezkedés látszata és az elhibázott kampány elegendő volt arra, hogy a népszavazáson veszítsen. Mindettől függetlenül az MDF-et alkotó társadalmi erőknek – a nemzeti liberálisoknak, a liberális néppártiaknak, a konzervatív populistáknak – szilárd szavazó bázisuk van Magyarországon, ami a Demokrata Fórumot kormányzó-és koalícióképes párttá teszi.

A szabaddemokraták kemény programpártja szervezeten, jól vezérelt

segédcsoportokkal szinte ledolgozta az őszig meglévő hátrányát. Mióta a frontvonalak nem az ellenzék és a hatalom, hanem az ellenzéken belül húzódnak, az SZDSZ határozottan fölénybe került. Amennyire az egyesült ellenzékben csak kicsiny és okos segédcsoport lehetett az MDF mellett, a szétagolt ellenzékben, a szertespriccelő pártok között érvényesítheti felkészültségének előnyeit. A neokonzervatív és a szociálliberális szárnyak széthúzása azért nem vezet bomláshoz, mert láthatóan nincs esély egy erős szociáldemokrácia létrejöttére a választásokig, miként egy liberális és egy neokonzervatív párt jelentősebb megerősödésének sem. A szabad demokraták sikeresen szívták fel a szélső antikommunista radikális szavazókat, egyszersmind egy értelmiségi szakértői tömeget.¹⁰

Az év legszomorúbb hozadéka, hogy a pártpolitikai összeütközések – főleg az MDF–SZDSZ–MSZP összecsapások – tengelyébe az antiszemitizmus–filoszemitizmus kérdése került. A felszíni hallgatás és tiltakozás alatt ijesztő mérgek bugyborékolnak. Félő, hogy e könyörtelen tusa nemcsak a pártpolitikai életet változtatja véres poronddá, de Magyarországot is letaglózza a nemzetközi közvéleményben.

A szociáldemokrácia három pártja, a két kispárt és a Néppárt, a Kereszténydemokrata Néppárt kerültek fel még a politikai térképre mint parlamenti pártok. Valószínűleg ez a tíz-tizenegypárti juthat be a parlamentbe, vagy még ennél is kevesebben. A Néppárt választási szövetsége a maga független képviselőivel ugyanitt fog vetélkedni.

1989-ben mindenütt pártok. Az ország elpártosodása lehet jó is, meg rossz is. Akár az év. Egy bizonyos, hogy a nyilvánosság immár könyörtelenül ítél. Ítélt Közép-Európáról, Magyarországról, pártjairól, politikusairól. Vannak, akik 1989-re teszik a vihar évét. De akkor milyen lesz a kilencvenes év? „Aki evezett kezdődő viharban, / képtelenül feszítve kvadricepszét / a lábtámasz szikláját tolva el, / s akinek akkor súlytalan maradt / váratlanul a jobbkeze, mivel / repedt nyélről a lapát hátracsuklott, / és aki akkor megbiccant egész / testében- / az tudja, amit én.”

Ez Nemes-Nagy Ágnes „Hasonlat”-a. Micsoda év!

1990. január

JEGYZETEK

¹ Ennek tulajdonítható egy fontos találkozó elmaradása október 10-én Telkiben. Baráti tanácsok hatására Pozsgay Imre úgy döntött, hogy november második felében egy reformtalálkozót hív össze. Már ki volt jelölve az időpont és a helyszín, már eldőlt, hogy a három napon

Pozsgay szól a politikai, Nyers a gazdasági, Szűrös a nemzetközi helyzetről, és a több mint kétszáz meghívott között harminc–negyven ellenzéki is helyet foglal. A tanácskozás végén tartott sajtóértekezleten az előadók mellett az ellenzéki vezetők is megjelentek volna, elmondhaták volna mozgalmik, pártjaik álláspontját. Ez a tanácskozás egyszerre mutatta volna, hogy létezik egy MSZMP reformszárny, hogy e szárny elismeri a többpártrendszer lehetőségét és hajlandó nyíltan tárgyalni az ellenzéki csoportokkal, pártokkal. A november 15-i tüntetés szétverésére a Politikai Bizottság háta mögött kiadott főútkári parancs Pozsgay számára azt bizonyította, hogy a találkozó megtartása nemcsak azonnali pártszakadással, vagy helyesebben a reformerek kizárásával járhat, hanem súlyosabb megtorlásokkal is. Rossz előérzetei voltak a rendőri, katonai erők esetleges preventív bevetését illetően. Nemcsak a tanácskozást mondta le, hanem borúlátó megjegyzéseket tett egy grószai puccsista provokációt illetően.

² Németh Miklós miniszterelnöki kinevezésével Grósz a viszály magvait hintette el a párt-reformerek között. Pozsgay Imre és Nyers Rezső is jelöltek voltak, akik sok tekintetben ellenérzéssel viseltettek Németh iránt.

³ Németh belement abba, hogy nem egyedül irányítja a kormányt, hanem kiszolgáltatottnak. A gazdaságot kezdetben öten is vezették: Grósz állandóan beleszólt, Iványi Pál mint gazdaságpolitikai titkár opponált, Medgyessy Péter mint a grószai program gazdasági felelőse külön politizált, azután Nyers Rezső, akit a hosszú távú reformok kidolgozásának felelősségével terheltek meg mint államminisztert, s végül a saját miniszterek és program nélküli Németh Miklós. Németh egész működése alatt képtelen volt a kormány egységének biztosítására.

⁴ Sokan fogják elemezni, hogy mi vitte Pozsgayt e tetre, s miért éppen ekkor. Lesznek, akik majd a tömegnyomást említik, mely már elviselhetetlen volt. Nem hiszek benne, hogy 1956 jaja éppen ekkor vált volna fülhasogató kórossá. Mások szerint az ellenzék heves harcai váltották ki Pozsgay reakcióját. Aligha, mert az ellenzéki csoportok nem 1956 kérdésében akarták törésre vinni a dolgot, a viták inkább az alkotmányozás, a gyülekezési és egyesülési jog, a pártok engedélyezése körül zajlottak. Én mindig úgy éreztem, hogy Pozsgay azért vetette fel a népfölkelést, hogy 1988. őszi visszaszorulása miatt elégtételt vegyen, és 1956-tal olyan témát talál, ahová a PB áltreformerei a lelepleződés veszélye nélkül nem követhették, és ahonnan kiindulhat az MSZMP békés önfeloszlatása. Pozsgayt a grószai puccskísérlet arról győzte meg, hogy az erőszakos összecsapások csak akkor kerülhetők el, ha az államot irányító MSZMP-t békésen és önkéntesen „elhalasztja”, az állampártot megszünteti. 1956-ban az MDP önfeloszlatása és az MSZMP megalakítása a többpártrendszer egyik alapfeltétele volt. Pozsgay vallo-mása a népfölkelésről elfűrészelte, kivágta a Kádár-rendszer gyökereit.

⁵ A február 10–11-i MSZMP KB-ülés nemcsak a népfölkelés formulát fogadja el, hanem a többpártrendszer bevezetését is. Ugyanezen az ülésen Horváth István belügyminiszter bejelent, hogy a rendőrség, a belügy a nemzet rendőrsége, *nemzeti intézmény*, és nem lehet egyetlen pártnak sem alárendelni. Kárpáti honvédelmi miniszter egy nyilatkozatban az ellenkezőjét mondja ugyan, de világossá válik, hogy a belügy nem lesz hajlandó erőszakos fellépésre a párt utasítására március 15-én. (Prágában a rendőrség brutálisan szétverte a tüntetőket és az ellenzék vezetőit letartóztatta.)

Pozsgay ugyanekkor dönt arról, hogy a novemberben elmaradt zászlóbontást március végén megtartja, s ha lehet, a reformerök átveszik a pártot, ha nem, elmennek a szakadásig.

⁶ Németh szakított Grósz Károllyal, aki még az év elején barátságosan ölelte Jakešt és biztosította Nagymaros építésének meggyorsításáról, sőt a csehszlovák többpártrendszer tapasztalatainak átvételéről, és aki volt miniszterein keresztül aktívan beleszólt a kormány-

zásba. Németh visszamenőleg megbélyegezte a 40 évet, amelynek eredményeként az ország gazdasági nehézségei születtek, és kezdte magát elhatárolni a párttól. Ügyes érzékkel vette át Pozsgay bevált fogásainak egy részét – „én próbálkozom, küzdök a pártállam lebontásán, de akadályoz a múlt és a pártbürokrácia” –, de kiegészítette a retorikát a gazdasági szakértelem mítoszával.

⁷ Németh viselkedésmintája modellértékű a kelet-európai változásokban. Adva van egy korhadt és süllyedőben lévő rendszer, amelyet állandóan ingatnak a társadalom mozgásai. A rozant bárka hozzá nem értő kapitánya merev makacssággal kormányoz a szirtek felé. De itt terem az első tiszt, aki képzett, talán már korábban is vitatta a kapitány módszereit, s ne kérdezzük, hogyan küzdötte fel magát e pozícióba: az első tiszt átveheti az irányítást. A kormány, az első tiszt függetlenné, tárgyalóképesé és szakértővé válik. Grószhoz képest Németh, Honeckerhez és Krenzhez képest Modrow, Husakhoz és Jakešhoz képest Adamec, a párthoz képest a kormány az „igazi”.

⁸ Így volt lehetséges, hogy a szovjet export folyamatosan növekedjen az egyik miniszter hozzájárulásával, a kormány ellenében. A kormány úgy mondatta le Maróthy Lászlót, hogy saját felelősségét Nagymaros ügyében nem ismerte el. Az igazságügyminiszter és az államminiszter egymással vetélkedő elnökjelöltként ültek egymás mellett. A miniszterek többsége nyíltan vagy hallgatólagosan elhatárolta magát a pénzügyi restriktív végrehajtó pénzügyminiszterrel, mintha azt nem a kormány együttesen döntötte volna el.

A kormány tagjai kiszivárogtatási, együttműködési játékokba kezdtek az ellenzéki pártok vezetőivel és szakértőivel. Képzeljük magunk elé azokat az embereket, akik hetente többször órákon át vitatkoznak és ásitoznak előterjesztések felett, számtalanszor elárulták és meghazdolták egymást, és jobban gyanakszanak társukra, mint egy ellenzéki vezetőre: íme a kormány tagjai.

⁹ A négy *igen* jelképesen jól ráérezett a *nem*-ekre, azok benső bizonytalanságaira.

¹⁰ Az SZDSZ szép fonatú munkamegosztást alakított ki a FIDESZ-szel a különböző szavazók eltérő megnyeréséért. A választási párharcban az SZDSZ és az MDF a kommunistaellenes jel-szavakban fog versenyezni, a bűnösök megbüntetését és igazságot követelve.

KORMÁNYZÓSÁGI
KARCOLATOK

Jerikó

„Vándor, megállj! Hó! bámuld e követ. / Mellyel *magunknak* szerzénk hír-
nevet; / Itt tornyosul a megkövült dagály: / Mind nagy szavak! bim! bum!
Vándor megállj.”

Látják ugye azt a szomorú öregembert sétálni csendesen az Akadémia felé, Arany Jánost, a testét s lelkét fájlaló költőt, ki látott forradalmat, sirattott eltűnteket és akasztottakat, látott ellenállást és kiegyezést, most meg öregesen nézegeti a pártoskodókat. És mi vele együtt hőkölünk az emlékhellyé kövült parlament, a pártirodák előtt. Vándor, megállj!

Mikor az írásba belefogtam, ugyancsak tépelődtem, hogy meg merjem-e írni: nem tudom, hogy kire, s melyik pártra fogok szavazni márciusban. De akkor minek beszél és ír a pártokról, ha még ezt sem tudja – kérdezhetik. Vagy: úgymint már eldöntötte, csak nem akarja bevallani, kéreti magát. Könnyű volna azt válaszolni, hogy azért nehéz a választás, mert ellentétben a választópolgárok többségével, akik nem ismerik ki magukat a pártok között, én többet tudok róluk a szükségesnél, közelebről látom a hibáikat, mint kellene. De sajnos ez sem igaz, mert csak annyit tudhatunk bizonyosan, hogy semmit sem tudunk bizonyosan a pártokról. Mert hiába ismerjük kívülről s belülről mai programjaikat és vezetőiket, fogalmunk se lehet róla, hogy mit fognak tenni, ha hatalomra jutnak, vagy éppen ellenzékbe szorúlnak. És nekünk azért nem lehet erről fogalmunk, mert ezt maguk a pártok sem tudják. Egy európai ellenzéki párt már látott belülről minisztériumot és helyi önkormányzatot, tudja, hogy választási – mindenre és semmire sem kötelező – programját hogyan váltsa át a hatalom intézkedési tervévé. A hatalomban lévő párt pedig lelkileg felkészült az ellenzéki magatartásra, az esetleges, évekig tartó hatalomvesztésre. Éppen ezért a választási harc kemény belemenéseiről is tudják, hogy azok hozzátartoznak a színjátékhoz, ami azonban nem megy vérre, különösen nem utolsó vérre. Mindezt a belátást nem várhatjuk el a most alakult magyar pártoktól. Itt egzisztenciára megy a dolog. Itt nem hivatásos politikusok játéka folyik, hanem nagyon is érző szívű amatőrök vívnak gomb nélküli törökkel, dilettánsok csapkodnak maguk körül éles kardokkal. Ha egy író-politikus

vadmarhaságokat ír, az visszamenőleg diszkreditálja összes műveit, de ha jót mond, még gyermekkori naplóit is kiadják. Ha a színész-politikus időben lép a politikai pódiumra, akkor másnap megtapsolják a *Tartuffe*-ben. Pártok nagyra tehetnek embereket, vagy porba sújthatnak. Életekről van szó a választási harcban, már nem is karrierről. A győzelem éltet barátságokat, tiszteletet, szerelmet, a vereség megcsúfoltatást hoz. Mondanám: ne vegyünk már ezt ilyen istenverte komolyan, a helyzet komolyabb annál, semmint a személyünk komolyságával törődhetnénk. Hiába. Mint ahogy kár minden erkölcspredikációért: legyetek mérsékeltek, belátóak stb. Aki az életéért küzd, az nem lehet mérsékelt és belátó. Aki úgy véli, hogy ha a másik jut hatalomra és ő kisebbségben marad, akkor nem lesz helye a nap alatt, kiszorítják, lehallgatják, kiteszékelik a tömegkommunikációból, megbélyegzik antiszemita-ként vagy zsidó-ként, kommunistaként, mélymagyar-ként, kozmopolitaként, az beleharap a másikba. Nem ér rá kalapot emelni, hanem azonnal üt. A tragikus az, hogy korábban azt hittük, hogy ellenzéki pártok életveszélyesen csak a hatalom pártjától félnek, de mára már megtanulhattuk, hogy egymástól is félnek, egymásról is felteszik, hogy az ő eltűnésükre, megsemmisítésükre törekszik. Kölcsönösen paktumokkal, titkos vágyakkal vádolják egymást. A *politikai hisztéria* arra utal, hogy a pártokat vezérlő értelmiségiek fizikai és szellemi létükben érzik veszélyeztetve magukat, és így pártjaikban kimondták a hadiállapotot. Éberen figyelik versenytársaik hadmozdulatait és saját pártjukat, hogy ellenfelük be ne hatoljon. Átérti-e a magyar társadalom ezt a politikai hisztériát, hogy az *társadalmi hisztériává* váljon, vagy éppenséggel a társadalom hisztériszáltsága terjedt át ellenállhatatlanul a politikára? Úgy vélem, hogy a magyar társadalom ideges és felajzott ugyan, de nem innen keletkezett a pártpolitikai hisztéria. Sőt, e politikai hisztéria előtt a társadalom értetlenül áll. Veszélyeztetve érzi magát az inflációtól és a munkanélküliségtől, az áruhiánytól és a magas adóktól, a növekvő bűnözéstől, az öregkori elszegényedéstől, gyermekei lakásínségétől. Persze utálja, ha felbontják a leveleit, lehallgatják a telefonját, fegyveresen készülnek az elnyomására, de ezek jóval kevésbé érintik, kevésbé látszanak közelinek. Szívesen leszavazza az ördögi kommunistákat, csak éppen nem tud mit kezdeni azzal a kijelentéssel, hogy most a gazdaságban az ellenzéki pártok se tudnak mást csinálni, mint a jelen hatalom. A pártok a választási harcban két dolgot nem nagyon érinthetnek. Az egyik a gazdaság. Egy általános programon túl nem mehetnek bele a fennálló részletes bírálatába. Ennek három oka van. Az első, hogy a válság közepén túl sok jót nem ígérhetnek, s nincs karakte-

resen más gazdaságpolitikájuk, mint a Németh-kormánynak. Ha ígérnek – vállalkozások beindulását, több pénzt oktatásra, kultúrára, egészségügyre – nincs sok fedezete. A második, hogy ha nagyon hevesen bírálják a kormány népszerűtlen intézkedéseit, akkor a kormányfő a lemondásával fenyegetve világossá teszi, hogy az ellenzéknek semmi kedve átvenni a gazdasági hatalmat, sőt, az 1989. novemberi nemzeti csúcstalálkozón a pártok hozzájárulásukat adták a szigorításokhoz. Ha valamelyik párt nagyon ugrálna a Németh-kormány gazdasági viselkedése ellen, elegendő bemutatni, hogy ugyanezen párt hogyan nyilvánított korábban bizalmat iránta. Végül a gazdasági kérdések konkrét napirendre tűzése ellen szól, hogy a pártok pozitív program megadására ugyan kevésbé képesek, de a másik csetlését-botlását könnyörtelenül ki tudják figurázni.

A pártok nem fognak foglalkozni a Kádár-rendszer jellegével, valóságos természetével. Egyszerűbb és kifizetődőbb olyan háborút folytatni, hogy az egyik oldalon a bűnös kommunista hatalom despotikus rendszere áll, a másikon a rabláncra fűzött társadalom a maga hősie ellenállóival. Ez olyan bevált recept, ami ugyan nem gyógyít, de hitet kelt a gyógyulásban. A baj csak akkor van, amikor a választások után mégis szembe kell nézni a Kádár-rendszer örökségével, amikor a mindenható állampárt eltűnése után megszűnik a pártállam is, csak éppen a hatalom szilárd szerkezete, a mikroelnyomások szövedéke marad meg. Amikor hiába váltják le tömegesen a ma hatalmon lévőket, legyenek azok a gazdaságban, az igazgatásban vagy az újságírásban, hiába szolgáltatják ki őket a nép dühének, ettől még nem változnak a kádárista személyes alkuk, titkos megegyezések, és a feleket kölcsönösen becsapó paktumok alakítanak új koalíciókat és kompromisszumokat. Hogy meddig tart és mennyire elvi egy pártközi koalíció, azt az elmúlt néhány hónap megmutatta. Kreálhatunk köztársaság elleni összeesküvéseket, kiszoríthatunk pártokat a televízióból, feléleszthetünk harmincas évekbeli érzelmeket, de mindezek a lényegen nem változtatnak. Amíg ki-ki nem áll elő saját elmúlt éveinek, évtizedeinek könnyörtelen önleplezésével, addig a Kádár-korban leszünk.

De nagyon előrefutottam. Hiszen a dobok még csak most perdültek, a kürtök csak most harsantak. A programok bizonytalansága miatt nagy jelentősége van a kampányok sikerének, s így elsősorban a pénznek. Akinek lesz pénze fizetett tévé- és rádióhirdetésre, színes és képes plakátra, több tízezer szépen nyomott röpcédulára, az komoly százalékokat nyerhet. Akinek pénze nincs és elhibázza azt a kevés hirdetést is, az csak fogait csikorgathatja. E tény tovább fogja borzolni a pártvezetők idegeit. A ma-

gyar társadalom szegényedése miatt nem szereti a szegényest, és még a provincia sem a provinciálist. Van összehasonlítása a nyugati, vagy nyugatias reklámmal, meg tudja különböztetni, hogy egy tévéhirdetés mai vagy húsz évvel ezelőtti módszerrel, szellemben készült-e. A szegényesből nem egy párt tisztas aszketizmusára, hanem komolytalanságára következett. És a megkövült dagály jól hathat egy tömeggyűlésen, de nem a rádióban és a televízióban. De legalább legyünk mi választók megértőek. Olyan emberek lépnek most elő, s mennek fel a kötélre, akik még sohasem állhattak porondra, alig-alig gyakorolhatták a kötélátúzó mesteriséget. Egy olyan ország gazdasági, politikai és erkölcsi válságára kell megoldást találniuk, amelyet mások, hivatásos földön járó kötélátúzócsok csődbe, majdnem reménytelen helyzetbe vittek. Nagyot vállal, aki most porondra lép. Ne fűtöljünk, dobogjunk előre, s ne kiáltsunk közbe a produkciónak. Végére helyettünk is billegnek a kötélen. Hátha értünk is fognak. Ajánló szelvényem még üres. Rossz szavazó vagyok. De okulok és figyelek. Majd beletanulok, s tán márciusig megjavulok. S neked is mondom: vándor, megállj!

1990. március

Fürtökben hullnak a csillagok

A magyar választópolgár csendesen elballagott a szavazóhelyiségbe, kalapot emelt az utcán a szembejövő ismerősöknek, oda-odaszólt a feleségének, és megtartotta a magának éjszaka tett ígéretét, amikor kezében volt a toll: én pártvezetőre nem szavazok. És úgy ment elégedetten haza, hogy most talán bejuttattam az országgyűlésbe egy hozzám hasonló kisembert, aki remélhetőleg nem fog a nyakamra ülni. Felesége, aki egyre gyakrabban szólt rá, hogy ne káromkodjon a televízió előtt, ha egyik vagy másik ismert pártpolitikus éppen ott viszálykodik, ugyancsak a főorvos úrra, vagy arra a technikus fiatalemberre adta szavazatát, s nem arra, akit már eleget látott. Nézzenek rá a választási térképre. Az egyéni választókerületekben fürtökben hullottak a politikai vezetők. Hál' Istennek főként azok a politikusok, akik a választókat oly gyermeknek nézték, aki vicsorgásra és ordításra reagál. Büszke vagyok a felnőtt magyar választóra, aki nem Torgyán József, Csurka István, Tamás Gáspár Miklós mellé tette keresztjét. Kezdhetünk bízni abban, hogy nem fog sikerülni az ország eltorgyánosítása, vége a csurkásodásnak és búcsúzhatunk Gazsitól. De a választó nem kívánt Csegey Dénesnek és Für Lajosnak, Tölgyessy Péternek és Kőszeg Ferencnek, Orbán Viktornak és Fodor Gábornak, Pozsgay Imrének és Horn Gyulának sem mandátumot adni. Nyilván különböző okokból. Az egyik ok, hogy az országos ügyek általános tárgyalása nem lehetett igazán megnyerő. A másik, hogy a nagypolitikusok népszerűsége szinte olyan gyorsan rozsdásodott be, mint a korábbi MSZMP-reformpolitikusoké. Történelmi érdemeik elismerése mellett, mintha elégük lenne az „alapító atyákból” a választópolgároknak. A társadalom nem kívánja elől látni a Kádár-korszak hatalmi és ellenzéki politikusait. Elveszve a sok-sok összeütközés között, ez az egyetlen biztos pont.

A választásokon való győzelem a kisember győzelme. Amíg úgy nézett ki, hogy a kommunistáktól és a szovjetektől kell megszabadulni, hogy jobb legyen nekünk, addig a radikálisabbak, a szakítást erőteljesebben hirdetőek voltak rokonszenvesebbek. De amint kiderült, hogy a hatalomváltás már végbement, csak az a kérdés, hogy kik osztoznak a hatalmon, minden

agresszív, hatalom felé mutató cselekvés rontott az adott párt, az adott jelölt esélyein. A kisember szolidaritást és megbízhatóságot kívánt, és nagyon kifinomult érzéssel megérezte, hogy kik vágnak görcsösen és mindenáron a hatalomra. A magyar polgár jól eltájékozódik, mert megedzette a Kádár-korszak vége. Látott embereket felbukkanni, akik mindent megígértek, akik végre minden szempontból alkalmasnak látszottak, akik megnyerően viselkedtek a tömegkommunikációban, csak éppen valahol eltört egy rugó, valahol kiderült a politikusról, hogy bármennyire szeretne nagy változásokat, abba nem érti bele azt, hogy szükség esetén neki is mennie kell. Nem lehetett sokszor tudni, hogy melyik gesztusnál, fintornál szisszent fel a harmincöt éves buszsofőr, hogy „lám, ez is olyan mint a többiek, ez is csak a hatalmat akarja”, mint ahogy most sem tudom, hogy Tölgyessy melyik kampányfogása volt elidegenítő, Csurka melyik kiállása saját közönsége előtt volt kiábrándító. A Kádár-kor kisembere arra szavazott, hogy a fenyegetők és ígéretők legyenek kisebbségben. Ha már a politikai pártok emberei közül kell választanunk, olyan pártot válasszunk, amely kevésbé fenyegető, olyan emberekkel, akik hozzánk hasonló kisemberek. Ha Csengey Dénes helyett egy országosan ismeretlen keszthelyi általános iskolai tanár indult volna, bizonyosan jobban szerepel. Ha Torgyán helyett egy öreg parasztember, az utóbbi nyert volna.

Keresztény és nemzeti lett volna egyik napról a másikra az ország? Vajon az MDF és a kisgazdák, valamint a Kereszténydemokrata Néppárt azért győzedelmeskedtek, mert az ország érzelmei errefelé változtak? Az a véleményem, hogy ez az ország ma sem keresztényebb és nemzetibb, mint tegnap, hanem ugyanaz a gyakorlatias, pragmatikus gondolkodású és cselekvésű nép. És ez a nép, a választók többsége ma a keresztény és nemzeti türelmesebb jelszavak és békésebb politika mögött sejtí, hogy végre valaki ezen az alapon foglalkozni fog vele, személyes sorsával. A kiút nem nagyon világos senkinek. De a kisember olyan kiútra vágyik, amelyik életmódját megváltoztatja, de nem nagyon. Nem hangzik szépen? Radikálisak vagyunk mindaddig, amíg nem rólunk, nem a mi élethelyzetünkéről van szó, de megértést és méltányosságot szeretnénk, amikor mi-ránk kerül a sor.

Paradox dolog, hogy a Szabaddemokraták Szövetsége azért veszített a véghajrában, mert a kisember szinte megérezte, hogy ha ők győznek, nincs kegyelem. Összeveszésük legjobb szövetségeseikkel arra utalt, hogy nehezen viselik el, ha nincs igazuk. A kisembernek ezek a gesztusok többet jelentenek, mint az okosság. A Demokrata Fórum jól mozgósított ez

ellen az SZDSZ türelmetlenség ellen, amitől még inkább nőtt a türelmetlenség. De az igazi harc, félek, hogy most kezdődik. A Demokrata Fórum hamar rá fog ébredni, hogy egészen más választásokat nyerni és más kormányozni. A biztosnak látszó kormánytöbbség nem is olyan biztos, ha a bizonytalan és szétesés határán álló kisgazdákkal kell egyezsége jutni. Sőt, az MDF-nek, akárcsak a többi pártnak, le kell vonnia a tanulságot a mostani választásokról. Jelenlegi vezetésének egy része olyan nyolcvanas években gyökerezik, amellyel a társadalom szakítani akar, jobb, ha az MDF is megteszi. Az MDF-nek nincs nagyobb ellenfele, mint saját maga – írtam fél éve. Teljesen be is igazolódott ez a megállapításom. Az MDF maga ellen fordította a fegyvert népszavazáskor, az elcsurkásodáskor, sikerült is megöngyilkolnia magát. Most, a győzelem idején célszerű figyelni az elmúlt év keserű tapasztalataira. Az ajtó kitérült. A Demokrata Fórumnak egy kemény ellenzék és egy óvatos, bizalmát előlegző közvélemény előtt kell ügyesen manővereznie. Egy ilyen manőverezés nem lehetetlen: csak meg kell érteni, látni kell a fürtökben hulló csillagok jelentését.

1990. április

A koalíciós kormány esélyei

A politikai gondolkodók felvázolták már a kilencvenes évek parlamentáris pártpolitikai modelljeit. Egyesek szerint egy kétpólusú váltógazdaság fog kialakulni, az egyik oldalon egy keresztény és nemzeti, konzervatív középjobbal, a másikon egy szociálliberális középballal, ahol mindkét pártkoalíció, pártkonglomerátum a felső- és a középosztály érdekeit és értékeit képviseli, más és más megközelítésből. Megint mások úgy vélik, hogy egy hárompólusú politikai rendszer kialakulása várható, a kereszténydemokrata, a liberális, illetve a szociáldemokrata klasszikus értékek mentén. E két felfogás alaphite, hogy bizonyos fejlődési modellek megkezdhetetlenek, létezik egy európai út, amit be kell járnia annak, aki a többpártrendszerű parlamentet választja. Itt tehát az amerikai és az európai demokráciák párlatairól van szó. Egy republikánus-demokrata váltógazdaságról, illetve egy kereszténydemokrata-liberális-szociáldemokrata vetélkedésről lehet majd elemzéseket írni. Úgy vélem, hogy egy új ortodoxiával van dolgunk, amely a szocializmus általános vonásai után egy európai általános modellt keres. Pedig igen könnyen elképzelhető, hogy a magyar pártmechanizmus ugyanolyan egyedi és „érthetetlen” lesz, mint az olasz, vagy a finn, a török, vagy a dán, nem beszélve a jövőendő csehszlovák, lengyel, szlovén vagy horvát pártrendszerekről. Megint mások úgy vélik, hogy a magyar történeti hagyományok továbbéléséről van szó, vagyis folytatódik a két világháború közötti pártrendszer. (Ezt igazolva látják Antall József első pártpolitikai manővereiben, amelyek Bethlen István húszas évekbeli konszolidációs akcióira rímelnek. Bethlen akkor egy nagy konglomerátumpárt élén állva, neokonzervatív alapon mindenekelőtt félretolta pártja szélsőségeit, majd paktumot kötött a Nagyatádi vezette kisgazdákkal és az ellenzéki szociáldemokratákkal, ami tartósan kizárta az ellenzék hatalomátvételét és stabil egypárti kormányzást teremtett. Antall József egy sokstílusú bizonytalan programú párt élén pragmatikus politikával félreállítja pártja mozgalmárait.¹ Ügyes nyomással elérte, hogy a kisgazdák területi útkárai kiszorítsák pártjuk vezetéséből mindazokat, akiknek kételyeik voltak az MDF koalícióban, így maga mögött tudhatja

a kisgazdapártot. Végül olyan paktumot ajánlott az ellenzéki szabaddemokratáknak, amely biztosíthatja a tartós berendezkedést. Annak ellenére, hogy az analógia minden formális kelléke megvan, a helyzet mégis egészen más. Nemcsak azért, mert hetven évet nem lehet meg nem történné tenni, hanem mert a Bethlen-konzolidáció két bukott – egy liberális és egy kommunista – forradalomra, illetve az ország megcsonkítására adott válasz volt. De a kádári Magyarország hanyatlása és válsága, illetve az abból való átmenet legfeljebb átmenetileg szorította hátra a liberálkonzervatív, a szociálliberális, a szociáldemokrata erőket, de semmiképpen sem érte őket olyan trauma, mint amit 1918–19 bukott forradalmi jelentettek.) Többen is hangsúlyozzák a magyar weimarizálódás veszélyét, vagyis azt, hogy bensőleg képlékeny és bizonytalan pártok között a szavazótáborok nagy ingadozása alakul ki, ami az országot kormányozhatatlanná teszi. Ez bizony reális veszély. Bizony elképzelhető, hogy igen gyorsan megváltoznak a pártok és a közöttük lévő arányok. Például a kisgazdapárt lemondani kényszerül mezőgazdasági programjáról, illetve felolvad az MDF összkormányzati politikájában, akkor szavazótábora átvonulhat a Demokrata Fórumhoz. És ha az MDF igazolja a katolikus értékeket is a maga kereszténydemokrata megjelenésében – amit minden további nélkül meg is tehet, hiszen a „lakiteleki” protestantizmus háttérbe kell hogy kerüljön –, akkor a Kereszténydemokrata Néppárt léte is megkérdőjeleződik. Elvileg a nemzeti centrum áttömörülhet az MDF-be mint egyetlen pártba. De ne feledjük, hogy itt nemcsak egy nehezen kezelhető pártmozgalomról van szó, hanem egy kormányzatról is. Az MDF elvesztheti a szavazók jelentős részét attól is, ha kemény gazdaságpolitikába kezd, és attól is, ha ezt elmulasztja. Mert a kemény gazdaságpolitikával mindenki egyetért, mindenki belenyugszik, csak ne vele kezdjék, ne rajta gyakorolják.² De ha a radikális operáció elmaradása következtében Magyarország egy év múlva is ott tart, ahol ma, akkor ezért fog el a Demokrata Fórum szavazótábora. Csakhogy az MDF vezetője az ügyesen kötött paktumokkal szinte kizárta annak veszélyét, hogy az ellenzék parlamenti direkt bizalmatlansági akciókkal megbuktathassa a kormányt, és idő előtt újra felmérthesse az erőviszonyokat.³ Ha nem következik be szakadás a koalíció pártjai között, vagy nem üti fel lázadás a fejét az MDF-en belül, akkor a Demokrata Fórum nyugodt parlamentáris kormányzásra rendezkedhet be.⁴ Feltevésem szerint Antall József úgy számolt, hogy az SZDSZ „történelmi kompromisszumra” készítése lehetetlenné tesz mindenfajta ellenzéki koalíciót, kizárja az egyezséget nemcsak az SZDSZ és az MSZP, de az SZDSZ és a

FIDESZ között is. Ha a legnagyobb ellenzéki párt azzal kecsegtethető, hogy bizonyos idő után, jó viselkedése jutalmaként, bekerülhet egy nagy koalícióba, akkor ez az ellenzék nem stratégiai bírálóba kezd, hanem taktikai kötözködésekkel várakozik. Ha a FIDESZ-nek kormánypozíciókat juttat az MDF, úgy egyáltalán nincs a koalíciónak radikális ellenfele. Ez nem történt meg, így a FIDESZ elkötelezetlen és kemény kritikát mondhatott a kormány programjára. Jellemző, hogy a kormányalakítás és programírás hat hetét az ellenzéki pártok nem hatékony ellenlépések megtételére használták ki, hanem politikai demonstrációkra. Az SZDSZ-nek, miután aláírta a paktumot, hosszabb távra két lehetősége maradt: a) elkezdi összekovacsolni egy új ellenzéki kapcsolatrendszer a parlamenti és parlamenten kívüli pártokkal; b) kemény és gyors munkával kialakít egy árnyékkormány-programot, és bemutatja árnyékkormányának listáját egy időben a kormánykoalíció bemutatkozásával (mi ezekkel a miniszterekkel, ilyen feltételek között, ezt csinálnánk).

A parlamenten belüli ellenzék erősen megosztott, nemcsak egymással nem értenek szót, de pártjaikon belül is nagy a bizonytalanság. Elvileg jó esélye lenne egy szociálliberális, azaz egy szocialista-liberális ellenzéki koalíciónak, amely modernizáló alapon, szakszerűen támadná a nemzeti centrum inkább szociálprotekcionista politikáját. De ezt az MSZP–SZDSZ koalíciót nemcsak a két fél személyes ellenszenvai zárják ki, hanem az is, hogy mind az MSZP legerősebb, Pozsgay vezette szárnya, mind az SZDSZ Kis János által összefogott, Tölgyessy Péteren és Pető Ivánon keresztül vezérelt centruma belementek egy, az MDF-et, az MDF-kormányt támogató „történelmi kompromisszumba”, a „konstruktív ellenzékiiségbe”. Mindkét félnek több kapcsolata és érdekeltisége van a kormánypártokhoz, mint egymáshoz.⁵

A parlamentáris pártélet azért is bonyolult, mert a pártok képviselőinek viselkedése korántsem számítható ki előre, a szavazásokon nem biztos a pártfegyelem betartása. Szociológiai értelemben alig van különbség a Demokrata Fórum és a szabaddemokraták vidéki képviselői között – a város, a vidék értelmiségi tekintélyei közé tartozó ügyvédekről, orvosokról, állatorvosokról, vállalati közgazdászokról van szó –, ezért könnyen átléphetik a pártok választóvonalát, különösen, ha egy-egy szavazás vidéküket érinti.

Úgy vélem, hogy miközben Antall József kiválóan oldotta a pártok közötti nehéz és kényes viszonyok problémáját, nem tudta összekalapálni a megfelelő kormányt. Ahhoz, hogy szakmailag tekintélyes kormánya legyen, nemcsak egy-egy jelentős szakembert kellett volna az MDF-nek,

az FKGP-nek és a KDNP-nek megnyerniük, hanem szakmai csapatokat is, amelyek követik a szakértő minisztereket.⁶ A miniszterelnök „magára szervezte” a kormányt, vagyis úgy állította össze a minisztériumok listáját – új minisztériumi szerkezetet teremtve –, és úgy rendelte saját hatáskörébe nemcsak a miniszterek, de az államtitkárok kinevezését is, hogy teljesen uralja a kormányt.⁷

A minisztériumok kormányzati összehangolását valószínűleg pártközi egyeztető tárgyalásoknak kell kísérniük. Ezek technikai még nem alakultak ki. A koalíciócsinálás szakmájában – mert politikai és közigazgatási szakmáról van szó – nem elegendő, ha csak a miniszterelnök rendelkezik az eszközökkel és a képességekkel. A pártok és a pártvezetők kiszámíthatósága minden koalíció mozgatásának alapfeltétele. Erről mondja Bibó, hogy a koalíciónak erkölcsé kell hogy legyen, amely „lehet a kaszinói túlzott előzékenység és tüntető becsület erkölcsé, lehet a megbízható üzletember erkölcsé – ma leginkább erre volna szükség –, és lehet a kollektivistá testvériség erkölcsé, csak az kell, hogy lehessen rá számítani. Vagy azt mondjuk, hogy »számíthatsz rám, kérlek alássan«, vagy azt mondjuk, hogy »ilyen és ilyen teljesítmények fejében ennyi meg ennyi százalékos engedményt adunk, s azt álljuk is«, vagy azt mondjuk, hogy a nagy kollektív célért »életünket és vérünket«; de vagy így, vagy úgy valaminek kell lennie, ami a szimpla célratörő nyereséget enyhíti, és a partnerek engedékenységét kalkulálható módon irányítja”. Pillanatnyilag ilyen kalkulálható kapcsolat inkább van az MDF és az SZDSZ között, mint az egyes koalíciós pártok között. A koalíciós erkölcs egyszerre része egy tanulási folyamatnak és olyan megbízható programoknak, amelyekre számítani lehet.

De mindhiába a parlament ügyes lekötése, mert a politikai csaták átke-
rülhetnek a parlamenten kívülre. A parlamenti lavírozás nem menti, hogy a kormánynak szembe kell néznie egy viszonylag független és hatásos sajtóval; hogy nincsenek ugyan látható érdekképviseleti ellenfelei sem a munkáltatók, sem a munkavállalók oldaláról, de az érdekcsoportok ug-
rásra készen várakoznak; hogy a politikai társadalom alatt egy másik tár-
sadalom tovább él a maga törvényei szerint. Azok a közép-
rétegek, amelyek a rendszerváltásban sorsuk fordulatát keresik, nem okos tanácsok,
nem szép álmok alapján döntenek, hanem növésük természete szerint. A
kádári „parasztpolgár” és „munkás-polgár”, az értelmiség egy része érde-
kelt egy valószínű váltásban, s még azok is bizonytalanok a régi mellett
maradásban, akiknek ma ez az érdeke. „Cédrustr ne szánjatok cserép-
edénybe! / A zsoldoslét nem ébreszt szellemet!

Ne rakjatok béklyót a naplovakra, / s járják csak útjukat a csillagok!
Ne intsetek, hogy vigyázzak magamra / s uramul szolgát rám ne szab-
jatok!"⁸

Ezt írja Hölderlin az okos tanácsadóknak. Megfogadom és elnémulok.

1990. július

JEGYZETEK

¹ A lakiteleki alapító atyák sorra eltűnnek a homályban: Bíró Zoltán korábbi ügyvezető elnök visszavonul az elnökségből, Fekete Gyula átlépett a Néppártba, Csengey Dénes, Lezsák Sándor, Fűr Lajos háttérbe szorulnak, Csurka Istvánnak az a szerepe marad, hogy lapjában íjlesztgessen.

² Ahogy Karl Kraus írja első világháborús drámájában: „Az Optimista: Hát ezt az egyet nyugodt lélekkel állíthatom: a hadüzenet óta nem találkoztam Bécsben egyetlen fiatalemberrel, aki még itt lett volna, vagy ha mégis, ne égett volna a vágtyól, hogy mihamarabb elmehessen végre.

A Gáncsoskodó: Naponta legalább tízszer ilyesféle beszélgetésekben lehet részem: „A Gustl fölment és elintézte magának.” -Hogy van a Rudi? -A Rudi is fölment, ő is elintézte magának.” -És a Pepi? Csak nincs végül már a fronton? -A Pepinek hexensussza van. De mihelyt fölkel és járni tud, fölmege és elintézi magának.” (Az *emberiség végnapjai* II. felvonás 10. jelenet.)

És mivel a vállalati vezetők meg vannak győződve arról, hogy az új MDF-kormány nem érti majd a dolgát, s legfőképpen nincs tisztában a vállalatvezetői trükkökkel, ezért bíznak abban, hogy felmennek és elintézik. A munkavállalók biztatást kaptak, akárcsak az adófizető polgárok, ezért felmennek és elintézik. A nagyvárosi és falusi önkormányzatok az MDF önkormányzati programjára hivatkozva felmennek és elintézik. Az egyházak a keresztény értékek rehabilitációjáért, az Írószövetség keserű múltjáért, a kisvállalkozók az adókedvezményért felmennek és elintézik.

³ Az MDF-SZDSZ egyezségben az MDF elérte, hogy a miniszterek ellen nem, csak a kormány ellen kérhető bizalmatlansági szavazás, ami szinte lehetetlenné teszi a kormány parlamenti megkérdőjelezését. Ezzel Antall az SZDSZ leghatékonyabb eddigi fegyverét hatástalannította, mert a szabaddemokraták egyenként támadták a Németh-kormány minisztereit, de nem bántották a kormányt magát. A miniszterelnök így szabadon, különösebb veszély nélkül választhatja ki és válthatja le minisztereit.

⁴ A legbizonytalanabb a Független Kisgazdapárt szerepe és helyzete. Antallnak tulajdonképpen két pártot kell vezetnie, mint régi kisgazdának ehhez meg is vannak a kapcsolatai. De amíg nem tűnik fel egy kisgazda második vonal és nemzedék, addig ez a párt időzített bombához hasonlít. Az MDF-en belül számolni kell azzal, hogy 1989 októberéig a mozgalom a Bíró-Lezsák személyzeti és szervezeti politikán nyugodott, amely inkább elriasztó, mint megnyerő volt a szakértők számára, és amelyben domináltak a mozgalmi, a „harmadikutas” szempontok. Most az MDF-ben Antall személyzeti politikája érvényesül. Ez pedig korántsem ugyanaz.

⁵ Az SZDSZ a közös ellenzéki múltra, az állampárt elleni együttes harcra hivatkozik, Pozsgay MSZP-je pedig hagyományos kapcsolatokat ápol az MDF-fel, és közösek az SZDSZ elleni hangulatban.

⁶ Alig két-három szakértői csoporttal lehet találkozni a makrogazdasági irányítás terén, ugyancsak néhány összeszokott gyakorlati vagy elméleti („professzori”) csapat létezik az igazságügyek vontakozásában.

⁷ A Tervhivatal és a PM összevonásával és a gazdasági minisztériumok kabinetjének vezetésével ugyan rendkívüli hatalom került a pénzügyminiszter kezébe, de ezt ellensúlyozza, hogy a pénzügyminiszter nem rendelkezik kellő szakmai tekintéllyel, és a kormányfő egy külön gazdaságpolitikai csapatot tart maga mellett a gazdasági ügyek ellenőrzésére, s talán koordinálására. A munkamegosztás itt az, hogy a miniszterelnök titkárságán ülnek a radikális, a gyors beavatkozást kívánók, akik a kormány Gyorsprogramját írják, a Pénzügyminisztériumban pedig a miniszter lassan készül a nagy váltásra.

⁸ Hölderlin: Der Jüngling am die klugen Ratgeber (Fordította: Bernáth István)

Amennyire csak lehet

„Ha életed már nem lehet olyan, amilyennek szeretnéd, próbálj legalább annyit, hogy ne gyalázd meg, s ne tedd egészen tönkre a zsúfolt társasággal, a divattal, a lélekoldó, unott fecsegéssel.” A görög Konsztantinosz Kavafisz figyelmezteti így magát. (Kavafisz: Amennyire csak lehet. Fordította: Somlyó György.) Csak én érezném, hogy úgy élünk mostanában, mintha nem saját életünket élnénk? Mintha egy ismeretlen szövegekönyvből kellene felmondanunk a szerepeket. És bármennyire szeretnénk visszaköltözni tegnapi, tegnapelőtti magunkba, valamiféle ismeretlen erő mindig utunkat állja. Fölnézek a könyvespolcomra, s megkérdem magamtól: maradhat-e még a hatvanas évek, vagy pergő csevegéssel elterelve a figyelmet, szedjem ki a jellegzetes borítójú köteteket? Egyik barátom olyannyira farkasszemet nézett magával, hogy professzori méltóságával leszedte Marx és Engels műveit az egyetem könyvtárának polcairól, amelyek most üresen ásítóznak, várakozva... kire is? Vajon agyvelőnk rekeszeiből ugyanilyen módszeresen fogjuk kirakni a szemináriumi anyagokat? De óvatosságunkban, mi értelmiségiek, alig-alig beszélgetünk könyvekről, tehát magunkról. Nincs ennek itt az ideje, az élményeket, a divatot heti- és napilapok hírei, kommentárjai adják. Nem tudom, érvényes-e még Miskin herceg és Nasztaszja Filippovna, és ha igen, hogyan? Félnék Dosztojevszkijról beszélni, arról a tiszta tekintetről, amely ártatlan szomorúsággal fordul felénk, életünk önkéntelen öngyalázóira. A korszakot mérő közös értelmiségi élmények megfosztottak a közös intellektuális és érzelmi katarzistól. Tanítóink, iskolamestereink, az agyunkban mászkáló egércenzorok eltűntek, de mégse sétálunk vakációsan, hanem inkább félve, hogy iskola-kerülésen kapnak. Milyen könnyű is volna, ha csak az utált eszméktől, ideáloktól kellene szabadulnunk, s nem élethelyzeteinktől, az éjszaka nagy szenvedélyével falt könyveitől, amelyeket másnap oly áradozva öntöttünk azokra, akiket szeretünk. Nem tudom, hogy nemzedéktársaim emlékezni merészelnek-e arra, hogy mely regényt markolva szálltak szembe az apai szóval, melyik verssort idézték megvetően és megsemmisítően az arany középút tekintélyes igazát emlegető családfő fejére. Mert ez

a regény, ez a verssor nem időszerű. Ha az ember mélyebben vájkál önlélkében, nem tudja, hogy sírjon-e vagy kacagjon azon a paradoxonon, amit lel: liberális és/vagy szocialista, de akár keresztény forradalmi szerzőkön növekedett, nevelte magát 1789-en és 1848-on, 1917-en és 1956-on, úgy olvasva, élve, hogy a fennállók harcos vagy lemondó kritikáját természetesnek vette, s most itt maradtunk minden forradalmi írás ellenében. Olvasmányaink cserbenhagynak. Magyarázzuk el gyermekeinknek vagy akár holnapi önmagunknak, hogy mit jelentett az első Kafka-élmény a hatvanas években, hogy miért szorította féltőn Bulgakov *Mester és Margaritá*-ját magához az ember, s idézett belőle oldalakat 1969-ben, hogy miért hitte sokkal jobbnak Szolzsenyicin *Gulag*-ját, mint amilyen valójában? Nem fognak-e harsányan röhögni, ha előkerül egy huszonöt év előtti KISZ-vita, egyetemről vagy középiskolákból, amely József Attila, Marx, Lukács Görgy, Juhász Ferenc, Nagy László sorainak, idézeteinek egymáshoz patintásából állt? Hihetné-e bárki, hogy szerelmek estek kútba, mert a szerelmes leány nem értelmezte helyesen Raszkolnyikov cselekedeteit, Bródy János sejtető forradalmi szövegeit, s nem lelkesült Che Guevara partizánmitoszáért? És most? Ma már a rejtegetett Bibó István is túl rózsaszín, Jászi túl későn vált mindenfajta nem bevett rendszerek és művek kritikusává, a Petőfik, Adyk, József Attilák köteteiből oly sokat kell kivágni, hogy jobb tán nem is tanítani őket, és vajon kell-e Németh László „minőségyszocializmus”, az itt-ott kivörösödött Móricz? Mit olvashatok még büntetlenül? A polcom teli nem aktuális szerzőkkel. Nem verekszik össze Marx és Proudhon, Hegel és Kant, Jack London és Marcel Proust, Gorkij és Brjusov, Paszternak és Fagyjev, Lukács és Heidegger, Buharin és Hayek, Sinka István és Ignóus Pál. Tudom, hogy a becsületes, hívő magyar ember, akinek mindkét lába a magyar földön van, könyvtáram felét meg sem vette volna, nem okozna gondot a kidobása. Azt is tudom, hogy a többnyelvű, jól rendezett, európaias könyvtárakban nem ütköznek ki Szabó Dezső, Sinka, Móricz, Veres Péter, Németh László agyagos foltjai, mint az én szegényes könyveim közül. Porolgotam a könyveket, s oly szelíden csúsztatom vissza Lukács Györgyöt Kassák Lajos és Szabó Dezső mellé, hogy egymást még csak ne is horzsolják, sértsék. Egyszer talán újra értelmiségiek leszünk, könyvekről beszélgetünk, s nem arról, mit égettünk el, mit mikor dobtunk ki és miért. „Ne kergesd el magadtól magadat, / ne vetkezz le mindent az ostobák kedvéért, míg az összejövetelek / egymást kergető hajszáin / oly idegenné válik életed, mint a más ember fonnyadt élete” – fejezi be Kava-

fisz. Álljunk könyveink elé, barátaink, szüleink, szerelmeink néznek vissza ránk, nemcsak ismerős, porszagú antikváriumok. Vegyük kézbe a könyvet, s gondolkozzunk el, mennyit tagadunk el az életünkben, s megéri-e, amikor a kukák mellé helyezzük összekötve. Lehet, hogy ez már másvalaki könyve. Lehet, hogy ez már másvalaki élete. Fonnyadt és szürkésre vált papírkötésben.

1990. május

Kormányzósági karcolatok

A kormányzóság arra való, hogy kormányozzák. S teszik is ezt, immár száz vánszorgó napja. Száz repülő napja. A kormányzás már önmagában is érdem. A kelet-európai fejedelemségek, báróságok közül nem is egy kormányozatlan, az élen magával a haldokló Birodalommal. A mi kis kormányzóságunkban még mennek a dolgok. Pedig amit az új kormányzók átvettek elődeiktől, az elegendő a megszakadáshoz. Az előző kormány a nemzeti csúcstalálkozón szükségállapot-intézkedéseket hagyatott jóvá. Ennek azután meghatározó következményei voltak az 1990-es évre. Vegyük először a rosszakat. A Németh-kormány továbbblokkte az óriási és növekvő államadósságot, a vállalati sorban állást, egy 30% fölöltre beépített inflációt és a magas inflációs várakozást, a vállalati csődöket és az ebből származó munkanélküliséget, továbbadott egy szétesőben lévő államapparátust. De tett jót is: megállította végre a KGST irányú export rohamát, az importliberalizációval és a lakossági devizakorlátozással csökkentette a lakosság külföldi vásárlásait. És a hosszadalmas pénzügyi visszafogás, de még inkább az államtól való magárahagyottság hatására, a vállalatok egyre nagyobb része kényszerült a KGST- és a hazai piacról ki a világpiacra. A Németh-kormány „jótette” a bukása. A választások és az új kormány reménye ösztönzően hatott a társadalomra. Hátha végre lesz valami.

A választásoknak három politikai következménye volt. Az ország vezetését bizonytalan, a szétesés veszélyével küszködő konglomerátumpártok vették át, és ugyanilyen pártok ültek az ellenzéki padosorokba. A választások utáni országos gyűlések megmutatták, hogy a pártoknak nem annyira a többi pártoktól kell tartaniok, mint inkább saját maguktól, saját frakcióiktól, régi és új vezetőiktől. Ez a belső bizonytalanság áttevődött a koalíciós megegyezésekre is, a nemzeti centrum pártjainak koalíciója egy kényes politikai egyensúly eredménye. A kormányozhatóságnak egy rövid és egy hosszabb távú akadályja volt. Csak az SZDSZ-szel való megegyezés biztosíthatta, hogy a kormány elinduljon. A nagykoalíciót kizárta az MDF- és az SZDSZ-radikálisok kölcsönös gyűlölködése, így csak egy paktum pótolhatta a gázpedált. De a kiscgazdák bevétele a koalícióba a fék kiszerezését

jelentette, egy hosszabb távú kormányozhatatlanságot, amikor is az MDF vezette kormány még csak elindul, de a kiszáradás miatt nem tud megállni, nem képes a kanyarokat bevenni.

A kormány kialakítása nem ment könnyen. A kormányzó három párt-
nak hiányoztak a szakértő személyiségei, sőt, azok a személyiségek is, akikért hajlandó csatasorba állni egy szakmailag képzett, koncepciózus csapat. (Izsek Bačzerovicz Lengyelországban, Václav Klaus Csehszlovákiában, Ante Marković Jugoszláviában programokkal és csapatokkal rendelkező személyiségek, Rabár Ferenc vagy Matolcsy György nem azok.) Ami még súlyosabb gondot okoz, hogy nem lehet tudni, ki irányítja, milyen formában a gazdaságot. Megalapították a Nagy Söhivatalt (Circumlocution Office), amely hivatott a vezetésre, csak éppen programja, forgatókönyve és világos szervezeti felépítése nincs. Így azután a pénzügyminisztérium híján vezet a kabinetiroda, és egyeztet a miniszterek klubja, a kabinet jól-rosszul. A kormány szerkezetileg arra van kigondolva, hogy a piacgazdasági nyitást vezérelje a szigorú pénzügyi kormányzat, amely a szociális és ipari együttműködést a munkaügyi és a népjóléti tárcákon keresztül valósítja meg. Ehhez persze jól áttekintett költségvetési politika, pontos munkanélküliségi elképzelések, átfogó szociálpolitikai program szükséges egy részben megtartott, részben újjászervezett minisztériumi szakértői körrel. Sajnos ez hiányzik. A gazdaságirányítási vákuumban a miniszterelnöki államtitkárság ötletei és váratlan húzásai mutatták, hogy a kormány dolgozik. Mivel a helyzetet súlyosbítja, hogy nem tisztázott a viszony a pártok és a kormány között, a pártközponatok, a frakcióvezetők érdemileg beavatkoznak kormányzati ügyekbe, a gazdaság szinte kormányozatlan, s talán éppen ezért működik.

Az Antall-kormány több területen mondott ki változtatási javaslatokat, és néhol már intézkedett. Egyszerű lenne megfogalmazni, hogy az összbenyomás szerint a kormány a lassú lépések politikáját választotta a sokkterápia helyett. Ki tudja? A pénzügyminiszter előterjesztett egy teljes ár-, bér- és adóreformot, a gyors konvertibilitás távlatával. Részleteit nem ismerhetjük, de aligha van valami, ami sokkolóbban hatna. Ugyancsak sokkolóan bizonytalan a konvertibilis elszámolásra való áttérés a Szovjetunióval – háttérben energiainportunkkal és feldolgozóipari, mezőgazdasági exportunkkal –, illetve a többi KGST-országgal. Könnyen lehetséges az is, hogy a vállalati sorbanállások sokkoló felszámolása, a megugró munkanélküliség válik egy sokkterápia részévé. Csakhogy az előbbi lépések összehangolatlansága azt a félelmet kelti, hogy sokk lesz terápia nélkül. A kormány

négy területet mindenképpen sokkolt. A központi államigazgatást, az önkormányzati igazgatást és a költségvetési szerveket, a vállalati tanácsokat, s végül a nemzeti intézményeket. A központi államigazgatás szervezetei összezavarodtak, hatásköreik, belső felépítésük tisztázatlan, személyi állományuk hozzáértő része a magánvállalkozást választotta, az újonnan beérkezők kiválasztásánál a párthűség és személyes kapcsolat a szakértelemnél többet nyom a latban. Mindennek következtében nem került sor az 1990-es költségvetés felülvizsgálatára, a dereguláció folytatására, az új miniszteriális elígérések és a források közötti szakadék bemutatására. A központi apparátusok koordinátlansága is oka, hogy a kormány képtelen eldönteni: inflációs vagy antiinflációs politikát kíván-e folytatni és képes-e azt végrehajtani. Az évet, és ezzel akár a következő évet is elúszthatja a központi apparátusok döntésképtelensége. Az önkormányzati szervezetek elbizonytalanodása azt hozta, hogy az 1990-es évben a tanácsok tanácstalanul nézték költségvetéseiket, amelyek a valóságtól teljesen eltérő előfeltevésekre épültek, és amelyek teljesen kimerülnek éppen az önkormányzati választások idejére, tekintettel a beruházási és a fenntartási ár- és költségindexek a tervezettnél jóval magasabb voltára. Az újonnan választott tanácsnokok és polgármesterek üres kasszákat és olyan vagyonszempontokat fognak átvenni, amelyekkel – legalábbis kezdetben – nem tudnak mit kezdeni. Az önkormányzati vagyon csak egy új adórendszer, költségvetési reform után működtethető értelmesen, ennek viszont nyoma sincsen. Valószínűleg nemcsak az új polgármestereket fogja sokkolni, hogy egy fillér nélkül kell teljes önállóságukkal élni, hanem a hozzájuk kerülő intézményeket, új igazgatóikkal, akiket nem tudnak fenntartani, a nekik dolgozó vállalkozókat, akiknek nem tudnak fizetni, és sokk az ott élőknek, akiknek az ígérésekkel szemben romlik az ellátása. Vajon képesek lesznek-e összeszedni magukat az új önkormányzatok az 1991-es évre? A vállalati tanácsok és igazgatók választási hercehurcája sokkolja a vállalatokat, elbizonytalanítja a mai és a jövő vállalati vezetést: kit, mennyi időre akar az állam tulajdonosi döntésekhez engedni? A nemzeti intézmények esetében talán szerencsénk van. A kormány a nemzeti intézmények olyan hálózatát – Állami Számvevőszék, Nemzeti Bank, Televízió, Rádió, Legfelső Bíróság, Alkotmánybíróság, Legfőbb Ügyészség – hagyta jóvá, tette függetlenné a végrehajtó hatalomtól, amilyen az egész modern Európában új és egyedi. (Ha a Vagyonügynökséget meghagyta volna, és az új Verseny- és Kartell-hivatalt átsorolná a nemzeti intézmények közé, akkor lenne esély a civil gazdaság és társadalom továbbépítésére és megvédé-

sére.) A pártoktól és a kormánytól független, pártatlanságra és szakértelemre törekvő fontos hatalmi ágak, a bíróságok, a nemzeti médiák, a pénzkibocsátásért és a költségvetési fegyelemért, a piaci verseny tisztaságáért felelős szervezetek képesek lehetnek ellensúlyozni egy ingatag koalíciós kormány, egy törvénykezési anarchiába süllyedt országgyűlés és egy reprezentatív elnök szerepléseit. Kérdik, hol van itt rendszerváltás? A nemzeti intézmények létében, sehol másutt. Csak még ők nem tudják. Ilyen nem volt a Kádár-korban, és soha a magyar történelemben. A kormány talán még nem is sejtí, hogy semmit sem tud keresztülvinni a nemzeti intézmények nyílt vagy hallgatólagos egyetértése nélkül. (Ezért nem lehet kimondani, hogy ez egy centralizáló szándékú kormány, hiszen az erős decentralizáció helyzetében van. Az Antall-kormány azért tűnik centralizálónak, mert hierarchikus központi erő nélkül gyakran alkalmaz kézi vezérést, ami szinte azonnal lelepleződik.)

Természetesen az egész gazdaságot befolyásolja, hogy nincs egyetlen biztos gazdasági szereplő sem. A minisztériumok, a bankok, a nagyvállalatok, a tanácsok, a vállalkozók hagyományos kapcsolatai szétszakadtak. Ez ma hátrány, de ha kibírjuk, később előny lehet.

Az Antall-kormány néhány alkalmi intézkedést tett privatizációs ügyekben, miközben folyik egy szélesebb tulajdonosi reform előkészítése. Az alkalmi intézkedések nem javították a kormány hozzáértéséről kialakított képet, sőt, sikerült szinte valamennyi szakmával pro vagy kontra összevesznie. Az intézkedések várható haszna alatta marad annak a kárnak, amit a kül- és belföldi közvéleményben a beavatkozások okoztak. Mivel hiányzik a karakteres tulajdonosi koncepció – az MDF hol a munkástanácsokat óhajtja elfoglalni és rajtuk keresztül a gyárakat, hol kis magántulajdonosok tízezreit akarja, hol hívja a külföldieket, hol pedig hessegeti a kizsákmányoló karvaly tőkét – a földkérdés, a reprivatizáció vagy privatizáció, a kártalanítás ugyancsak veszélyes kérdései tolnak előtérbe. Itt a koalíció fék híján (kiszárazdák) kiegyenesíti a kanyart és a szakadéknak tart. A kormány képtelen volt eldönteni, hogy milyen tömegbázisra kíván támaszkodni. Így mindenkire és senkire sem beszél. Csalódottak a vállalkozók és dühösek a nagyüzemi munkások, elégedetlenek a vállalatvezetők és a hivatalnokok. Félreértés ne essék, nem az ellenzéki pártok politikája győzte meg őket. Azok sem meggyőzőbbek. A koalíciót nem alternatívája, hanem önmaga járhatja le.

Hosszú, forró ősznek nézünk elébe. A kormány egy olyan ország fölött alapította kormányzóságát, amely tudna reszpublikában is élni. Az ország

eredményei, szerencsénkre, meghaladják a kormány eredményeit. (Miscoda kavargás az „eredmények” mögött! Az apró folyami árhalaktól az emberszabású bankcápákig, a balatoni itatóktól a pesti nagyvályúkig. Lesz-e szociológus vagy író, aki az új Magyarország szakácskönyvét megszerkeszse?) Nem tudjuk mi lett volna, ha a kormány nem riasztja el magát a szakértőket, reménytelen hároméves programot nyújt be. A kormány még nem nézett szembe egyetlen társadalmi konfliktussal sem – nagyüzemi sztrájk, traktorokkal elállt utak, vállalkozói tüntetés stb. –, a társadalom türelmesen kivárta és ledolgozta a száz napot. De a konfliktushelyzetek adóttak. A kormány tárgyalási helyzete nem könnyű, mert nincsenek biztos tárgyalópartnerek, szociális és foglalkoztatási intézmények. A hosszú őszt forróvá a szovjet–magyar gazdasági kapcsolatok, a vállalati felszámolások, az eltérő kormányzati nyilatkozatokra válaszoló kiszámíthatatlan lakossági magatartás teheti. Ehhez adódik az újabb választási harc, ami nem a megfontolt gazdasági munkának kedvez. És a kisgazdák-tól felheccelt kártalanítást követelők.

Az MDF–SZDSZ paktum megkötésekor úgy gondoltam, hogy az Antall-kormány olyan próbakabinet, amely a nagykoalíció előadására készül fel. A kormánykoalíció pártjairól és személyiségeiről kiderül, hogy közülük ki alkalmas programok megfogalmazására és apparátusok irányítására, s ki marad fenn a választási hordón. Az ellenzék pedig alternatív programokat, kormányképes államférfiukat sorakoztat fel, hogy a hatalomhoz csiszolódjanak. És Antall József kihirdeti a próbák végén az új szerezést, bevesz a kormányba ellenzéki szakértőket, talán SZDSZ- és FIDESZ-minisztereket kér fel. Valószínűleg csalódnom kell. Bár pártok és személyiségek leszerepeltek a kormányzati munkában, a koalíció és a kormány összetételét egyelőre nem háborítja semmi – sajnos.

A lekonyult, szerepét kereső SZDSZ pedig mindent mutatott, csak vonzó képet nem. (A FIDESZ pedig a tartós ellenzékiesség, a liberális párti európai elit elhódítása mellett döntött – helyesen.) Marad tehát a kormányzói utazás. Mégiscsak jobb élni egy majdnem köztársaságban, mint a szomszédos fejedelemségekben. Mégiscsak jobb élni. Mégiscsak jobb. Mégiscsak. Még.

1990. augusztus

Az illúziók politikája

Az új magyar külpolitika Közép-Európában, szomszédainkkal szemben három alapelvre épül: képviseli a tizenötmilliós magyarság érdekeit, érvényesíti az egyéni és a kollektív nemzetiségi jogokat, küzd a határok spiritalizálódásáért, átjárhatóságáért. Ezen alapelvekből kívánja levezetni az államok közötti két- és többoldalú politikai, kulturális és gazdasági kapcsolatokat. A kormánynak és a kormánypártoknak nyilatkozatokba foglalt eszméit az ellenzéki pártok nem támadják, azok nyílt vagy hallgatólagos támogatásra találtak. Megfigyelőként nem is az elvekkel kívánok vitázni, hanem azokról a gyakorlati következményekről és gondokról beszélni, amelyek e szép elveket vagy megvalósíthatatlanná, vagy megvalósulásuk esetén elviselhetetlenné teszik.

A MAGYAR ÁLLAM MINDEN MAGYAR KÉPVISELŐJE

Ha a magyar kormány komolyan gondolja, hogy a világon bárhol élő magyarság képviselőjének tekinti magát, akkor jól teszi, ha ezt az elvet nagy pontossággal körvonalazza. Az egyik szélen a német és a zsidó állam alkotmányos mintái állnak. Ezek az állam alkotmányos kötelezettségévé teszik németek, illetve zsidók befogadását, kivándorlásuk elősegítését. A magyar kormány nem ezt kívánja magára vállalni, amikor politikájában fő elvvé teszi: „mindenkinek saját országában kell boldogulnia”, és csak kiegészítő szabály, hogy „mindazokat a magyar állam befogadja, akiket nemzetiségük miatt hazájukban üldöznek”. Akkor tehát a magyar állam vállal is kötelezettséget a befogadásra, meg nem is, a gazdasági okokból felkerekedőket nem kívánja, csak azokat, akik politikai üldöztetésüket igazolják. Ez az a felemás álláspont, amely a hatósági mérlegelésnek tág és bizonytalan kereteket nyújt, s nemcsak a menekültek esetében okoz gondot. Ha a magyar állam a nem magyar területeken élőket is képviselni akarja, méghozzá úgy, hogy az ott élőknek saját szervezeteik vannak, akkor ez bonyolult politikai problémát vet fel. A Ceauşescu-, a Husák-korszakban a magyar nemzeti kisebbségek politikai képviselője nem létezett,

a román, a csehszlovák, a jugoszláv államok nem tűrtek semmiféle politikai képviselőt, így az ottani magyarok csak a magyar állam kormányzati fellépésére számíthattak (vagy nem számíthattak). A helyzet megváltozott. A romániai és a csehszlovákiai magyaroknak pártjaik vannak, és parlamenti képviselőik, de magyar politikai-kulturális szervezetek alakultak a Szovjetunióban és Jugoszláviában is. (Ez a minta valószínűleg általánosságá válik a kelet-európai országokban: török párt Bulgáriában, albán Jugoszláviában, orosz pártok az „inter” mozgalmakból a Baltikumban, Moldáviában. Kérdés: Törökország fogja képviselni a bulgáriai törököket, Albánia a jugoszláviai albánokat, Oroszország a litvániai és moldáviai oroszokat és ukránokat?) Ha nem akarjuk, hogy az RMDSZ-t mint a román parlament demokratikus pártját magyarországi vezényletű pártnak tekintsék, akkor az anyaországnak el kell ismernie, hogy a romániai magyaroknak nem Magyarország, hanem az RMDSZ, illetve a Romániában létrejött demokratikus szerveződések a képviselői. Vajon Magyarországnak vagy a romániai magyar demokratikus szervezeteknek kell-e védelmezniük a magyarok kollektív és egyéni emberi jogait Romániában? (Vajon a dél-tiroli németek, a finnországi svédek jogait Ausztria és Svédország képviseli, védi, vagy a dél-tiroli és finnországi politikai, gazdasági, kulturális szervezetek és mozgalmak? Nem Ausztria és Olaszország, Svédország és Finnország szerződésai biztosítanak autonómiát, nem Németország és Franciaország egyezkedik Elzász német népességének szabadsága felett, hanem a helyi szervezetek, pártok.) A magyar külpolitika, amely a különböző diktatúrák idején nem, vagy kevéssé vállalt emberjogi közép-európai szerepet, majd az átmenet másfél évében szép kezdeményezői voltak, a romániai és csehszlovákiai választások után megzavarodott, túlvállalásba került. Nem tud mit kezdeni a határon túli pártokkal, nem tudja, hogy a nagyvonalú – német mintájú – nagybácsi, vagy az egyenrangú és nehéz sorsú testvér moratórát öltse-e magára.

A MAGYAR ÁLLAM MINDEN MAGYAR VÉDELMEZŐJE

A magyar kormány minden nemzetközi fórumon és minden kétoldalú tanácskozáson – legyen az a németekkel vagy a franciákkal, szovjetekkel vagy a lengyelekkel – külön fejezetet szentel a romániai emberjogi helyzet leírásának, és kéri az érdekelteket, hogy ne adjanak semmiféle támogatást Romániának, amíg a helyzet nem javul. Tétélezzük fel, hogy a magyar kormány érvelése sikerrel jár, a világ különböző országai Romániát nem ré-

szesítik semmiféle támogatásban és kedvezményben. Ekkor egy gazdaságilag leromlott, éhezõ ország, amelynek természetes hajlama a bezárkózás, a nemzeti önerõre támaszkodás, vezetőitõl azt fogja hallani: „a magyarok feljelentettek minket itt is, ott is, mindent latba vetnek, hogy ne kapjunk semmit. Miattuk éheztek.” És vajon egy romló helyzetû országban nem hatnak-e ezek a szavak? Vajon annak van-e nagyobb esélye, hogy a nyugati kapcsolatoktól való elszakítás a magyarok helyzetének javításához vezet, vagy éppen ellenkezõleg, a nyugati segítség elmaradása kiélezi a konfliktusokat? A közép-európai viszályok alapja, hogy az országok kölcsönösen följelentik egymást a nagyhatalmaknál, Horthy és Antonescu Hitlernél, Rákosi és Gheorghiu-Dej Sztálinnál, Kádár és Ceauşescu Breznyevnél, Andropovnál és Gorbacsovnál. A följelentések a másiknak való hátrány okozására irányultak, amibõl saját elõnyt reméltek. Csakhogy ma már tudnunk kellene, hogy minél aktívabb és több szálon futó a francia-román, a német-román piaci gazdasági kapcsolat, annál inkább van esélye a romániai demokratikus emelkedésnek, miként a magyar-román fogyasztói és termelõi kapcsolatok bővülése hozzájárul a megbékéléshez, a szûkülés pedig növeli az ellentétet. Ismerem az ellenvetést: elõbb adják meg a jogokat, azután jöhet a támogatás. Csakhogy egy éhezõ, fázó, sorban álló ország nem jogokat ad, hanem bunkócsapásokat. Amikor Kohl és Mitterrand a Szovjetunió és Románia megsegítésén is törik a fejüket, akkor éppen azt mérték föl, hogy az elnyomorodás nem nyitásra, reformokra, liberalizálásra ösztönöz, hanem megerõsíti az elzárkózókat, a reformelleneseket és az önkény, a tekintély híveit. Miért? Mert a válság elsõ szakasza egy kommunizmusra hivatkozó bürokratikus uralmat kérdõjelezett meg, de a második, a mai szakasz a nyitás politikáját. Ha Romániának nem adott esélyt a szovjet típusú rendszer, és nem engedik a nyugati piaccgazdaságok közelébe se, akkor csak a nemzeti, tekintélyelvû diktatúra marad, a kisebbségek, a másként gondolkodók és tevõk üldözésével. Sajnos erre minden esély megvan. De a magyar külpolitikának nem erõsíteni kell ezt a folyamatot. Azzal, hogy Romániát megpróbáljuk bepanaszolni Párizsban vagy Bonnban, nem jut több nekünk, nem növeli hírnevünket és becsületünket. Ellenkezõleg, egy rosszízú magyar politika felújításának fogják tekinteni, amit vissza kell utasítaniuk (meg is tették). A magyar kormánynak elõbb a román gazdaság talpra állítására indított nyugati akciókat kell ösztönöznie, és csak azután szólnia pozitívan arról, hogy ezek összefügghetnek a romániai magyarok jogaival és érdekeivel. Ezzel nem a román kormányt, hanem a román állampolgárt támogatjuk. Kézszelfogható, minden

fél számára pontosan értelmezhető közös programokat kell ajánlani, amelyek azt bizonyítják, hogy Magyarország nem elzárni kívánja Romániát Európától, hanem közelíteni hozzá. Ha a franciák érdeklődést mutatnak a magyar energiarendszer, telekommunikáció fejlesztése iránt, kapcsoljuk ezt össze egy lehetséges román fejlesztéssel. A Szeged felé tartó M5-ös út meghosszabbítása Aradig és Temesvárig Romániát is bekapcsolná az európai vérkeringésbe. (Lengyelország japán segítséggel építi meg az észak–déli autópályát, olasz–szlovén–horvát–magyar együttműködéssel lenne megépíthető a Budapest–Trieszt, francia–román–magyar közreműködéssel a Budapest–Temesvár autópálya. „Utak Európába.” Az ilyen beruházás egyértelmű és ellenőrizhető, világossá teszi, hogy nem elvágni, hanem összehozni kívánja a társadalmi és gazdasági kapcsolatokat. És ha a többi érdekelt – főként a tőketulajdonosok, az olaszok, a franciák, a németek, a japánok, a Világbank – nem mutatnak kellő érdeklődést, a tervek nem valósulnak meg, akkor is, a magyar kormány tisztán áll a nemzetközi közvélemény színe előtt: mi megpróbáltuk. Mi megpróbáltunk nagyvonalúak és együttműködők lenni, nem azért, mert európai humanisták vagyunk, hanem mert ez Magyarország és a romániai magyarok érdeke.) A magyar álláspont tehát minden magyar védelmében az lehet, hogy kedves német, francia, angol vagy olasz barátaink, adjatok meg minden ellenőrizhető támogatást Románia népeinek, hogy megindulhasson a polgárosodás és a liberalizálódás, vonjátok be őket azokba az európai intézményekbe, amelyek kellő hatást tudnak gyakorolni Románia fejlődésére.

A HATÁROK ÁTJÁRHATÓSÁGA

Milyen szépen hangzik az az elv, hogy mi a határokat nem megváltoztatni, hanem spiritualizálni, átjárhatóvá tenni szeretnénk! Csakhogy az ilyen szép elvekkal az szokott a baj lenni, hogy kimondóik sehogy se akarják, vagy tudják betartani őket. Így az emberi jogokért küzdő európai országok hangoztatják, hogy a kelet-európai államoknak meg kell nyitniuk határait az eszmék és az emberek szabad áramlása előtt, de amikor azok „szabadon engedik” állampolgáraikat, az európai országok sürgősen feltételeket állítanak a bevándorlás, a munkavállalás, a beutazás elé. Ma már jól tudjuk, hogy a határokat nemcsak adminisztratíván, hanem gazdasági eszközökkel is átjárhatatlanná lehet tenni. S az a liberális elv, hogy a piacon mindenkinek egyaránt joga van munkaerejét eladni, csorbul, hiszen ma a legliberálisabb állam is védi nemzeti munkaerejét és korlátozza a külföldi

munkaerő természetes versenyét. És amennyire a német munkaerőpiac vonzó a magyar munkaerő számára, ugyancsak szívó hatást gyakorol a magyar piac a romániai vagy szovjet-orosz munkaerőre. A határok átjárhatósága két ország között szabad munkaerő-vándorlást és letelepedést jelent. Liberális elv, hogy a fogyasztó, ha fizetőképes, árut fogyaszthat, s nem firtatjuk jövedelme eredetét, a fogyasztott áru minőségét és mennyiségét. De a magyar típusú hiánygazdaságok rákényszerülnek a külföldi fogyasztó korlátozására. A korábbi szovjet és román rendszerek igazgatásilag korlátozták a határátlépést, a vásárlást. Mert majd mindenkit kiengednek, spiritualizálják határainkat. Következik a csökkenő javak tömeges fogyasztása. Bizonyosak vagyunk benne, hogy egy szépen hangzó frázishoz akarjuk igazítani külpolitikánkat? Valljuk inkább be, hogy a meglévő gazdasági egyenlőtlenség mellett még hosszú ideig fenn fog állni a határok korlátozó jellege, sőt, lehetséges, hogy a magyar gazdaság stabilizálása érdekében nekünk kell szigorításokat bevezetnünk. Erre magunkat és partnereinket egyaránt fel kell készítenünk. Mert az illúziók sokba kerülnek.

1990. augusztus

A Magyar Köztársaság egy éve

A köztársaság túlélte első évét. Tekintve a XX. századi magyar történelem viharait, már ez is nagy dolog. Sőt úgy tűnik, hogy a Magyar Köztársaságnak most esélye van arra, hogy hosszabb életű legyen, mint elődei.

A köztársaság alapvető jogintézményei az egy év alatt kialakultak. A pártok megegyezései lehetővé tették egy európai színvonalú alkotmány mellett az elfogadható többpártrendszerű, parlamentáris működést. A magyar országgyűlés visszakерült kizárólagos törvényhozói jogaiba, a nép választott képviselőit semmilyen más szervezet, intézmény nem helyettesítheti. A megegyezések eredménye, hogy létrejöttek a hatalommegosztás súlyai és ellensúlya: a parlament mellett a politikailag gyenge köztársasági elnök, a politikailag erős kormányzat és kormányfő, és a nemzeti intézmények. Olyan nemzeti intézmények, amelyek az országgyűlésnek vannak csak alárendelve, amelyek képesek ellensúlyozni és ellenőrizni a kormányzati döntéseket: a Legfelső Bíróság a független bírói hatalom megtestesítője és védelmezője, a joggyakorlat pártatlan ellenőre; az Alkotmánybíróság az alkotmányos jogszabályok értelmezője és védője; a Legfelső Ügyészség; a Magyar Televízió; a Magyar Rádió; a Legfelső Állami Számvevőszék. Ezek a nemzeti intézmények az új köztársaságban pártatlanul és függetlenül működhetnek. A parlamenti politikát ugyancsak ellensúlyozza az önkormányzatok viszonylag önálló politizálási lehetősége. Uraim, demokráciában vagyunk! – kiálthatunk fel. Talán nem a választópolgár hibája, hogy még nem érzékeli. „Tudjuk, hogy magából a szabályos választási és parlamentáris verkluból még nem lesz demokrácia, sőt mindezekkel vissza is lehet élni a demokráciá, különösen a társadalom demokratizálódása *ellen*. Mindebből azonban nem következik, hogy a játékszabályok tisztelete eleve ellenkezne a demokratikus lendülettel. Minél hamarabb és minél több ponton jut el egy demokrácia ahhoz, hogy saját, demokratikus játékszabályait kiépítheti és veszély nélkül betarthatja, annál jobb.” Ezt írja Bibó István „Összeesküvés és köztársasági évforduló” című 1947-es cikkében. (Akkor, az egyéves évfordulón összeesküvést [!] lepleztek le

a köztársaság ellen. Olyan koncepciót pert folytattak le, amely véget vehetett a demokratikus illúzióknak.)

A jelenlegi magyar demokrácia még csak az alapintézményeket és szervezeteket teremtette meg, de nem sikerült megváltoztatnia a politikai viselkedést és magatartást – ezek még a Kádár-korban gyökereznek. A demokratikus pártok viszonylag hatékonyan harcoltak a Kádár-rendszer leépítésén – bár az maga is mindent megtett saját összeomlásáért –, de ugyanezen politikai pártok még nem bizonyultak igazán alkalmasnak a társadalmat megragadó demokratikus politizálásra. Valamennyi párt fel volt és fel van készülve egy ellenjátékra, az ellenfél lépéseinek megkontrázására, csak éppen a markáns *saját* játékokra nem képesek. Az ok: gyorsabban csuklott össze a kádári politikai szisztéma, mint arra bárki számított, így a politikai pártok határozott arcú, programja nem tudott kialakulni. A konglomerátumpártok magukban is bizonytalanok, ezért a demokratikus szabályok betartását és betartatását nehezen tudják magukra alkalmazni. A köztársaság első évében többször láttunk kísérletet arra, hogy a demokratikus pártok a meghozott játékszabályokról inkább alkudozni kívántak, mintsem azokat megtartani. A nemzeti intézmények, a helyhatóságok, az érdekképviselők még nemigen találják a helyüket, még nem tudják, hogyan éljenek jogosítványaikkal, de legalább léteznek és vannak jogosítványaik. Természetesen az igazi váltás az lesz, amikor a súlyok és ellensúlyok valódi mérlegelést tesznek lehetővé a társadalomnak. Addig a társadalom a kádári politikai kultúra alapján fog viselkedni: azok ott fenn már megint csak pofáznak, egymással szórakoznak a mi bőrünkre, mindent nekünk magunknak kell megcsinálni. A magyar politikai kultúra alapelve a köztársaság egy éve alatt alig változott: csak magadra számíthatsz. Életed, létezésednek technikái, gazdasági viselkedésed csak mellékesen érdeklí a politikai életet vezérlő eliteket, nem tudnak velük mit kezdeni. Az első év mindig várakozás: mikor fog a hátáról a hasára fordulni, felülni, főzeléket enni, felállni, csúszni-mászni, első szót kimondani. A választópolgár türelmesen várakozott is. Megvárta, hogy a kerekasztal-tárgyalásokon az ellenzék falhoz szorítsa a hatalmat. Megvárta, hogy az ellenzék összevessen, és elment népszavazni a köztársasági elnök közvetlen megválasztása ellen. Békésen nézte, hogy a Németh-kormány és valamennyi párt a „nemzeti csúcson” olyan szigorító gazdasági programot fogadjon el, ami meghatározza a 90-es évet. Elment szavazni két fordulóban a parlamenti képviselőkre. Sőt, bizakodni kezdett, nekiindította vállalkozásait, bevitte pénzét az OTP-be, még devizáját is a magyar számlára helyezte. Talán most már ve-

lünk fognak foglalkozni – képzelte. Lehet, hogy ez a várakozás jogosulatlan volt. Lehet, hogy túlzott volt. Nem vált be.

Az új politikai erőknél, legyenek azok a kormánykoalíció vagy az ellenzék oldalán, szembe kellett nézniük három súlyos kérdéssel. Az első: a kormányzat és ellenzéke szívós politikai, diplomáciai offenzívával kell hogy biztosítsa Magyarország új európai elhelyezkedését. Szükség van egy új keleti politikára a szovjet-orosz nagyhatalom politikai, katonai és gazdasági súlyának, a magyar függőségnek a figyelembevételével. Ha igaz az, hogy Ausztria és Finnország európai beilleszkedését, modernizációját a Szovjetunióval szemben kialakított tartós különleges viszony tette lehetővé, akkor ez igaz Magyarországra is. A szovjet-orosz hatalommal kötött hosszú távú mindenoldalú egyezmények nélkül Magyarországnak nincs esélye egy független köztársaság megteremtésére. A politikai elit eddig elmulasztotta egy új keleti politika kidolgozását és a tárgyalások megkezdését. De az egyértelmű nyugati politika néhány eleme is hiányzik. Miután a kormány sorba rendezte a nyugati hatalmakat politikai és gazdasági befolyásuk szerint, még mindig nem tudott kellő befogadó közeget teremteni. És ennek legalább akkora jelentősége van, mint a politikai tárgyalásoknak. Végül a Magyar Köztársaságnak új kapcsolatokat kellett kialakítania a kelet-közép-európai térségben, elsősorban szomszédainkkal. Sajnálatos módon az új kapcsolatok nem annyira a javulás, mint inkább a romlás, a hűvösödés irányába mutatnak, és ennek oka legalább annyira a magyar politika, mint a partnereinké.

A második probléma a gazdaság súlyos állapota. A rendszer valóságos váltását a gazdasági fogja jelenteni. Ha ugyanis a gazdaság katasztrófába kerül, akkor így vagy úgy a demokratikus alapintézmények is megkérdőjeleződnek. A gazdasági rendszerváltásban a leglényegesebb gazdaságpolitikai tényező, hogy a kormányzat egy, a válságot szétterítő, továbbhárító inflációs politika mellett dönt, vagy azt tűri el, illetve koncentrált támadást intéz egy vagy több gazdasági érdekcsoport – gazdaságtalan ágazat, régió, vállalat – ellen, antiinflációs, de munkanélküliséget hozó politikával. A választás nem az általános sokkterápia vagy a lassabb átalakítás között van, hanem néhány erős csoport sokkolása, ágazat, vállalat kimetszése, vagy a sorvasztó inflációs politika között. Az új politikai elitek akár választhatták volna az elsőt is, mert még nem kötelezték el magukat egyetlen nagy gazdasági érdekcsoportnak sem. A kockázat óriási: egy erős és szervezett érdekcsoport menedzserei és munkásai jóval nagyobb társadalmi konfliktust tudnak előidézni, mint egy inflációs fojtogatásban megosztott tár-

sadalom. A politikai elitek haboznak, nem néznek oda, másról beszélnek, s így minden folytatódik úgy, ahogy az elmúlt években. Tavasszal bizakodás, hit, ígéret, nyáron kifáradás, megszorodás és ősszel menekülés, kétségbeesett felismerések, rémisztgetések, s télen jó megszorítás megszorításra. A gazdasági nehézségeket csak társadalmi önvizsgálattal, a gazdasági magatartások megváltoztatásával, együttműködéssel lehet megoldani. A köztársaság első évében ez még várat magára. (Igaz, hogy Spanyolországban hosszú évek kellettek ehhez. Igaz, hogy Portugáliában másfél évtized. Csakhogy őket így vagy úgy megvárta Európa. De vajon minket kivár-e?)

Végül a harmadik probléma a tulajdonviszonyok állapota. Egy piacgazdaság és egy demokratikus jogállam legfontosabb kérdése a tisztázott és védett tulajdon, a hosszú távra befektethető, felhasználható vagyontárgy kérdése. Magyarországon bizonytalanok a tulajdonviszonyok. Bizonytalan, hogy kié a föld, kié a látszatra állami tulajdonú vállalat, kié az ingatlan. Ki, milyen feltételek mellett, mekkora biztonsággal dönthet a vagyonról. Sajnos az első év eseményei nem biztosítékokat adtak a tulajdonukkal vállalkozóknak, hanem elbizonytalanították azokat, nem új tulajdonosok százazreit teremtették, hanem a tulajdonhoz jutást bonyolították.

E köztársaság oly későn jött. Mennyivel előbb kellett volna! Mennyire szükség lett volna előbb a változásra!

E köztársaság oly korán jött. Mennyit kellett volna még tanulnunk, készülnünk. „Mindig későn vagy korán jön, megy, cselekszik, gondolkodik etc. etc. az ember – ezért rohadnak el sokszor az almák a fán vagy alatta – vagy fölfalatnak lázat lobbantva.” 1832. szeptember 6-a estéjén, gyertya mellett rőtta naplójába Széchenyi e sorokat. Érzik a rothadó alma átható szagát? Látják a lázasokat?

A köztársaság túlélte első évét.

1990. október

BÉLYEG ALATT

Bélyeg alatt

Amikor a hatvanas évek elején úttörőtáborba indultam, az elindító apai tanácsokat egy gondterhelt mondat zárta: „Nézd, ha már végképp nem bírod, akkor érted meggyünk. De ne levélben írd meg, mert azt elolvassa a táborvezetőség, és nem fogják postára engedni, sőt még meg is büntethetnek. Tudod mit, elég, ha annyit írsz a bélyeg helyére, hogy segítség, aztán ráragasztod a bélyeget. Mi itthon óvatosan leszedjük, és ígérem, hogy azonnal jövünk.” Három évig volt hadifogoly a Szovjetunióban.

Csakhogy tízévesen nagyon jól éreztem magam a táborban. És ezt nem is parancsra, hanem önként írtam haza az „én jól vagyok, remélem ti is” mellé. Mindannyian jól voltunk. A bélyeg alatt üresen maradt a papír. Büszke és elégedett voltam, hogy nem írtam oda.

Most már kezdem magamat kicsikét rosszabbul érezni. Megállok egy levelem lebélyegzése előtt, s nézegetem: mekkora is a bélyeg? Vajon aláférne-e az én apró betűimmel, vagy kibújna alóla az s, esetleg a g? De hiszen most bármit írhatnék a leveleimbe! Gúnyolódhatnak a táborvezetőség fölött, bepanaszolhatnám a nyolcadikosokat, akik elvették a pénzünket, akár háromszor aláhúzva, sok-sok felkiáltójellel küldhetném: „ezek itt mind teljesen hülyék!!!” Mégis visszakéredzkedek a bélyeg alá. Már nincs, aki hazavigyen. Hát olvassák fejcsóválva a bélyegegek szolid szerelmesei, amit írok. Húsz-harminc év múlva ritkaság lesz a magyar bélyeg. A gyűjtő talán csak a cirill betűket olvassa, s nem tud mit kezdeni szertefutó latin hangyaímmal. Vagy máris „hilfe” és „help” kellene a szolnoki pártházat ábrázoló bélyeg alá? 2015-ben, megbízható nagytitka alatt, mai, már-már felöltött írásommal ott áll: segítség.

Megint nem értjük az orosz lelket. Na és – kérdezhetik –, van nekünk elég bajunk a saját lelkünkkel, ki ér rá az oroszokéval törődni? Nincs igazuk. Ezen az orosz világhoz kegyetlenül közeli földdarabon mindig fontos az orosz lélek rejtélyének megfejtése. De különösen az ma, a birodalom megrendülésekor. Ahogy egy uralkodó világ hibázott, amikor nem próbálta átérezni a német, az osztrák vagy a magyar társadalmak traumáját Versailles és Trianon után, úgy hibázunk most az orosz társadalom lelki

összeomlásának figyelmen kívül hagyásakor: Ahogy a német, az osztrák vagy a magyar társadalmakba beleültették az érzést, hogy civilizációs hivatást töltenek be más népekkel szemben, amiért e népeknek – lengyeleknek, cseheknek, szlovákoknak, románoknak, zsidóknak, cigányoknak, ruszinoknak stb. – hálát és örömet kell érezniük, úgy az orosz társadalmat jól-rosszul összeabroncsozta a világorradalmi küldetés pártosza. És egyszerre kiderül, hogy a népek nem felszabadítót, hanem elnyomót, nem adakozót, hanem rablót látnak benne. Az orosz lélek tragikuma, hogy mindaz az áldozat, amelyet kétségkívül hozott, feleslegesnek bizonyult. Ez az egyetlen nép, amely úgy nyomott el másokat, hogy nemcsak előnyeit nem élvezte, de osztozott az elnyomottak minden hátrányában. Az orosz nép most veszíti el a második világháborút. Az észtek, a lettek, a litvánok, a lengyelek, a moldáviai románok és lassacskán a fehéroroszk és a finnek százezres tüntetéseken ordítják, feliratozzák, hogy Sztálin és Hitler egykutya, s az oroszok csak egy másik elnyomást hoztak a németek után. Az orosz léleknek nem is az a baja, hogy 1917 kérdőjeleződik meg – az messze van. Hanem hogy Sztálingrád, a kisinyov-iași-i áttörés, a lengyelországi hadjárat, a debreceni tankcsata, a millió és millió halott, sebesült, szenvedő. Mert azt le lehet talán nyelni, hogy Afganisztán volt a Szovjetunió Vietnamja, hogy helytelen volt tankokat indítani Budapestre 1956-ban és Prágába 1968-ban. De azt hallgatni, hogy a honvédő háború sem volt honvédő, hanem mások honának, nyelvének, vallásának, vagyonának, nemzeti kincseinek elrablása – ez elviselhetetlen. „Azért esett el apánk és férjünk, azért sebesültünk meg és kínlódtunk, hogy most kiderüljön, gyűlölnék minket?” Senki nem akar oroszul tanulni, sőt arra akarnak több százezer oroszot készíteni, hogy ezentúl litvánul, észtül vagy románul szólaljon meg, írjon beadványt. „Vesztettél, szégyelld magad, hogy orosz vagy!” A fasiszta nemzet és a sztálinista nemzet szinonimává válik. Haláltáborok itt is, ott is. És ahogy irodalma van annak, hogyan riadtak fel ártatlanok német szavakra, most lettek és litvánok, grúzok és magyarok az orosz vezényszavakat idézik fel. És szovjet polgárok egy részének kezében tábla: oroszok, menjetek haza! De ők úgy gondolták, hogy ott vannak otthon, Kisinyovban és Rigában, Kijevben és Ungváron. Hová mehetnek?

És mindehhez még az a tragikus paradoxon, hogy a szmolenszki munkás sokkal rosszabbul él, mint az „általa elnyomott” lett halász vagy kőműves. Csupa olyan nemzet állítja az orosz kizsákmányolást, amelyek jobban élnek, mint az oroszok. És ettől még igazuk is lehet. De hogyan vélekedjen erről az igazságról az, aki hajnalonta sort áll, akinek a kórház folyosóján jut

hely a haldoklásra, akinek azt mondták, hogy világhorradalomért hozza az áldozatokat.

Európa legnagyobb nemzete mint megfenyített vadállat húzódik meg a vackán. Egy ideig még tarthat az önkínzó múlttal való leszámolás. De van okunk félni minden megalázott és feldühített nagy nemzettől. E század már átélte a versailles-i ketrechebe zárt németek vad kitörését. Mondjam, hogy ennek sajátos társadalompszichológiai mechanizmusa van? Először bűnbánat, önostorozás, a saját korábbi dicsekvések kigúnyolása, majd szilaj keresése a demokrácia, a szabadság irányába, a társadalmi ellentétek lobogása, s azután nagy-nagy hit azokban, akik végre leveszik a nemzet válláról a bűntudatot. Egy hatalmas nemzet – nemcsak egy kicsiny, mint a magyar – nem viselhet tartósan bélyeget magán. A megrokkant benső világ elégtételt vesz.

„Felszabadulásunk által szentesített szolgaságba estünk” – írja szomorú melankóliával Csaadajev. – Istenem, mennyire igaz ez a mai Oroszországra.

Megint nem értjük az orosz lelket. Csak ne akkor kelljen megint előhúzni a poros és régi szótárt, amikor kijövünk a pincéből.

*„Lírai betét: Kérek egy félkiló mítoszt!
Sajnos csak pótmítoszm van!
Nem tesz semmit, az igazi mítoszm elromlott,
helyettesítenem kell.
Ez legalább olcsó.”*

Bretter György kolozsvári filozófus karcolta fel ezt a gúnyos kacskaringót a fagyott erdélyi ablakra. Ma már ott a pótmítoszt is jegyre adják, és legalább nem is olcsó. De magyar földön is bőviben vagyunk az olcsó pótmítoszoknak. Az egyik, engem legjobban dühítő közlő, hogy a magyar kommunista diktatúra a szilárd és kitartó ellenállók harcai következtében omlott össze. A magunk kivívta szabadság harcos pótmítosza, mint eredetije, az az illegális kommunista mítosz, amely magának tulajdonította a Horthy-rendszer lerombolását. Bizony mondom, hogy a kései Kádár-kor rendszere olyan sebesen munkálkodott saját maga szétverésén, hogy még az ellenállóknak is futniuk kellett, hogy utolérjék. Éppen abban áll mai helyzetünk nehézsége, hogy elfogulatlan magyarázatot kell találni arra – mindenféle partizán pótmítosz nélkül –, hogy miért éppen most és miért éppen így következett be a gyors összeomlás. Ha erre nem születik válasz,

akkor félt, hogy ugyanúgy kártyavárként hull darabjaira az elképzelt új rendszer, anélkül, hogy a munkásárség vagy a Münnich Ferenc Társaság partizánjai illegális találkozóhelyeiken bombáikat összeszerelnék, szamizdat lapjaikat terjesztenék. Összeomlott, mert megérett az összeomlásra. De mi volt az, és mitől érett meg?

1989. október

Az új Európa – magyar szemmel

Európa új versailles-i béke megkötésére készül. Számos jel mutat arra, hogy egy európai nagyhatalom területeket és befolyási övezeteket veszít, miközben egy másik európai hatalom nagyhatalommá válik, területeket nyer és jelentősen kiterjeszti gazdasági, politikai és kulturális befolyását. Az előbbi, a vesztes, Szovjet-Oroszország. Az utóbbi, a nyertes, Németország. Az a nagyhatalom, amely a II. világháborút fegyverrel megnyerte, az most, a béke 45 éve után, elveszíti ezt a világháborút. És az a birodalom, amelyet akkor legyőztek, megváltozva és megújulva ismét felnőni látszik. Ha a Szovjetunióban nem fordulnak meg a politikai erők – amire komoly esély van –, és a szovjet birodalom nem válik atomháborúval közvetlenül fenyegető nemzetiszocialista nagyhatalommá, amely egy talpalatnyi földről sem mond le, akkor a kilencvenes évek békerendszerében meggátolhatatlan átrendeződések mennek majd végbe, főként a német és az orosz erőterek határvonalain.

Mai belátásunk szerint a kilencvenes évek legjelentősebb ideológiai alapelve, a nemzeti önrendelkezés, de legalább ennyire a gazdasági függés következtében a német egység mindenképpen létrejön. Németország nyugati és keleti felének gazdasági, politikai és kulturális újrafonódása sok összeütközéssel fog járni; valószínűleg nemcsak a nyugati fogyasztópiac-kultúra és a tömegdemokrácia rendszere hat majd a kiéhezett keleti németekre, hanem a keleti tekintélyuralmi, ön- és közfegyelmező, meghunyászkodóan agresszív, a baloldalisággal szemben engesztelhetetlen értékrend is hat a törékeny és félig kész nyugati liberalizmusra. Ebből a sajátos egyvelegből rosszabb esetben egy liberális piacgazdaságot működtető, termelői és fogyasztói fölényben eltelt, a keleti kisállamokat csatlósként kezelő tekintélyuralmi jellegű birodalom keverhető ki. Jobb esetben az Európai Közösség többi országának, főként Franciaországnak és Nagy-Britanniának az ellensúlya. Nagyobb liberalizáló hatású anyagokat keverve a vegyületbe csökkenthető Németország tekintélyelvűsége. Végül Németország politikai berendezkedését némileg az is befolyásolhatja, hogy a német újraegyesítés magával ragadja Ausztriát is. Ausztria beilleszkedése az egye-

sült Európába a semlegesség és az önálló államjogi státus feladásán keresztül vezet, hiszen a gyenge osztrák identitást csak rombolhatja Németország gazdasági és szociális vonzása, a nagyobb tőke- és munkaerőpiachá váló bekerülés lehetősége. A kilencvenes évek első felének német felledítési politikájában három ország lesz kiemelt helyen: Kelet-Németország, Ausztria és Csehszlovákia. Az utóbbi, Csehszlovákia cseh és morva részei egyértelműen át vannak itatva a történeti német kapcsolatokkal, és vontatókötélre vehetik az elmaradottabb Szlovákiát. Azt feltételezni, hogy a felívelő Németországot, amelynek iparába beszállíthat és műszaki fejlesztését élvezheti, Csehszlovákia majd a hanyatló Lengyelországgal és a stagnáló Magyarországgal cseréli fel szövetségi partnerként, tökéletes illúzió. Csehszlovákia, Magyarország és Lengyelország párhuzamos, egymással versengő iparokat építettek ki, amelyek sugarasan kapcsolódnak mind a Szovjetunióhoz, mind pedig az NSZK-hoz. E három ország és az NDK közötti szorosabb gazdasági kapcsolat, integráció csak addig volt a Német Szövetségi Köztársaság érdeke, amíg elképzelhetetlennek látszott a német egység és a KGST külső feltörése. Mára azonban Németország első övezetébe vonhatta keleti részét és Csehszlovákiát, és csak a második övezetben tart számot Lengyelországra, Magyarországra és Jugoszláviára. És mivel valamennyi ország azzal próbálkozik, hogy a németek fő szövetségésének rangját elnyerjék, Csehszlovákia él kedvező helyzetével, illetve azon igyekszik, hogy magát vonzóvá tegye Németország előtt. Csehszlovákia gyors és kulturált demokratizálása, az a kiegyensúlyozottság, ahogyan a Masaryk vonalán egyesíteni igyekeznek a háború előtti demokrácia és 1968 szocialista értékeit és mítoszait, megnyugtatóbb a gyanakvó Európa számára, mint a keletnémet nemzetiszocialista érzelmek hevessége vagy a lengyel szakszervezeti populizmus és nemzeti katolicizmus együttese. A csehszlovák–lengyel együttműködés ellen szól, hogy sokkal több „népi” ellentét halmozódott fel a két ország között az elmúlt évtizedben, mint korábban bármikor.

Az új békerendszer vesztese, Szovjet-Oroszország már érzékeli, hogy tartósan aligha tudja útját állni a balti kisállamok, Litvánia, Észtország és Lettország önállósulási törekvéseinek, azok egyfajta külön integrálódásának. És napirendre került Szovjet-Moldávia, Besszarábia egyesülése Romániával. A kérdés immár az, hogy a kulcsszerepet betöltő Ukrajna, illetve a kisebb politikai és gazdasági jelentőségű Fehéroroszország (Belorusszia) mikor és milyen feltételekkel akarnak az önállósulás útjára lépni, mennyire érik be a Szovjetunió belüli nagyobb gazdasági és kulturális autonómiával. Úgy tűnik, hogy Oroszország körül kisebb-nagyobb nemzetállá-

mok gyűrűje alakulhat ki, amelyek egyfajta pufferszerepet játszhatnak. Csak reménykedhetünk, hogy ezek az önállósulások nem egy fegyveres polgárháború vérfürdői közepette mennek végbe.

Szóljunk először Oroszországról. A mostani „versailles-i békeszerződés” egy gazdaságilag megtört, ideológiájában vesztes birodalom népét éri. Az orosz társadalom világforgradalmi hitre épülő fogyasztói aszkézise megdőlt, a fogyasztói ideológiához viszont hiányzik a fogyasztanivaló. A peresztrojka és glasznosztj az orosz népnek csak keserű büntudatot és önostorozást hozott, de nem ésszerű gazdasági kiutat. A tekintélyelvű és despotikus rendszer, amely nemcsak számos intézményében őrződött meg, hanem főként a vállalkozás- és piacellenes érzelmű, egyenlőséghívó, sorban álló és a hiányt beépítő, szerző homo sovieticus értékrendjében, a gorbacsovi reformot visszavonulásként kezeli. Egészen más dolog Afganisztánból kivonulni, mint a Baltikumból, Moldáviából vagy éppen Ukrajnából, ahol millió és millió orosz él és továbbra is élni akar. Ugyanakkor az orosz magára talá-láshoz lehet, hogy kellene ezek az áldozatok. A balti államok nagy valószínűséggel nem Lengyelország felé gravitálnak, hanem egy Finnországhoz hasonló gazdasági és politikai pozícióra törekszenek, azaz hátukat szerződéses kapcsolatokkal Oroszországnak vetik, de arccal a skandináv, finn, svéd, norvég gazdaságok felé fordulnak. Szovjet-Beloruszszia sohasem rendelkezett szilárd államisággal, helyzete az orosz–ukrán–lengyel háromszög viszonyának függvénye. A legkeményebb dió a középhatalom nagyságú Ukrajna. Az ukrán nemzeti érzelmek legalább annyira antisztálinisták, oroszellenesek és szovjetellenesek, mint a balti nemzeteké. Egy ukrán ébredés, egy fiatal nemzetállam születése nemcsak a szovjet birodalmi irányítókat, hanem az oroszokat mint nemzetet is félelemmel, daccal és dühvel tölti el. De kételkedés ébred a környező és benne élő lengyel, szlovák, magyar, román nemzetekben és nemzetiségekben, illetve államokban is, hogy mennyire lesz türelmes egy ukrán nemzeti állam. Mindvégig hangsúlyozni szeretném, hogy a teljes kisállami önállóságig kiszámíthatatlan és veszélyes út vezet, de addig is mindenképpen jelentősen növekedni fog Vilnius és Tallinn, Riga és Minszk, Kijev és Kisinyov joga és hatalma saját területe felett, Moszkva rovására. Ami Szovjet-Moldáviát illeti, a Romániával való egyesülés csak elodázható, de nem kerülhető el, akár a német egyesítés.

A kilencvenes éveknek a németek mellett a románok, illetve Románia a nagy nyertesei. Erdély románosítása 1918 óta, de különösen az elmúlt évtizedekben lehetetlenné tesz nemcsak bármiféle újraosztást Románia és Magyarország között, de olyan független Erdélyt is, amely valamiféle auto-

nóm területként Magyarországhoz kapcsolódna, vagy önálló államhatárokkal bírna. A legideálisabb és egyben a legréálisabb egy olyan Nagy-Románia létrejötte, amelyben két közigazgatási, gazdasági és kulturális autonóm terület alakul, az együtt élő román, magyar, szász, sváb, szerb nemzeti jogokat biztosító Erdély, és a román, ukrán, orosz, gagauz nemzeti jogokat tisztelő Besszarábia (esetleg Nagy-Moldva, amely egyesíti a romániai Moldvát a mai Szovjet-Moldáviával).

Románia persze kényes és törékeny viszonyba kerül a katonai és gazdasági függését fenntartó, a moldáviai kérdésben nagyon is érdekelt Oroszországgal, az Erdélyre figyelő Magyarországgal, de talán éppen ez biztosíthat valamiféle természetes türelmet nemzetiségi politikájában. Románia gazdasági konszolidációjához elengedhetetlen, hogy a szovjet energiaszállítások fennmaradjanak, és román okból ne éleződjön ki a magyar-román ellentét, ami árthat Románia európai hírnevének, ezáltal gazdasági kapcsolatainak. A román gazdaság a német harmadik övezetbe tartozik, ahol ugyan Németország megveti a lábát, de itt másoknak, elsősorban Franciaországnak is helye van.

A kilencvenes évek Oroszország melletti másik nagy vesztese Szerbia. Még nem tudható, hogy meddig és mily formában tartható fenn a jugoszláv államszövetség, de az bizonyos, hogy e szövetség legnagyobb országa, Szerbia az elmúlt évtizedben elvesztette a II. világháború partizánharcát. Szinte fegyveres összecsapásig éleződik az ellentét a katonailag erősebb, de gazdaságilag visszaszorult Szerbia és a kicsiny, de gazdaságilag legfejlettebb Szlovénia között. Szerbia úgy érzi, hogy máris megcsontították, az albánok a szerbeket elúzzik Koszovóból, szerbek százezreit szorították Szerbia határain kívül és tartják hátrányban. És Szerbia sérelmezi, hogy a fejlett Szlovénia, és immár Horvátország is csökkenteni kívánják hozzájárulásukat a fejletlenebb terület felemeléséhez, mert nem akarnak a lukas hordóba tovább vizet hordani. Szerbia egyre inkább a fejletlenebb köztársaságok kéretlen érdekképviselőjévé válik, miközben polgárháborút vív Koszovóban az albán túlsúllyal az „ősi” szerb földekért. Szlovénia egyre inkább az önkéntes kiválást fontolgatja, miközben Horvátország a mérleg nyelvének szerepét próbálgatja, hogy bizonyos feltételek mellett fenntartsa Jugoszláviát, vagy ezek hiányában Szlovéniát kövesse. Horvátországot és Szlovéniát vonzza a német érdekkör, de részt vesznek abban a kísérletben is, amit a német túlsúllyal szembeni ellensúlyként Olaszország, Ausztria és Magyarország az Alpok-Adria vonalon kialakítottak. Az egységes, de bizonytalan belső egyensúlyú Jugoszlávia könnyen lehet szintén vesztes,

akit bizonytalansága miatt nem fogadnak el partnerként, illetve a partnerkapcsolatok inkább lazítják, mintsem erősítik a föderációt, mert biztos partnerként a tagköztársaságok jelentkeznek, és nem a föderáció.

Még egy vesztese van az új európai hullámnak: Lengyelország. Veszélyes és ismerős külső helyzete alakul ki. Az egyik oldalon az erős, titkolt, de létező területi követelésekkel és lengyeellenességgel megáldott-megvert egységes német hatalom. A másik oldalon a dühösen sértett, sarokba szorított Oroszország és a nem kevésbé lengyeellenes új nemzetállamok vagy félautonóm államok, mint Fehéroroszország és Ukrajna. Továbbá nem számíthatnak aktív csehszlovák barátságra sem. Lengyelország katasztrofális, menthetetlennek látszó gazdasági helyzete még politikai távlattalansággal is párosul. Talán nem könnyelműség megjósolni, hogy a lengyel és a román populista politikai rendszerek korporatista, érdek-képviselői jellegűek lesznek, vagyis a jövő kiszolgáltatott nagy elit munkáscsoportok és szervezeteik belátásának és tűrőképességének. A korábban „szocialista”, most „nemzeti” nagyüzemek felkelő, sztrájkoló, kulcspozícióban levő munkássága szakszervezeti vagy más érdekképviselői alapon kitart munkahelye, juttatásai mellett, és lehetetlenné teszi, hogy a liberális megszorítások eredménnyel járjanak. A hadseregen kívül nincs más politikai erő, amely a követeléseknek, a szindikalista alkuknak ellenállhatna. Így váltakozik majd a korporatív populizmus, a külföld, a Valutaalap által támogatott liberális kormányzás és a katonai diktatúra – hol populizmussal, hol liberális reformdiktatúrával. Ha Jugoszlávia egyben marad, akkor ez az ország is folytatja majd a fent leírt körbenjárást, azzal a különbséggel, hogy itt belépnek a nagyüzemi vezetők is a küzdőtérre, és beiktatódik egy oligarchikus érdekképviselő szakasz is. Ha szétválik, vagy teljesen meglazulnak a belső kötelékek, akkor Szerbia nemzeti populizmusát a lengyel és román mintájú örvény fogja magával ragadni, de Szlovénia és Horvátország talán kiugorhatnak a bűvös körből. Természetesen lengyel vagy román földön is megcsodálhatunk majd színes pártcsoporthozásokat, de ezek aligha mozdíthatják meg az egyház, az érdekképviselő és a hadsereg szilárd építményeit. A parlamentarizmus, akárcsak a közvetlen demokrácia, csak dekoratív külsőségek lehetnek. Nem tudható, hogy nyertessé vagy vesztesé válik-e Bulgária. Ez az ország a legközvetlenebbül állt a szovjet típusú politikai mechanizmus és a szovjet-orosz birodalmi befolyás alatt. Már-már a Szovjetunió egyik tagországának helyzetébe emelkedett vagy süllyedt. Leválása a szovjet birodalomról, kilépése az utolsó csatlós szerepéből igen nehéz. Az alacsony gazdasági kultúrájú,

mindig mindenütt sorban álló, minőséget, választékot, határidőt, tulajdonosi megtakarítást alig ismerő homo sovieticus mintájára olyan *homo bulgaricus* nevelődött fel, akit nehéz érdekeltté tenni a polgárosodásban és a vállalkozásban. A Bulgária körüli piacosodottabb országok – Görögország, Törökország és Jugoszlávia – nem tudtak pozitív hatást gyakorolni a bolgár fogyasztóra és termelőre (mint Ausztria gyakorolt Magyarországra). Németország hagyományos partnere volt Bulgáriának balkáni terjeszkedéseikor. A német tőke behatolása most sem kizárt, de ellene szól három körülmény. Az első Bulgária lassú gazdasági és politikai átalakulása, gyenge tőkebefogadó képessége (gyenge infrastruktúra, hiányzó menedzserek, alacsony munkakultúra, bizonytalan közgazdasági és jogi szabályozás). A második az óvatosság. Európa jelentős része már most is ijedt a német egységtől. A látványos benyomulás akár a Baltikumba, akár a Balkánra kockáztatná a Szovjetunió viszonylagos jóindulatát a németkérdésben, fokozná a brit és a francia nyugtalanságot. Több a kár, mint a haszon. A harmadik ok a bolgár törökellenesség. Németországnak különösen vigyáznia kell arra, hogy sehol ne támogasson törökellenes politikát, mert az belpolitikai botránnyal fenyeget a német területen élő és dolgozó nagyszámú török miatt. (Törökország gazdasági fellendülése jelentős német befektetéseknek is köszönhető, szoros a német–török viszony.) Végül az Európai Közösség egyetlen országa sem támogathat olyan országot, amely nem ismeri el a területén élő kisebbség emberi jogait (nem biztosítja a név- és nyelvhasználat, az anyanyelvű oktatás, sajtó stb. jogait). A politikai és gazdasági reformfolyamatok felgyorsulása, a nyitás kezdeményezése, a török kisebbség helyzetének demokratikus megoldása esélyt adhat Bulgáriának az európai áramlatba való bekapcsolódásra.

Az 1988–89-es radikális reformok, gyöngéd és véres forradalmak után továbbra is igaz, hogy a térség országaiban (Kelet-Közép-Európában és Kelet-Európában) szemben áll egymással a *nemzet* (a közösség) és a *szabadság* (az autonómiák kiteljesedésének) ügye. A nemzetek – a magyarok, csehek, szlovákok, románok, bolgárok, szerbek stb. – továbbra is hajlamosak saját felszabadulásukat nemzeti kisebbségeik autonómiájának el nem ismerésével párosítani. Másrészt, a kezdeti lelkesedés múltán, az országok és nemzetek közönyt mutatnak a másik szabadságmozgalmai iránt.

Ellentmondásos Csehszlovákia helyzete. Bár a német első övezetbe tartozik, de több minden hiányzik aktív bevonásához. Mindenekelőtt a cseh és a szlovák nemzeti ellentét elbizonytalanító. A cseh és szlovák szétválás Cseh- és Morvaországot nagyon előrelendíti, Szlovákia viszont leha-

nyatlik. A helyzet pikantériája az, hogy a fejlettebb cseh félnek kellene benyújtania a válókeresetet, hiszen a válással megszabadulna nemcsak az 1968-ban nyakára ült, kulturálatlanabb férjtől, annak előjogaitól, de lehetőségei bővülnének, vonzóvá válna Németország számára. Természetesen nem lehet tudni, hogy a válással fenyegetőző szlovák fél mennyire gondolja komolyan, hogy beadja a keresetet, s mennyire csak előjogait akarja megerősíteni. De Csehszlovákiának égetően szükséges, hogy olyan jogi átalakuláson menjen át, amely a külföldi tőke befogadását lehetővé teszi.

A kilencvenes évek, akár a húszas és harmincas évek, Kelet-Európában, Kelet-Közép-Európában a kisállami nyomorúságot és vívódást hozzák. Ezekben az években kipereghet a világra sok-sok, egymással hadilábon álló nemzeti kisállam, Szerbia, Horvátország és Szlovénia, Litvánia, Lettország, Észtország, Ukrajna és Fehéroroszország, Nagy-Románia (Erdély, Havasalföld, Moldva, Besszarábia), Nagy-Albánia (a mai Albánia és Koszovó), a szorongó Lengyelország. Ezen kisállamok nemigen fognak politikai, gazdasági hajlamot mutatni arra, hogy egymással összefogjanak. Valamennyi meg lesz átkozva-áldva nemzetiségi problémákkal, miközben felszabadító harcaikat, forradalmaikat inkább nemzeti alapon, semmint a társadalmi progresszió alapján vívják. Oroszellenes, szerbellenes, illetve szovjetellenes, jugoszlávellenes (ez utóbbi kettőben paradox módon részt vesz az orosz és a szerb nép is) szabadságharcokról van szó, illetve kölcsönös nemzeti visszavágásokról. Dehogyan – mondják sokan –, éppen most nyílik igazán lehetőség a nemzeti megbékélésekre és egy vagy több közép- vagy kelet-európai integrációra. Most egy magyar–lengyel–csehszlovák integrációban kell gondolkodnunk. Mások szerint egy új Osztrák–Magyar Monarchiában – Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia, Horvátország, Szlovénia – monarchia nélkül és teljes egyenjogúságban. Megint mások ide kapcsolnák a független Erdélyt és az autonóm Vajdaságot. És hallom, hogy a harmincas évek végén már ismert álom, a Baltikumtól az Adriáig, a Klaipe dai-öböltől Dalmáciáig terjedő közép-európai föderáció, Közép-Európai Egyesült Államok ismét itt sóhajtoz angyalok ajkairól. A valóság azonban könyörtelen. A szegények összeesküvése, a semmik, de szépen álmódó semmik összerakása melletti kitartás csak addig tart, amíg a gazdagok, a hatalmasok nem kínálnak valamit. A földig rombolt Lengyelország és az ipari környezeti elrákosodásban szenvedő Csehszlovákia, vagy a tehetetlen nyüzsgésbe sülyedt, impotens Magyarország nem vonzó partnerek egymásnak, mihelyt feltűnik a robusztus szerető, elegáns kocsián – Németország. Együttérzésük egymás iránt addig terjed, hogy együtt kívánnak

megszabadulni a szovjeteiktől és Oroszországtól. De mihelyt feltűnik Németország, egymást letaposva futnak elé, s kiabálják: velem hálj, ne azzal a másikkal. És az egyesült Európa minden szép elve a gyakorlatban annyit ér Közép- és Kelet-Európa számára, amennyit a wilsoni elvek értek 1918-ban. Európa határa nem ott fog húzódni, ahol Európa szegényei szeretnék meghúzni, hanem ott, ahová Európa gazdagjai és hatalmasai a diktatúra fala helyébe a gazdaság távol tartó falát húzzák.

EURÓPÁBÓL NÉZVE

Amikor Európa Lengyelországot, Csehszlovákiát, Magyarországot, Romániát, Jugoszláviát és Bulgáriát értékelő szemmel méricskéli, a következőket kéri számon rajtuk: milyen az országok, a nemzetek gazdasági adaptációs képessége – milyen a társadalom gazdasági kultúrája, változtatási képessége –, milyen a politikai intézményrendszer rugalmassága és biztonsága, mekkora az ország belső nemzeti, nemzetiségi egyensúlytalansága. Természetesen vizslatva figyelik az adott ország külső egyensúlytalanságát, műszaki-technológiai, infrastrukturális színvonalát, képzési rendszerét és a mindezek átalakításához szükséges külső és belső forrásokat, de mindezek az előző három alapkérdésnek csak következményei. Ha egy ország gazdasági kultúrájának alkalmazkodóképtelensége miatt képtelen egy fejlettebb gazdasági kultúrával való aktív érintkezésre, nem teszi vonzóvá az sem, hogy pillanatnyilag nincs eladósodva stb. És mivel Európából, a piacgazdaságokból, a parlamentáris tömegdemokráciákból nézve kétféle országtípus van – az egyik az, amely az „isteni” indító lökés után képes magától is a nekilendülésre, a polgárosodásra, a másik viszont állandó gyámolítást igényel, és ezért könyöradományokon túl egyébire nem érdemes – a gazdasági kultúra, a politikai intézményrendszer és a nemzeti kérdések megoldásának milyensége eldöntheti, hogy ki hová tartozik.

Gazdasági kultúra

Egy társadalom gazdasági kultúrája történeti hagyományok, külső behatások alapján igen sokrétű, mert egyszerre jelenti a termelő mindennapi viszonyát a termelési folyamathoz, a tulajdonos kapcsolatát a tulajdonához és mások tulajdonához, a fogyasztó kapcsolatát az áruval, a választékkal, a minőséggel, az ipari kapcsolatok, a megtakarítói szokásokat, a hiányjelenségekre való reakciókat, az inflációs várakozásokat, a munka-

nélküliségi érzéseket stb. A felületes szemlélő hajlamos a kelet-európai országok gazdasági kultúráját egy szovjet típusú, despotikus kommunista rendszer egyazon gazdasági kultúrájaként leírni, vagy inkább a gazdasági-piaci kultúra együttes hiányát megállapítani. Ha mégis érzékelik a különbséget Magyarország és Románia, Szlovénia és Lengyelország között, úgy az csak fokozatbéli és nem típuskülönbség. A valóság az, hogy típusbéli a különbség ezen országok és nemzetek gazdasági kultúrája között. Az eltérés csak részben vezethető vissza történeti kulturális hagyományokra. A modern termelői és fogyasztói kultúra, amely egy polgárosodás alapja, természetesen gyökerezik a korábbi polgárosodási hagyományokban, a már megismert és megszerzett piaci és szabadságtechnikák tapasztalataiban. Ám a szovjet típusú gazdasági modell átvételének különböző mélysége és az ettől való szabadulások eltérő módozatai új helyzetet teremtettek. A magyar, a szlovén, a horvát, a cseh, a morva gazdasági és részben politikai kultúra közös forrásvidéke a Monarchia, de legalább annyira számít Magyarország 1960-as évek közepe óta beindult kádárista fogyasztói polgárosodása; Jugoszlávia 1948-as elszakadása a szovjet birodalomtól és 1965 utáni eltávolodása a szovjet típusú társadalmi-gazdasági modelltől, a tagköztársasági autonómiára alapozott szlovén és horvát emelkedésig, a két világháború közötti cseh-morva polgárosodás, a prágai tavaszig és szomorú nyárvégig húzódó csehszlovák „emberarcú szocializmus” kísérlete. Hiába a korábbi porosz és osztrák hatás Lengyelország nyugati és déli részén, a lengyel szocializmus és katolicizmus egymással gyürkőzve, de egymást ki is segítve, sikeresen fojtottak meg minden gazdasági, kulturális kísérletet és próbálkozást, az iparban dolgozókat szervezeten hozzákötötték egy hasznavehetetlen nagytulajdonhoz, nagyvállalati és vajdasági monopóliumok óriásaihoz, a mezőgazdasági népességet a félresikerült és mozdíthatatlan kistulajdonhoz. S mégis végbement egy jelentős gazdasági-kulturális változás: a szocialista vagy keresztény és nemzeti állam, önkormányzat figyelme elől menekülő polgár a hazai és a KGST feketepiac „bolygó zsidójává” lesz, hallatlan ügyességgel vásárol, elad, csereberél. Az elmúlt évtized hatásai a lengyel nemzeti jellemre, karakterre bizonyítják, hogy a történelmi hagyományok nem szólnak örökre. Miben fejeződik ki a magyar, szlovén, horvát, cseh és morva gazdasági kultúra eltérése a lengyel, szlovák, ukrán, orosz, román, szerb, bolgár, albán gazdasági kultúrákhoz képest? Feltevésem szerint három területen. Az első e kultúrák viszonylagos külső nyitottsága. A kelet-európai és ezen túl, a szovjet típusú gazdaságok a legkisebb alapegységtől, a családtól mint gazdálkodó közös-

ségtől a vállalaton, a nagyvállalati egységen és a gazdasági ágazaton, területen át a nemzetgazdaságig zártak, maguk felé fordulók. A „kis-középeurópai” kultúrák legalább részlegesen nyitottak, illetve rá vannak kényszerítve a nyílt gazdaságokkal való folyamatos versengésre, elsősorban a fogyasztásban, másodsorban a munkaerő összehasonlítást tevő vándorlásában és részben a vállalkozásban. A magyar vagy a szlovén fogyasztás az osztrák Burgenlanddal vagy Karintiával rokon, a horvát vendégmunkás a nyugatnémet vállalat feltételeit veti össze a zágrábiéival. A mindennapos családi tapasztalat gazdasági nyitottsága nagy nevelőerő: nevel szerződéseket betartására, áruval és vevővel való bánásra, a másik idegen szokásainak elviselésére, nyelvre, étkezési, öltözködési, életmódbéli civilizálódásra stb. A fogyasztói nyitottság a vállalati, a termelői nyitottságot is ösztönzi. Ezzel a nyitottsággal a kelet-európai társadalmak még nem rendelkeznek.

A második terület, ahol különbözőség mutatkozik, hogy a „kis-középeurópai” gazdasági kultúra immár döntően *középosztályi* jellegű, ellenben a kelet-európai *munkás* típusú. A sztálini és posztstálini rendszerek iparosítása óriási tömeget zsúfolt nagyipari üzemekbe és lakótelep-városokba, kialakítva a nyolc-tíz órás bér munka, kettő-négy órás sorban állás, üzemi kázinó, monopolisztikus állami szolgáltatás, műhely- és melószolidaritás rítusait, életformáját. A gdański hajógyári kolónia, a harkovi munkáslakótelep, a brassói traktorgyári műhelyélet alig-alig különbözik egymástól. Ezért a kelet-európai forradalmak és felkelések az 1953-as berlini, az 1956-os poznańi és magyarországi forradalmaktól kezdve az 1970-es lengyel tengeremléki, majd 1976-os varsói és radomi, az 1977-es Zsil-völgyi bányászmozgalmakig, az 1980–81-es Szolidaritáson át az 1987-es brassói, majd 1989-es temesvári felkelésekig mind-mind *munkásmozgalmak*, hol szocialista, hol szindikalista, hol keresztényszocialista eszmék zászlaja alatt. Az 1956 utáni magyar felemás polgárosodás középosztályosította és individualizálta a munkásság kettős jövedelmű rétegét, fogyasztói magatartását a középosztályos versengéshez idomította. Az egyenlősítő és szolidarizáló, egyneműsítő értékrendre ráakódott a „mindenki a maga szerencséjének a kovácsa”, az „aki dolgozik, az boldogul”, a „magadra számíts” értékrendje. Természetesen Magyarországon és Horvátországban, Szlovéniában és Csehországban is jelentős erő a nagyüzemi munkás hagyományos gazdasági kultúrája, de korántsem annyira, mint Lengyelországban vagy Szerbiában, Romániában vagy Ukrajnában. A magyar vagy szlovén gazdaságok döntő kérdése, hogy ki tudnak-e menekülni a közép-

osztályosodó polgárosodásba, avagy visszaesnek egy kelet-európai „munkásizmusba”. Európából nézve az látszik, hogy ezekben a „kis-közép-európai” gazdaságokban esély van arra, hogy a munkás élet- és viselkedésformákat tulajdonos, vállalkozó, félig bér munkás–félig vállalkozó életformákká alakítsák át, hogy az eddigi polgárosodás nem tette a többséget ellenségessé egy ilyen életforma elfogadásával szemben.

A politikai rendszer

A politikai rendszerek rugalmassága vagy rugalmatlansága, biztonsága vagy bizonytalansága, ismerőssége vagy ismeretlensége meghatározók lehetnek az európai kapcsolódás szempontjából. Vegyük mindenekelőtt a politikai képviseletet. A parlamentáris demokrácia megteremtése alapfeltétel a befogadás nézőpontjából. De milyen parlamentáris demokrácia? Az európai várakozás az, hogy a parlamentben többségükben ismerős, a politikai színskálán elhelyezhető pártok legyenek, a parlament működőképességét ne tegyék lehetetlenné alkotmányos csapdák, végül legyen kormányzasképes pártkoalíció. Mit tesz az első feltétel, a pártok ismerőssége? Az európai pártok történetileg meghatározott kataszterbe felvehetők: ha szociáldemokratáról vagy kereszténydemokratáról van szó, ugyanígy. Lehetnek persze nemzeti jellegzetességek, de nem tartósan. Egy ország pártjainak nemzetközi kapcsolatrendszerrel kell rendelkezniük, támogatókkal, és ehhez be kell jutniuk azokba a „zárt klubokba”, amelyeket a szocialista, a kereszténydemokrata, a liberális stb. pártok felállítottak. A német, a csehszlovák, a magyar, a lengyel, a román, a bolgár, a jugoszláv átalakulások zavarba ejtőek a Nyugat számára, mihelyt az egységes ellenzékéből ismeretlen és besorolhatatlan pártok halmaza lesz. A német választás arra utal, hogy hiába volt a Polgári Fórum az ellenzék vezető ereje, mégis eltűnik a süllyesztőben, ha nem tud besorolódni a nyugati párttípusok közé. A magyar metamorfózis hasonlóképpen zavarokat okozott. A nyugati pártok érthetően bizonytalankodtak: hol helyezték el forgatókönyvükben a kisczadapártot, amely egy olyan jelszórendszerben él, ami ismeretlen számukra? Mintha egy recsegő néprádiót nyitnának ki a legmodernebb képátvitel korában. És mit kezdjenek a „harmadikutas”, populista Demokrata Fórummal? A „külön magyar út”, a „magyar nemzeti sorskérdések” felvetése éppúgy állandó tolmácsolásra szorult, mint a „földek visszaadása”. A szabaddemokrata irány sem volt könnyen követhető. A magyar kampány utolsó hónapja többé-kevésbé eldöntötte a kérdést. Az

MDF egyértelműen és meggyőzően váltott keresztény és nemzeti irányba. Szakított a „harmadik úttal”, meghirdette a németeknek oly ismerős és kedves *szociális piacgazdaságot*, a százezrek tulajdonán alapuló modernizációt. Elfogadtatta magát Kohllal és Thatcherrel, Giscard-ral és Alois Mockkal. Az MSZDP-t támogatták a szociáldemokraták – szerencsétlenségükre. A szabaddemokratáknak viszont előbb-utóbb rá kell írniuk magukat a térképre vagy szociáldemokrata rózsaszínnel, vagy liberális fehérrel, vagy konzervatív feketével. Nem lehet egyszerre elnyerni Genscher liberálisai és a szociáldemokraták rokonszenvét, Mitterrand és Barre támogatását, a brit konzervatívok és munkáspártiak szeretetét. Az amerikai pártrendszerből elvileg átvehető lenne, hogy az SZDSZ a liberális demokrata, az MDF pedig a konzervatív republikánus, csak hogy Európa közepén vagyunk, s nem Amerikában. Itt viszont dönteni kell: vagy a liberális kis programpárt 10% körüli szavazattáborral, vagy a szociáldemokrata gyűjtőpárt 20% felett, vagy egy liberálkonzervatív párt, amely elszívja a kiscgazda szavazatokat és így harcol az MDF-fel. Európából akkor jön majd igazi erkölcsi és anyagi támogatás, ha ez eldőlt.

Betét: A nagyhatalmak felől nézve – A messzi Magyarország

A politikai élet görögtüzei nem képesek felolvasztani azt a gazdasági fagyot, ami Magyarország szívét körülveszi. Az egyre fogvacogtatóbb hideg nem kímélheti a választási pártokat sem. De próbáljunk a választások utáni Magyarországra a nagyhatalmak távcsövén keresztül nézni. Kit fognak itt találni a washingtoni szakértők és a moszkvai politikusok? És kit szeretnének itt találni, milyen állapotban? Mit tehetnek majd a jegesedő gazdaság felolvasztásában és a politikai tűzijáték lecsendesítésében?

SZEGÉNY ROKON

Nem mondok talán meglepőt, ha azt állítom, hogy Magyarország mai érdekessége jelentősen csökkenni fog a választások után mind az Egyesült Államok és a Szovjetunió, mind Nyugat-Európa számára. Ha Gorbacsov és a Gorbacsov-doktrína fennmarad, akkor Moszkva nem állít politikai akadályt, és a Nyugat nyert egy felhasználhatatlan barátot és veszített egy érdekes ellenfelet. A bíráló és leckéztethető kommunista kormány és az üldözött, rokonszenves ellenzék helyébe egy kéregető szegény rokon támad, aki egyáltalán nem izgatóbb és szórakoztatóbb, mint latin-amerikai

vagy afrikai társai. A Nyugat szakértői elég pontosan tudják, hogy a magyar gazdaság fordulatát mennyire nehéz végrehajtani. Most egy erősen nemzeti, szociálprotekcionista, szakmailag bizonytalan, koalíciós kormányt kell majd rávenniük fogyasztást korlátozó, vállalatokat megszüntető szigorú intézkedésekre. Kelet-Európa átalakuló országai – Lengyelország, Magyarország, Jugoszlávia, és előbb vagy utóbb Csehszlovákia – nemzeti érzelmű kisállamok. E nemzeti érzelmek hoznak létre jobbközép irányzatú kormányokat Lengyelországban és Magyarországon, amely egyaránt távolságot tart a bolsevik internacionalizmustól és a liberális kozmopolitizmustól. Gyakorlatilag megkérdőjelezi ez a nemzeti kormány nemcsak a szovjet katonai, politikai és gazdasági függést, de az amerikai, illetve nyugati pénzügyi kiszolgáltatottságot is. A támogatási kérelem először könyörgő, majd fenyegető hangnemet ölt. A világpiac nyomása a nemzeti ipart és mezőgazdaságot megrendíti, és ha a kormány nem kap segítséget átalakítására, illetve nem lesz egy, a falklandi háborúhoz hasonlatos nemzeti ügye, akkor a Szovjetunió és a Nyugat egyaránt a támadások célpontjává válik. A nemzeti ügyek viszont súlyosan fenyegethetik Európa biztonságát. Menekültek tízezrei táborokban, harci készültség, határvillongások és a nagyhatalmak beavatkozási kényszere megállíthatatlan folyamatokat indíthatnak be. A Nyugat viszont nem is tud elképzelni mást, mint egy nemzeti érzelmekkel teli kormányzatot. Ennek az az oka, hogy a lengyel és magyar társadalmat olyan modernizáció előtti társadalmaknak tartják, ahol a nemzeti, vallási, erkölcsi érzelmek uralkodnak, mert ezekbe az érzelmekbe sikerült átmenteniük e társadalmaknak a bolsevizálás, a szovjetizálás elleni védekezést. A Nyugat úgy értékeli, hogy nem a piacgazdaság, a többpárt-rendszerű demokrácia a legfőbb biztosíték bármiféle kommunizmus, szovjethatalom visszatérése ellen, hanem a nemzeti érzelmű, a kommunista ideológiát vallási és erkölcsi alapon elítélő társadalom és kormánya. A piacgazdaság, a magántulajdon, a tömegdemokrácia felszámolható ezekben a nem modern országokban, de a nemzet, a vallás nem, vagy csak sokkal mélyebb és hosszabb ellenállás után. A mai átalakulási folyamatokat is inkább nemzeti szabadságharcoknak – lengyelek, litvánok, lettek, észtek, magyarok stb. orosz birodalom elleni lázadásának – tartják, semmint modernizációs civil forradalomnak. Ezért látják kormányképebbnek a nemzeti demokratákat, mint a nyugatosokat. Bármennyire rokonszenves a Nyugat számára minden nyugatos liberalizmust hirdető csoport vagy párt – Magyarországon a Szabad Demokraták Szövetsége és a FIDESZ –, a nemzeti és keresztény pártokat vélik a társadalomba bele-

gyökerezetteknek, miként Oroszországban is inkább a szlavofileket, mint a nyugatosokat tekintik az elmaradott orosz társadalom képviselőinek.

A középjobb MDF–FKgP–KDN koalíció szociálprotektionista lesz. Ígérfog a szavazóknak, el lesz kötelezve a nagy társadalmi csoportoknak. Az MSZMP politikai nagyvállalatai, a halódó nagyüzemek, hogy továbbra is fennmaradhassanak, koalíciós nagyvállalatokká lehetnek. E koalíció fő szavazói a bérből és fizetésből, és nem a vállalkozásból élők. Sőt, e pártok legharcosabb tömege az állami alkalmazásban dolgozó pedagógus, orvos, tisztviselő, lelkész, akiket csak központi és helyi szociálprotektionista intézkedések tudnak kielégíteni. Paradox módon a piac kérdésében felemás tegnapi MSZP-kormány után egy piacellenes koalíció következhet, amely védi a fennálló termelési szerkezetet, az egyéni és a közösségi fogyasztást stb. A dolog annál is furcsább, mert könnyen lehet, hogy a jobbközépet később váltó balközép – „szociáldemokrata” vezetősű – koalíció liberálisabb és piacpártibb politikát lesz kénytelen hirdetni. A piacosítás és a szociálprotektionizmus aránya azon múlik, hogy akár egy jobbközép, akár egy balközép koalíció hogyan tudja kiegyensúlyozni a növekvő munkanélküliséget, az inflációs nyomást, a területi egyenlőtlenségeket. A Nyugatnak – ha a folyamat békés lesz – egy fekete-vörös, néppárti-szociáldemokrata váltógazdálkodásra, állandó és lassú paritásos alkudozásokra kell berendezkednie. Nem következhet be a délkelet-ázsiai gyors és diktatórikus váltás. Sokkal inkább egy évtizedes tehetetlenkedés, mert beállási, alkalmazkodási és tanulási folyamatról van szó. A mai parókiális, kisvárosi politizálás, az érdekvédő politika elfedi a magyar társadalom már végbement modernizációs történéseit, de a letisztuláskor ezek felszínre fognak bukkanni.

KIHÁTRÁLÁS EURÓPÁBÓL

És most nézzünk bele a szovjet látcsőbe.

A Szovjetunió birodalmi politikájában Magyarország stratégiai szerepe önmagában nem jelentős, de annál fontosabb az a hatás, amit Lengyelország és Magyarország változásai a Szovjetunión belül kiválthatnak. Ha a magyar semlegesség és tömbön kívüliség kérdése kezelhető volna külön, akkor a gorbacsovi vezetés aligha állítana komoly korlátokat e szándék elé. Csak hogy a Szovjetunió tagköztársaságai nem néznék tétlenül egy ilyen folyamat kialakulását, hanem a maguk számára is nagyobb önállóságot, elszakadást, sőt végső soron semlegességet követelnének. A balti államokkal

kialakult konfliktusok óta eléggé egyértelmű, hogy a magyar eseményeket Moszkvából a lett, litván, észi hatásokkal összefüggésben nézik. Amikor Jakovlev külügyi titkár 1988. őszi budapesti tárgyalásain a magyar reformereket korlátokra figyelmezteti, ennek szoros kapcsolata van a balti fejleményekkel. Hasonlóképpen, amikor ugyanő 1989 áprilisában visszatartja Pozsgay Imrét a pártszakadasi törekvésektől és beleviszi egy kényszerkoalícióba Grósz Károllyal, nagymértékben a magyar események káros balti hatásaira, majd a balti forrongások ukrán, moldáviai, fehér orosz, sőt orosz befolyására gondolhat. És valóban, a lengyel és magyar példa birodalmakat lazíthat, bonthat szét: nemcsak a szovjet nagy birodalmat, hanem a helyi kis birodalmakat (az ukrán, az orosz konglomerátumot). Gorbacsov 1989. szeptemberi figyelmeztetése a nemzetiségeknek az SZKP KB plénumán nemcsak a baltiaknak, hanem a magyaroknak is szól. Vannak és lesznek határok. Ha viszont egy számonkérő, nemzeti és más vallású felszabadító kereszties hadjárat indul a körbefogott Szovjetunió, vagy még inkább Oroszország ellen, akkor csak az a kérdés, hogy a szovjetek kin fognak példát statuálni. Egy balti tagköztársaságon vagy Magyarországon, esetleg Csehszlovákiában próbálják-e ki azokat a kemény eszközöket, amelyeket a gorbacsovi vezetés eddig csak ázsiai tagköztársaságaiban vetett be?

GAZDASÁG ÉS VALLÁS

A szovjet vezetésnek nemcsak katonai és politikai, hanem gazdasági partnerekre is szüksége van a magyar vezetésben. A magyar–szovjet gazdasági tárgyalások a jövőben sokkal élesebbek lesznek, mint a politikai és katonai egyezkedések. Gazdasági téren a szovjet birodalom olyannyira sebezhető, hogy csak a legszigorúbb és legbirodalmibb gazdaságpolitikát tudja képviselni. Piaci kapcsolatok kiépítésére egyszerűen nincs ideje. Az a súlyos nyomás, amit a szovjet gazdaság a magyar nagyvállalatokra és nagyüzemekre gyakorol, közvetlenül politikai erővé válik. A szovjet szállítások elmaradása, a magyar áruk átvételének megtagadása azonnali termelési zavarokat, kapacitáskihasználatlanságot, munkanélküliséget idézhet elő politikai beavatkozás nélkül is. A gorbacsovi Szovjetunió – akár reformer, akár nem – saját gazdasági helyzete miatt arra kényszerül, hogy magába szívja a kis országok jövedelmét. A szovjet, az orosz távcsövön át továbbra is az látszik, hogy Magyarország minden válság ellenére jobban él, mint a Szovjetunió, és mégis a szovjet elnyomásról beszél. A szovjet gazdaságpolitika kalitkába záródott: ha nyit a piac és a gazdasági önrendelkezés

felé, akkor a tagköztársaságok fejlettebbjei leszakadnak róla, ha visszatér a szigorításhoz, feléli további tartalékait is. A magyar szándék arra, hogy külön kapcsolatokat keressünk a tagköztársaságokkal piaci alapokon, elmélyíti ezt a paradoxont.

A kis országokban felívelő nemzeti és vallási politikák, mozgalmak természetesen orosz és pravoszláv visszahatást váltanak ki. Ha a nemzeti és keresztény magyar kormányzatnak egy szintén nemzeti és keresztény birodalommal kell tárgyalnia, ez nem sokkal lesz kedvezőbb, mint a korábbi „proletár internacionalista” megegyezések és diktátumok. És minél inkább kiszorul vagy kiszorítja magát az orosz birodalom Európából, annál nehezebbekké válnak a megegyezések egy európaiságot kívánó közép-európai Magyarországgal. A lehetséges partnereket nézve a nemzetieskedő, pravoszláv Oroszország nem bízhat meg egy nyugatias kormányban. Nem tarthatja megbízhatónak még azt a kommunista pártot sem, amely nem áll erősen nemzeti alapon. A nemzeti pártokat viszont megértéssel szemléli, mint országaikban meggyökeresedetteket. Csakhogy a nemzeti és vallási értékek előtérbe kerülése egyszerre ültetheti Gorbacsovot döntőbírói és bűnbaki szerepbe. Döntőbíró lehet a kis országok és tagköztársaságok egymás közötti vitájában, de azt kockáztatja, hogy mindazok, akik konfliktusba keveredtek, egységesen Oroszország ellen fordulnak.

Egyetlen ketrecbe került egy elefánt és sok kisegér. Bármennyire elvtársi és baráti közöttük a viszony, az elefánt előbb vagy utóbb rálép valamelyik egérkére, még akaratlanul is. Különösen így van ez, ha az elefánt éhesen és dühösen forgolódik, az egerek pedig izgatottan futkároznak a ketrecben. Van-e a ketrecen egy egérlyuknyi nyílás?

Térjünk át a parlament működőképességére. A magyar átalakulási folyamatban a pártok mindent megtettek annak érdekében, hogy a vezérlő politikai szerep a parlamentet illesse.

Az ennek érdekében hozott alkotmányos szabályok az országgyűlés jogait jelentősen kiterjesztik a köztársasági elnök, a végrehajtó hatalmat képviselő kormány felett. Mindazok a jogi biztosítékok, amelyek arra szolgálnak, nehogy az elnök, vagy a kormány a kelletnél nagyobb hatalomhoz jusson, esetleg egyeduralomra törjön, komoly terheket is rónak a parlamentre. Három veszély is leselkedik: a parlament demokratikus *túlvállalása*, a parlamentáris *obstrukciók*, a titkos pártközi tárgyalások következményeként *szavazógép* parlament kialakulása. A rendszer folyamatos ülésezéssel állandó törvénykezési tevékenységet követel meg olyan képviselőktől, akiknek ilyen gyakorlatuk nincs. Természetesen pótolhatja tudásu-

kat a pártközpontok szakértői hálózata, de az a harmadik veszélyt idézi fel. A parlamentáris lassúság ingerelni fogja mind a belföldet, mind a külföldet, hiszen életfontosságú szabályokért úgy kell várakozniuk, hogy közben nincs hová fordulniuk. Mivel a korporatív egyezkedéseknek, a nemzetiségi konfliktusoknak nincs külön kialakított intézményi rendszere, hanem beszüföldtek a parlamenti döntési folyamatba, a parlamentnek olyan ügyekben is döntenie kell, amelyeket szakszervezetek, kormány, kamarák, önkormányzatok szintjein kellene eldönteni. A parlamentbe pártok képviseletében bekapaszkodnak olyan érdekcsoportok emberei is, akik a túlvállalást csak erősítik. A választási rendszer, a 4%-os magas határ a nagy pártokat hozta előnyös helyzetbe, ugyanakkor lecsökkentette a parlamenten belüli manőverezési lehetőségeket. Az alkotmányos szabályok túl sok mindenhez írnak elő minősített, kétharmados többséget, ami a nagy pártok parlamentjében aligha érhető el, ha valamelyik nagy párt ellenzékbe vonul. (Így például az adótörvények meghozatalához és módosításához minősített többség kell, ilyen törvények nélkül nem lehet állami költségvetést csinálni, ezzel aztán bármely kormány megbuktható. Ha pedig egy kormányzati döntés, többségi parlamentáris határozat az ellenzékben maradt nagy pártnak nem tetszik, akkor népszavazási aláírásokat gyűjt, obstruál a népszavazással, ami ellen megint csak minősített többség kellene.) Az ellenzéknek azon döntése, hogy mindenben megkérdőjelezi a kormánypártok működését, a demokratikus szabályok tökéletes betartásával lehetetlenné teszi a parlament munkáját. (Úgy jár el, mint a repülőgép-irányítók, akik valamennyi szabály számonkérésével és betartásával sztrájkolnak. Az ilyen alkotmányos csapdák bénítják meg az izraeli Knesszetet és a görög parlamentet.) A titkos pártközi tárgyalásoknak régi hagyományai vannak a magyar parlamentáris életben, ahol nyolc-tíz, de néha két-három pártvezér döntött egy hátsó szobában, egy elegáns villában koalíciókról, személyekről, adott ügyek kezeléséről. Mindennek vannak előnyei, ha a kormányzás érdekében a pártoknak ki kell húzniuk lábukat az alkotmányos csapdákból, ha így meg lehet olajozni a parlament menetét. Hátrányai közé tartozik, hogy tovább folytatódhat a kádári alkukorszak, amikor minden lényeges határozatot a háttérben néhány okos vagy kevésbé okos egyezkedő hozott meg, amelyeket a parlament szorgalmasan megszavazott.

Összefoglalva: Európa biztonságosan működő politikai intézményrendszert vár el. Ha a politikai pártok működésképtelenné teszik az országgyűlést és a kormányok képtelenné válnak a kormányzásra, ha az

önkormányzatok összehangolatlanul és ellenőrizetlenül keresztezik a parlamentáris politikát, ha az erőcsoportok korporációi erősebbnek bizonyulnak a tehetetlen kormánynál, akkor Európa csalódottan fordul el. A magyar politikai intézményrendszernek rövid ideje van az összecsiszolódásra. De ha képessé válik legalább nem akadályozni a gazdaság mozgását, akkor ezeknek az intézményeknek lesz esélyük arra, hogy új rendszerben egészítsék ki egymást.

A nemzetiségi kérdés

A demokratizálódási és civilizálódási folyamatoknak kezelnie kell a mindenütt jelen lévő nemzetiségi kérdéseket. Európának le kell számolnia az azal az illúzióval, hogy a keleti végeken a gyöngéd vagy véres forradalmak, a radikális reformok megoldják a nemzeti, nemzetiségi viszályokat. A valóság az, hogy a gazdasági és politikai válságoktól kízóan szenvedő államok és nemzetek, a régi politikai rendszer részleges vagy teljes felszámolásával csak új nemzeti öntudathoz és nemzetállami megoldásokhoz jutottak. A térségben új nemzeti igények jelennek meg, fennáll új nemzetállamok születésének, és a soknemzetiségű államokban a nemzetiségek üldözésének lehetősége. A *liberális önrendelkezés* álma éppúgy nem válhatott realitássá, mint a *szocialista internacionalizmusé*. Az országok és nemzetek túlságosan belesüppedtek a kisállami ingoványba ahhoz, hogy az európaiság, az emberi jogok eszméi kellő hatást gyakorolnának rájuk. A nemzetiségek problémája két tanulságos jelenséghez kapcsolódik: az egyik, hogy kelet-európai térségünkben olyan nemzetiségek ellen indul üldözés, amelyek az adott állam viszonylag fejlettebb területén élnek, amelyek magasabb gazdasági kultúrával rendelkeznek, és egy előnyösebb helyzetben lévő anyanemzethez kapcsolódnak. Megkockáztatható, hogy azok a nemzetiségek válnak indulatok kiváltóivá, amelyeknek inkább van esélyük a kiemelkedésre: a szlovákok tüntetnek a csehek és a magyarok ellen, a románok a magyarok, a bolgárok a törökök ellen, s ismét a térség problémája az antiszemitizmus.

1990. február

Öröklét

1990 januárjában, magam elé véve Európa térképét azon tételődtem, hogy kik lesznek az új versailles-i szerződésnek a győztesei és a vesztesei. Akkor is világos volt már, hogy a békében a háborút Németország nyerte meg és Oroszország veszítette el. Ma, amikor az egyre sivárabb kelet-közép-európai gazdasági térképre nézek, szinte csak veszteseket látok. De csináljunk újra számadást.

A kelet-európai „reforradalmak” (reformok+forradalmak) igazi nyertes-e Németország. A német egység most úgy jött létre, hogy nincs Németország határain egyetlen visszavágásra képes és hajlandó hatalom sem, nem úgy, mint 1871-ben, 1918-ban. Németország gazdaságilag és politikailag a legkevésbé megkérdőjelezhető hatalom Európában, amely ismét átvette Európa motorjának, és két gyengülő nagyhatalom – az Egyesült Államok és a Szovjetunió – közötti közvetítőnek a szerepét. Eljátszhatja ezt Németország az adenaueri konzervatív politika folytatójának szerepében, avagy egy egységes Európába beágyazódva. Az előbbi esetében a német példamutatásról lesz szó, amely gazdasági prosperitásával és a szabadságról vallott eszméivel, intézményeivel felőrölte a Kelet ellenállását, kivívta az egyesülést. Az utóbbi esetében, amit egy kisebbségben lévő baloldal vall, nem Németország győzedelmeskedett, hanem Európa, nem Németországnak van kivételes szerepe a kontinensen, hanem az európai értékeknek Németországon keresztül is. Vajon a szilárdnak tűnő liberális német intézmények hogyan fognak megbirkózni a keletnémet tekintélyuralmi hagyományokkal? Az az érzésem, hogy a német prosperitás eredményeként jóval kisebbek lesznek a válsághullámok, mint azt előre feltételeztük. Osztozkodik-e Németország a Kelet és közé szorult kis országokon? Vannak, akik Németországot nagyobb birodalmi szerepvállalásra biztatják Kelet-Közép-Európában. Németország vezetői pontosan tisztában vannak azzal, hogy milyen semlegesítésre van szükség ahhoz, hogy a köztes szféra országai éppen még ne fulladjanak meg, de ugyanakkor ne kelljen őket állandóan a német tőke mesterséges lélegeztetésére bízni. A német külpolitika első helyén a két nagyhatalommal való különleges viszony ki-

alakítása áll, amelynek alárendelik az európai kis országokkal való kapcsolatukat. Németország fontosabbnak tartja a Gorbacsovval való egyetértést, mintsem bármilyen szovjet érdeket sértene Kelet-Közép-Európában. A német tőke természetesen biztosítja a maga pozícióit, de azzal a realizmussal jár el, hogy ellentétben az amerikai tőkével, ők ismerik a helyi viszonyokat.

Szovjet-Oroszország a nagy vesztes. De most már tudatában van a vesztes lehetőségének. Ezért a szovjet birodalom széthullásának új jellemzői mutatkoznak. Immár világosan megmutatkozik, hogy a kis balti államok, Ukrajna, Moldávia és nemsokára Belorusszia is az önállóság felé törekednek. Az ellenhatás kettős. A szovjet birodalom minden kiválási kísérletre blokáddal válaszol. A blokádok, amelyeket vagy nyíltan, vagy burkoltan bevezetnek az energiaszállításoktól az áruk átvételéig, kiszolgáltatják a tagköztársaságokat. Az áruhiány, a munkanélküliség hatására maga a lakosság vált óvatosabb hangnemre, a kiválást hirdetőik belekényszerülnek a tárgyalásokba. Annál is inkább, mert a Nyugat világosan értésükre adta, hogy semmiféle külön támogatást nem ad a gorbacsovi központtal szemben. A központ él azzal a lehetőséggel, hogy kezében vannak az energiaszállítási rendszerek és a tagköztársaságok jelentős üzemei. Másrészt a gazdaság bármiféle megszervezésére, a tagköztársaságok közötti cserére hiányoznak az eszközök. Az egyes tagköztársaságokban most már megjelentek az ellenerők is, illetve felbukkant a tagköztársaságok közötti viszály lehetősége. Az oroszok és az ukránok ellenállást szerveznek Moldáviában, és követelik a tiraszpoli körzet elcsatolását Moldáviától. Eközben Moldáviában harcolnak a gagauzok az önállóságért. Határvita van Moldávia és Ukrajna között Bukovina fölött is. A Szovjetunióban a függetlenségi mozgalmak teljes zavara, a kilátástalan gazdasági helyzet egy állóháborúhoz, lövészárokharchoz vezet. Gorbacsov és Jelcin társbérletre kényszerülnek, és ebben a társbérleti lakásban csapkodnak, dulakodnak, ordítóznak az ukránok és a litvánok, a fehéroroszok és a románok. És senki nem tudja magára zárni a WC-ajtót, hogy nyugalommal leljen. Tovább zavarja a képet, hogy mind Lengyelországgal, mind Romániával külön területi vitái vannak a litvánoknak, a beloruszoknak, az ukránoknak és az oroszoknak, még hozzá megoldhatatlannak tűnő területi vitáik.

A „győztes” Romániát egyre jobban húzza le a Szovjetunió által kavart hatalmas örvény. Miközben Románia területeket nyerhet, elveszti minden felzárkózási lehetőségét Európa felé. De nem is véletlen, hogy Románia Kelet felé fordul. Gazdasági átalakítására, piacosítására nem akad európai

vállalkozó. A román nemzeti út egyenlővé válik az idegenellenes, Keletnek példát mutató Romániával. Romániának egyre inkább tagköztársaság jellege van, anélkül természetesen, hogy szovjetbarát politikát folytatna. A szovjet típusú gazdaságok és társadalmak forradalmak utáni reakciója nagyon hasonlatos: a központ már nem képes a gazdaság megszervezésére, a piac nincs sehol, és még nagy alkudozó gazdasági egységek sem integrálják a gazdaságot. A társadalom többsége egyáltalán nem érdekelt egy piacgazdaság megteremtésében, hiszen azonnal elveszítené munkahelyét és rákényszerülne, hogy tisztességesen dolgozzon, határidőre, jó minőségben. A vergődés egy központosított diktatúra és egy darabjaira esett, „mindenki harca mindenki ellen” anarchia között van.

Sajnálatosan ugyanebbe a helyzetbe került Bulgária is, azzal a különbséggel, hogy a törökkérdés fekélyes sebe tovább akadályozza az európai elfogadtatást.

A vesztes Szerbia ellenlépésekre szánta el magát. Megpróbálkozott a blokáddal, Koszovóban megkeményítette a szükségállapotot, a Vajdaságban szerbesítési kampányba kezdett és Horvátországban a szerb kisebbség önálló hatalmat próbált kikiáltani. A megfigyelő csak azon csodálkozhat, hogy Jugoszlávia még mindig egyben van, sőt, Ante Marković gazdaságpolitikája nem bukott meg. A jugoszláv vajúadás bizonyítja, hogy az ilyen típusú politikai és gazdasági föderációk mennyire tartósak tudnak lenni; hogy milyen nehéz az önállóság útjára lépni. Figyelembe kell venni azt is, hogy Európa egyáltalán nem érdekelt egy balkáni tűzfészek kialakulásában, így csillapítja a tagköztársaságokat és szemet huny az atrocitások felett. A jugoszláv válság valamennyi alanya szánalomra méltó, mindnyájuknak vannak olyan nemzeti sérelmeik, amelyeket aligha feledhetnek.

Lengyelország becsúszott a kelet-európai bugyorba. A gazdaságpolitikai sokkterápia nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A tulajdonosi rendszer nem mozdult, nem is igen mozdulhatott. A liberális politikai erők kisebbségbe szorultak. Lengyelország is a Kelet – Ukrajna és Belorusszia – mintája kíván lenni. Lech Wałęsa győzelme – szinte biztosra vehető – olyan társadalmi csoportokat emel a hatalomba, amelyeknek minden inkább érdeke, mint a piacgazdaság. Az ugyanis a nagyvállalatok leépülésére, a Szolidaritás munkabázisa ellenében hatna.

De Lengyelország igazi gondja, hogy a Nyugat – minden ígérete ellenére – nem kívánja igazán megtámogatni. A Nyugat fölmérte, hogy mekkora tőke kellene Lengyelország stabilizálásához, illetve átalakításához, és ez messze meghaladja azt, ami a befektetéstől várható. A lengyeleknek

van okuk Napóleonra és Tilsitre emlékezniük, amikor függetlenségük felett két nagyhatalom egyezkedett. Lengyelország folyamatosan szorul a Szovjetunió felé, akarja, nem akarja. Adósságkönnyítések nem kaphat – akkor mindenkinek adni kéne Kelet-Európában, Latin-Amerikában és Afrikában –, vagy elkésve kap, és a működő tőke nem megy bizonytalan helyre. A „cserbenhagyás” következtében a társadalom egyre „nemzetiesül”, aminek eredménye, hogy még kevésbé akar a Nyugat befektetni. Csapdahelyzet.

Csehszlovákia felemás helyzetben van. Aktív diplomáciája, hajlékonysága csak ideig-óráig feledtetheti, hogy a gazdaságban hiányoznak az alapvető piaci irányú szabályozások, hogy a beruházók csak tervezeteket és álmokat találnak, nem valóságos jogi és gazdasági infrastruktúrát. A cseh és a szlovák ellentét természetesen nem egyszerűen nemzeti, hanem modernizációs ellentét is. Az ország versenyt fut az idővel. Forradalma kisé későn jött, az ország több mint húsz évig tartó tehetetlensége mélyre hatott. A „gyöngéd forradalom” az öröklétnek dolgozott. „Egy leszakított s egy átadott virág közt a kifejezhetetlen semmi” – írja Giuseppe Ungaretti. A virágot leszakítottuk. Most a semmiben vagyunk. Kifejezhetetlen semmi.

1990. november

Tavasza várva

„Óh, te szél!

Késbet a Tavasz, ha már itt a Tél?”

[SHELLEY: ÓDA A NYUGATI SZÉLHEZ]

[FORDÍTOTTA: TÓTH ÁRPÁD]

Kelet-Európa hatalmas teste vajúdik. A modernizáció és a szabadság gyermeke nehezen akar megszületni. Pedig már lezajlottak Magyarország „fakó” és „szomorú”, Csehszlovákia „gyöngéd” forradalmi, Lengyelország megegyezési átmenete, Románia véres lázadása és palotaforradalma, Szlovénia és Horvátország rést nyitogató választásai, a német egymásra találás, és itt vonaglik a hatalmas szovjet-orosz birodalom a szétesés határán. Gyakran felteszem magamnak azt a kellemetlen kérdést: vajon 1956 magyar, lengyel, csehszlovák, orosz, ukrán reménykedői nem gondolták-e, hogy a hruscsovi sztálintalanítás, a társadalmak demokratizálása új, nemzeti utakra fog vezetni, a szovjet engedményekhez az egyik oldalon és a nyugati befogadáshoz a másikon? Az akkori vajúdás mindössze a kis Ausztria-egérkét szülte, amelynek sikerült a megnyitott résen kisurrannia és a falon túl befogadást nyernie. És a mai nekiindulók? Közülük vajon hány fog átjutni? S Magyarország köztük lesz-e? A magyar civilizálódáshoz, polgárosodáshoz, európaizálódáshoz számtalan feltételnek kéne teljesülnie, de a három legfontosabbnak mindenképpen: *a történelmi szerencsének, a gazdasági és politikai kultúrák egymásra találásának és a belső társadalmi azonosság-válság megoldásának.*

VAKSZERENCSE – SEMMI MÁS

„Nemzeteket láttam, hatalmas szörnyeket, küzdeni, óriás
testtel, s ez óriás testben mily fájó az emberi átom!
Taréjuk véresen ing még, levágott farkuk vonaglik
bús tartományokban, és feszülő, páncélos karjuk
vergődő kis nemzet-férgeket
szorít kegyetlen.”

[BABITS MIHÁLY: ÚJ MYTHOLÓGIA]

Egy kis ország sorsában nagy a jelentősége a történelmi véletlennek, szerencsének vagy szerencsétlenségnek. Természetesen tekinthetjük ezt a nagyhatalmak szeszélyének. Magyarország – akárcsak Kelet-Közép-Euró-

pa más kisállamai – már ebben az évszázadban is többször volt nagyhatalmi alkuk tárgya, így 1918–20-ban, majd 1938–47-ben, majd 1956-ban, hol közvetlenül, amikor a paktumcsinálók nyíltan meg is egyeztek, hol közvetve, mikor a felek jelezték, hogy belenyugszanak egymás szándékaiba. E nagyhatalmi játékok – egykor francia, azután német, majd szovjet-orosz játékmesterek dicstelen irányításával – mindig szerencsétlenséget hoztak Magyarországra, nemcsak terület- és emberveszteségeket okoztak, de kitzasztottak a társadalmi modernizációból és Európából. Történelmi szerencsének kellene tekintenünk, ha a nyolcvanas évek végén felgyorsult nagyhatalmi egyezkedésekből Magyarország legalább nem hátrányokkal kerülne ki. A gorbacsovi Szovjetunió politikai, gazdasági és katonai stratégái okkal és joggal Magyarországnak kisebb jelentőséget tulajdonítanak, mint az európai központi kérdéssé előrerukkolt német problémának, a középhatalmi súlya és kényes földrajzi helyzete miatt érzékeny lengyel ügynek, a hagyományosan kapcsolódó Csehszlovákiának, illetve a balkáni háttérrel biztosító Romániának és Bulgáriának. Magyarország egyetlen szempontból érdekes a gorbacsovi bonyolult sakkpartiban: csak ne innen terjedjen át a fertőzés a szovjet-orosz belső birodalomra, ne Magyarország hasson a Szovjetunió felbomlására. A magyar átmenet három ponton jelentett ilyen szempontból veszélyt: a magyar állampárt esetleges szakadása, a többpártrendszer kimondása és a magyar „fogyasztói szocializmus”, „gulyáskommunizmus” hatása. A gorbacsovi peresztrojka modelljében egy egységes párt vezeti a reformfolyamatokat, ha a pártegység meg bomlik, a modell érvényét veszíti. A párt felszámolhatja önmagát, átalakulhat, de nem lehet megosztott, mert az megosztaná a hitet. Az MSZMP reformerei inkább az önfelszámolás mellett döntöttek, mintsem megtörjék a százszor szent egységet, s a gorbacsovi indíttatású bolgár és román fejlődés végrehajtói hasonlóképpen. Ha az elmúlt két év során a magyar párt „példamutatása” kettéválik, azzal nemcsak Gorbacsov helyzete nehezül, de bizonyosan belenyúl a folyamatba. Elítélhetjük, megróhatjuk ezért, de közben tudjuk, hogy az életéért, a birodalomért harcol. (Ezért van nagyobb jelentősége Jelcin 1987-es eltávolításának és 1990-es visszatérésének, mint számos összecsapásnak a birodalom provinciáin. Ezért fontosabb a kínai pártban Hu Jao-pang 1987-es és Csao Ce-jang 1989-es félreállítására még a diákmozgalmak leverésénél is, mert így megőrizhető a pártegység, a hatalom egysége, ezáltal az impérium.) A magyar és a kelet-közép-európai államok pártszakadásainak veszélye elillant, Gorbacsov méltán mondhatja, hogy nem lehet immár összehasonlítást tenni. A több-

pártrendszer eretnek kikiáltása megrendítette ugyan a szovjet vezetőket, de a magyarországi gyors pártosodás, a pártok közötti huzavona meggyőzte őket arról a régi birodalmi igazságról, hogy a sokpárti demokrácia aligha képes erő-központosításra. A legfélelmetesebb kihívást a magyar fogyasztói szemlélet jelentette. A kelet-közép-európai országok egy részében – az NDK-ban, Csehszlovákiában, Jugoszláviában, kisebb mértékben Lengyelországban – *fogyasztói lázadás* zajlott le, amelyet a magyar modell is befolyásolt. Ahogy Magyarországon fogyasztói dühöt váltott ki Ausztria, Olaszország, az NSZK áruházainak, áruválasztékának ismerete, úgy jelentkezett ez a magyar kirakatok és életmód láttán a keletnémet, a csehszlovák Nyugattól elzárt fogyasztóban. A szovjet fogyasztó azonban nem ismerkedhetett meg a magyar gulyáskommunizmussal, döntő többségüknek semmiféle összehasonlítási alapja sincs a szovjet áruellátáshoz képest. A magyar fogyasztói forradalom azért sem volt exportálható a Szovjetunióba, mert éppen hanyatlott. A szovjet-orosz birodalom irányítói megnyugodhattak, hogy Magyarország nem válik egy nemzeti szabadságharc, egy vallási keresztes háború, egy fogyasztói forradalom erjesztőjévé. Olyan közvetett katonai és gazdasági függés állapotába szorították Magyarországot, amely a közvetlen ellenőrzésnél kevésbé költséges, és a lemondás nem presztízsvesztéssel, hanem inkább nyereséggel jár. De vajon nyugodtak lehetünk-e mi, magyarok? Nem kell-e nyugtalankodnunk amiatt, hogy a szovjet-orosz birodalom politikai, és főleg gazdasági összeomlása minket is maga alá temet? Ne aggodalmaskodjunk-e, hogy a szomszédos Ukrajna nemzeti szabadságharca taktikai atomfegyverek összecsapásává fajul? És a szovjet gazdasági anarchia biztosítani fogja-e az energiaszállításokat? A most készülő új versailles-i béke, amely megcsonkít egy nagyhatalmat és nemzetállami összeveszésekbe, nyomorúságokba taszítja Kelet-Közép-Európa kisállamait, nem teremti-e meg egy új háború feltételeit? És nézzük a nagyhatalmi szeszélyeket a másik oldalon. Vajon nem azzal az ismert történettel van-e dolgunk, amikor valaki kedvtelve és örömmel csábítja el, s biztatja válásra ellensége feleségét, de vágyai mindjárt lelohadnak, amint a válás után, a titkos érzéki találkák helyett egy sírva esdeklő, kevésbé vonzó nő kellene elvennie és eltartania. A tegnapi rajongás mára kínos emlék, mintha a házsártos és gyűlölt férj azzal gúnyolná a csábítót: tessék, vidd, nézegesd te a lógó melleit, avítt hajcsavaróit és hallgasd sirámaid, hogy nincs elég konyhapénze. A nyugati ábránd gyorsan elillan. Túl gyorsan és túl sokat kapott. A tegnapi érdemek – nemzeti öntudatra ébredés, harcok keresztényi érzések, idegen- (elsősorban orosz-szovjet-, de zsidó-, lengyel-,

magyar- stb.) gyűlölet most inkább modernizációs hátrányok. Jó fegyverek voltak a válóperben, de azonnal feledni kellene őket az új életben. Csak-hogy éppen ez nem megy. A Nyugat hatalmas politikai, katonai, pénzügyi és technológiai gépezetei lassú és automata típusú érzékelésekre és reakciókra képesek. Hogy a számos kelet-európai „mintha”-országból melyik kerül a gépezetek kitüntetett figyelmének középpontjába, az történelmi szerencse dolga. „Mintha”-országok, „kvázi-piacgazdaságok”, „maszk-demokráciák” ezek, amelyeket a Nyugat azért sem tud gazdaságilag és politikailag érzékelni, mert úgy tesznek, mintha azok volnának, akik nem. És vegyük figyelembe, hogy a nagyhatalmi automaták – legyenek azok kremlinológus elemzők, állami bürokraták, hírszerzők, pénzemberek, vállalatirányítók – a kelet-európai történéseket részben géphibaként, részben minden számítás-sal és jóslattal ellentétes, legvalószínűtlenebbül megvalósulhatóként észlelték. Amire azt állították, hogy nem történhet meg, megtörtént. Így azután válaszreakcióikat a rutin és a rögtönzés jellemzi. Akár kockafeldobással is dönthetnek, hiszen még az ellenkezőjét sem tudták és tudják megjósolni a történeteknek. Nem az a lényeges, hogy a nagyhatalmak – az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Németország (Európa) és Japán – bármikor beismerik-e, hogy kialakított forgatókönyveik, cselekvési programjaik, stratégiáik szinte sohasem jöttek be, hanem az, hogy mit fognak kezdeni az automatáik csődjével. Addig is a nagyhatalmi befolyások összehatása, és a kicsik ellenőrizetlen vagy túellenőrzött, de mindenképpen kiszámíthatatlan mozgása csak tovább növeli a véletlenek hólabdját. Bizonytalanságok földjén élünk. Vakszerencse és semmi más.

KULTÚRÁK TALÁLKOZÁSA

Az európai és a világgazdasági befogadás a század- és ezredfordulón Európában nem egy technológiai szint elérésétől, nem a munkaerőnek egy technikához való hozzátörésétől vagy éppen gazdasági és politikai megtörésétől függ. Ennél fontosabb, hogy milyen az adott gazdaságban a fogyasztói és a vállalkozói kultúra, milyen az összefüggés a megszerezhető javak minősége, választéka, elérhetősége és a jövedelemszerzés, megtakarítás módozatai között, milyen a munkaerő rugalmassága, környezethez való viszonya, milyen az igénye az állam védelmére – egyszóval milyen a népesség gazdasági kultúrája. Az európai gazdaságok fogyasztásvezérelt gazdaságok, ahol a fogyasztói tömegkultúra hajtja előre a termelést és a szolgáltatásokat, s nem valami „termelés a termelésért”, „termelés a követ-

kező nemzedékek, egy szebb jövő számára" logika. Ha pedig ez így van, akkor az európai gazdaságok és gazdagságok csak olyan gazdaságokat tudnak befogadni, amelyek rendelkeznek a fogyasztói tömegkultúra kelteivel. Mi sem egyszerűbb ennél, mondhatnánk, hiszen a szovjet típusú társadalmak polgárai másra sem vágnak, mint a dúskáló fogyasztásra. Csakhogy a fogyasztói tömegkultúra éppen a javak sorbarendezésében, a minőségek összemérésében, az idővel, az infrastruktúrával való gazdálkodásban, a dolgok ésszerű, illetve tömegesen ésszerűnek látszó működtetésében áll, az élethelyzetek és szerepek felismerésében. A kelet-európai idővel, szaktudással, anyaggal és energiával pazarló gazdaság, az infrastrukturális és környezeti javak lebecsülése és felélése, a társadalmi méretű cinkos munkamegvonás, az anyagi vágyak elérésének illékony álmokban vagy kicsinyes törvényszegésekben való megjelenése, mind-mind ellentétes az európai gazdasági kultúrával. A magyar fejlődés a hatvanas évek közepe óta lehetővé tette, hogy az állampolgárok százezrei ne csak megismerkedjenek az európai fogyasztói tömegkultúrával, hanem annak céljait is magukévá tegyék. Ami a legfontosabb, hogy nemcsak leszámoltak az aszketikus kommunizmus, sőt mindenfajta aszketizmus illúziójával és ideológiájával – a despotizmusok hűséges segítőtársával –, hanem a fogyasztás érdekében növelték munkaráfordításukat. A különböző szempontú lemondások, nemzeti és szocialista elzárkózások helyébe fogyasztói várakozások és összehasonlítások léptek. A kelet-közép-európai országokban fennáll annak a történelmi ciklusnak a veszélye, amely nemzeti és vallási alapokon tagadott piac és vállalkozás, államilag és egyházilag diktált aszkézis, idegengyűlölet, autarkia után oldódást, lazulást, hanyatló átmenetet hoz, majd jobb- és baloldali, nemzetiszocialista és internacionalista szocialista diktatúrákat ismét antiliberalis és aszketikus dühökkel, azután jön a totalitáriánus rendszer pangása, hosszadalmas halódása, és megint nemzeti szabadságharcok, vallásháborúk – minden előről kezdődik. Magyarországon is van esélye a ciklusba való visszazökkenésnek, de kisebb, mint Lengyelországban és Romániában, Bulgáriában és Szerbiában. Az ok a Kádár-rendszer természetében keresendő. Az elmúlt huszonöt év ugyanis nem egy szovjet típusú társadalom pangásos korszaka, hanem a felső vagy első politika szintjén egy közép-európai egyezkedéses, oligarchikus típusú politikára való visszatérés, az alsó vagy második gazdaságban pedig a piaci vállalkozó és egyezkedéses, alkudozó gazdasági modellre való előrelépés. Ezért talán a magyar gazdasági kultúra áll a legközelebb az európai fogyasztói tömegkultúrához (a szlovént leszámítva).

mítva), itt a legnagyobb az ellenállás az „önkéntes” aszketizmussal és bezárkózással szemben. De az oligarchikus módra szervezett ipari és mezőgazdasági nagyüzemek igencsak igénylik az állami ipar- és agrárvédelmet, a nemzetállami beavatkozást, a csak bérből és fizetésből élők pedig az állami szociálprotekciónizmust. Viszont a politikai kultúrák egymásra találásának komoly gátja, hogy a magyarokról alkotott nyugat-európai kép a két világháború közötti antidemokratikus, nemesi, keresztény kurzusú, irredenta és antiszemita Magyarországra vetül. Minél inkább azonosul a kommunizmus utáni Magyarország a kommunizmus előtti nem liberális, nem toleráns Magyarországgal, annál kevésbé fogadható el a modern Európa számára. A polgári demokratikus, áldozatul vetett csehszlovák állam népszerűsége azon alapszik, hogy nem egy modernizáció előtti államisággal büszkélkedik, hanem egy e századi tömegdemokrácia államával. Paradox módon a magyar politikai intézmények, a pártszerveződések, a parlamentáris viselkedés, a formális jogok és gyakorlásuk megint csak egy „olyan, mintha” demokratikus intézményeire hasonlítanak, miközben az állampolgári autonómiák, a civil öntudat, a kisközösségi politikai viselkedés ésszerű és pragmatikus. A magyar politikai mechanizmus a hatvanas évektől arra építkezett, hogy a nagypolitika többé-kevésbé érdektelen a mindennapi élet szempontjából, a helyi politikai szerepekbe kell beletanulni, s tudomásul kell venni, hogy a politikát olyan csirkefogók csinálják, akikkel jobb, ha kölcsönösen békén hagyjuk egymást. Az olasz típusú politikai mentalitásra emlékeztet ez a magyar politikai viselkedés: ti ott fenn vezéreltek, mit itt lenn megpróbáljuk nélkületek csinálni. E magatartásból következik, hogy Magyarországon nincs igazi pártpolitikai érdeklődés, hogy kettévált a parlamentáris és a mindennapi politizálás. Nem politikai közöny okozza, hogy a társadalom nem az utcán, a párthelyiségekben, az urnák előtt keresi a politikai megváltást, hanem józan gyakorlatiaság: a politikai kérdések a munkahelyeken, a tulajdonért, a vállalkozásért, az információért folytatott politikai harcokban dőlnek el. Ebből a szempontból pedig a pártok egyike sem kínál alternatívát. Egyformán nem törődnek a mindennapi élet kérdéseivel. Így azután az a kérdés, hogy a magyar társadalomról alkotott kép a felszín politikai anakronizmusain, pártpolitikai hisztériáin fog-e alapulni, vagy a társadalom valóságos mozgásán. (Például a magyarországi antiszemizmust a politikai pártok olyan harci területté tették, hogy a Nyugat úgy vélheti, ez a kérdés áll a magyar társadalom érdeklődésének középpontjában. Holott a társadalom döntő többsége teljesen értetlenül áll e pártpolitikai hisztéria előtt, és a népi anti-

szemitizmusnak sem látszik több megnyilvánulása, mint Ausztriában vagy Franciaországban. És a választási kampány éles antikommunista és szovjetellenes menete sem váltott ki valamiféle tartós népi gyűlölködést.) A magyar politikai kultúrát nem nyomta agyon az *egy párt – egy szakszervezet – egy egyház* monopolisztikus politikai szerkezete, amelyben az ember csak aközött választhat, hogy melyik főhatalom vagy politikai ellenhatalom teljes befolyásának veti alá életét. A korábbi uralkodó állampárt oligarchikus szerveződések konglomerátuma volt, igen jelentős szélsőségeket hordozott, egyszersmind lehetővé tette egy sövény elültetését tagjainak politikai közélete és ideológiamentes magánélete közé. Az újonnan létrejött pártok ugyancsak képtelennek bizonyultak egy, a mindennapi életet ellenőrzés alá vonó hatalom megszervezésére. A Magyar Demokrata Fórum megkísérelte a „minden magyarok pártja”, az „egy igaz magyar párt” címének és rangjának elnyerését, de ez sem a választásokon, és főként a hétköznapi politikai élet meghódításában nem sikerült. Mire kell itt gondolnunk? Arra, hogy egy politikai párt ajánlja, diktálja, hogy hány gyereket akarjunk, milyen iskolában, milyen tanrend mellett taníttassuk, milyen televíziót nézzünk, rádiót hallgassunk, újságot olvassunk, hogyan tekintsünk történelmünkre, magyarságunkra, városunkra és falunkra, mit gondoljunk szomszédainkról, ki az ellenségünk és ki a barátunk. Iliescu pártja – a Front – „nemzeti kommunista” alapon, a választásokon győztes horvát párt – a Horvát Demokrata Közösség – „keresztény és nemzeti” értékeket vallva sikeresen monopolizálja befolyását. Magyarországon ezt részben az erős ellenzék, sőt ellenzékek (szabaddemokraták, szocialisták, fiatal demokraták) létezése, részben a tömegkommunikáció viszonylagos függetlensége, de leginkább a társadalom pragmatikus, gyakorlatias természete nem engedik meg. Magyarországon nem létezik egy Szolidaritáshoz hasonlatos mindenható szakszervezet-párt sem, amely államkorporatív alapon egyszerre képviseli a munkavállalókat és a kormányt. És végül a többi kelet-közép-európai állammal ellentétben, Magyarországon nem uralkodik egy nemzeti egyház – mint a lengyel, a cseh, a szlovák, a horvát, a szlovén katolicizmusok (az ellenállás és a nemzeti különbözőség egyházai) és mint a szerb, a román, a bolgár ortodox egyházak –, hanem egymás mellett élnek, vitáznak a katolikus, protestáns és zsidó vallási intézmények és kultúrák. Végül nincs egy szeretve tisztelt, nemzeti szimbólumot képviselő hadsereg, mint a lengyel, amely hadiállapotosságra ejtette nemzetét; mint a román, amely mindenkor puccsra kész, ha hívja a „nemzet” vagy egy nagyhatalom; mint a szerb–jugoszláv, amely összeabroncsozza a föde-

rációt. Az „egy nép, egy párt, egy templom, egy dicsó hadsereg” ma nem jellemzi a magyar politikai szerkezetet. Pedig a fentebb említett kelet-közép-európai ciklus azon is alapszik, hogy az addigi mindenre kiterjedő, életformákat diktáló szervezetet egy más előjelű, ugyancsak diktáló szerveződés váltja fel. A Kádár-rendszer évtizedei egészséges gyanakvást váltottak ki a nagy szervezetekkel, az ideologikus próféciákkal szemben, öltözzék az párt, szakszervezet, egyházi hierarchia köntösébe. „Az én életem rám és családomra tartozik, nem ezekre” – ez a magyar polgár jel-szava. A magyar állampolgár egyénileg, helyhez kötötten, munkahelyenként alkudozik, ennek minden előnyével és hátrányával. Közelebb áll ez a politikai kultúra az európaihoz, mint a lengyel, a román, vagy a szerb? Mindenképpen közelebb az olaszhoz, az osztrákhhoz, a szlovénhez. Ellen-tétben Csehszlovákiával és Lengyelországgal, amelyek jobb vezetéseket mondhatnak magukénak, mint amilyen a társadalmak modernizációs szintje, Magyarország rosszabb politikai eliteket engedett felszínre, mint amelyet a társadalom „megérdemel”. Mit csináljunk, így vagyunk.

ADD URAM, HOGY AZ LEHESSEK, AKI VAGYOK

De ki vagyok? Bűnös vagy áldozat, jó családapa vagy rossz megalkuvó? Merre van most a fölfelé s merre a lefelé a társadalmi létrán? Munkásnak kell-e lennem, vagy polgárnak, szolidaritást kell-e mutatnom, vagy az öklöm-et? Érdemes volt-e, amiért az életemet áldoztam? Címek, rangok, kitüntetések, diplomák, érdemjegyek, vándorzászlók, táborozások, értekezletek, vizsgák, egy főnöki bölintás – mindezek semmivé váltak? Amit fiainknak és lányainknak esténként ismételtünk, példaként állítottunk, s amitől elriasztottunk – hová tűntek? A társadalom mániás-depressziós tüneteket mutat. A „honnan jöttem, hol vagyok, hová megyek” személyes és társadalmi kérdésére hol feledtető mániás ömlengéssel és tevékenykedéssel, hol depressziós fal felé fordulással válaszolunk. Mennyi mindent nem fejez ki az a szó: azonosságválság. Hiszen abban éltünk a késő-Kádár-korban; a legitimáció, az azonosság válsága rombolta le a külön magyar modell és túlélés illúzióját, a kádári politikai hatalom 1956. november 4-i alapjait, majd az álliberális, kvázipluralista kádári pártot. Lettünk egy kelet-európai válságország, az 1956-os fölkelés bűnbánóan lelkes nemzete, szabad választások állampolgárai. Csakhogy azonosságunkat továbbra se leltük és leljük. Mert hiába lettünk ideig-óráig „nagylelkű nemzet”, amely segítséget ad és megnyitja határait a keletnémetek előtt, amely segélyszállítmányokat

küld a vérző Romániába – magunkon nem segítettünk. A helyzetértékelésünk rossz. Az európaiság egyik legfontosabb és számon kért mércéje, hogy az egyén, a polgár, az adott társadalmi csoport, párt, nemzet legyen tudatában társadalmi elhelyezkedésének, méreteinek, hatókörének. Azután ezzel lehet elégedetlen, küzdhet a meglévő besorolás, értékítélet, státus ellen, vagy éppen ellenkezőleg, lehet benne elégedett, de mindenképp előt fel kell mérnie, hogy hol van, és kicsoda. Mit írhat a névjegyére, mire büszke, miért szégyenkezik. Helyzetünkről a tárgyak, a tények, a szavak új összerendezései értesítenek. Állunk a többszörösen kitüntetett gyár udvarán, s megsejtjük, hogy a vállalati vagyon, ha tőkeként akarjuk funkcionáltatni, a felét sem éri a könyv szerinti értéknek. De akarjuk-e így az átalakítást? Vagy félretoljuk a kellemetlenül szorongató érzést, s hirdetjük, hogy ér az többet is, csak a világ ki akar rabolni minket, ezért nem ismeri el. Tények és adatok meghamisítva, de mégiscsak jobb áltatni magunk. Furcsa keveréknyelvünk alig ad módot a szótértésre. Ahogy a késő-Kádár-kor örege, atyáskodó tudszocos és pégés szövegeibe beitta magát egy ökonómista-technokrata szófolyadék, úgy keveredik most a gyorsan vizsgára tanult és immár feledett reformszocialista elem, a nemzeti harangkongás, kúriás, szabadságharcos és bujdosós főzettel s a pótvizsgára magolt liberális öntetekkel. Mi is a mi nyelvünk? Milyen nyelven íródjék egy előterjesztés, egy feljegyzés, milyen nyelven értsenek szót egymásnak ismeretlen miniszterek a kormány ülésén – Mikszáth karcolatainak, vagy egy technokrata igazgatási nyelvezetnek, vagy Thaly műkuruc buzdulásainak nyelvén –, a minisztériumokban? Ki s milyen közvetítő nyelven fog tolmácsolni a kormány képviselői és a vállalati vezetők között, amikor saját nyelvét egyik sem ismeri? Az új középrétegeknek, a „már-már polgároknak” nincs még meg az az önálló nyelvezete, amelyen megszólalhatnának. Ehhez nyelvet csináló értelmiség kellene, az új középrétegek (elit, kettős jövedelmű, nagyüzemi munkások, közigazgatási és vállalati technokraták, ipari és agrárvállalkozók) új, specialista értelmisége. Mert amíg nem rombolták le a kádári igazságtermelők nyelvi és tárgyi intézményeit, nem alakulnak ellentudások, addig a társadalom előtt nem lesznek távlatok. Az univerzális értelmiség univerzális igazságtermelésének történelmileg vége. Ha a magyar középrétegek végre megtalálják helyüket és távlataikat, akkor a válság félig már megoldódott. Ha a specialista értelmiség meg is fogalmazza ezeket a távlatokat – a polgárosodás új „ideológiáját” –, akkor talán ki is jutunk.

1990. szeptember

MAGYAR POLGÁR

Ablak mögül

KIS HARCTÉRI JELENTÉS

„Ott szemben laknak. Egy zöld lámpa ég.
És jól belátni innen a szobámbul.
Csend, béke. Kávé és lámpás idill.
Egy kisgyerek olykor arcomba bámul,
mit nézek oda? És a csend kiszáll,
és ott lebeg riadt tekintetem,
mint a viharban turkáló siráty.
A néni is leteszi a kötést,
hamuszín arca egy kicsike felleg,
és birtelen mind-mind felállanak,
nem tudni, sírnak, félnek, vagy nevetnek?
Reám merednek. Érzik a szemem,
mely felkavarja halk nyugalmukat,
és sejtelem zúg, kívül a szoba,
zöld árnyak, temetői bangulat.
A lámpa is balódua fellobog.
Sötét szívem lesz az úr mindenütt
s ők menekülnek óriás batyukkal –
Mi lesz velük?”

[KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: INNEN A SZOBÁMBUL]

Az ismerős utcákon plakátos frontvonalak húzódnak. Falak és műszaki záruk vágnak ketté irodákat. Pártútlevelek készülnek, hogy barátok érintkezhessenek. Hidegháború.

Az újságok harctéri jelentéseket közölnek, s várják, hogy melyik párt harcosai foglalják le írógépeiket, írják teli megfellebbezhetetlen szövegeikkel újságaikat, vagy melyik nagy tulajdonos lesz hajlandó megvásárolni őket. Sztrájkok és gyárfoglalások, tüntetések és felvásárló sorban állások. De hol, melyik zóna a legveszedelmesebb? Hol alakultak ki tartós tűzfészkek?

A harcok nyolc területen folynak:

1. a pártokért, a pártokon belül, a pártok között;
2. az államigazgatási bürokráciáért, a bürokráción belül, az államigazgatási szervezetek között;
3. a tulajdonért (a földért, az ingatlanért, a nagyvállalatért, az üzemszert, a bankokért);

4. a tömegkommunikációért, a társadalmi nyilvánosság intézményeiért;

5. az érdekképviseltekért, a munkavállalók és a munkáltatók, a vállalkozók és a szakmák korporációiért;

6. az önkormányzatokért;

7. a szakértői és tudományos posztokért, intézményekért (a logokrácia új megszerveződéséért);

8. az egyházakért, az egyházi befolyások felhasználásáért.

Az összecsapások társadalmi csoportok és rétegek között zajlanak. A harcok színterére három erős társadalmi csoport vonult fel, éppen azok, akik a Kádár-korban jól-rosszul már megegyezésre jutottak, és e csoportok társadalmi békéje biztosította a Kádár-rendszer korábbi szilárdságát. A hatvanas évek közepén megindult gazdasági fejlődés húsz év alatt egy feleslegesen polgárosult középosztályt teremtett. A kettős jövedelmű – bérből és vállalkozói, félvállalkozói jövedelemből, vagyoni felhalmozásból, túlmunkákból, az állami és pártprivilegiumokból élő – kádári középosztályban egymást figyelve, egymás mellett éltek állami és párt hivatalnokok, vállalati oligarchák és elit szakmunkások, vezető értelmiségiek és ipari, mezőgazdasági vállalkozók. Jól hierarchizálódtak a fogyasztói szokások, a viselkedési modellek, az alkudozási lehetőségek. Az elit nagyipari munkás közelebb volt jövedelmében és fogyasztói szokásaiban (lakás, utazás, telek, öltözködés) a „polgári” elitezhez, főnökeihez, mint az őt és a gépeket kiszolgáló, képzetlen betanított munkáshoz. De a késő-Kádár-kor válsága miatt ez a középosztály szakadozni kezd. Kibújik belőle, fölfelé áramlik egy tulajdont, hatalmat, tömegkommunikációs befolyást szerző új felső középosztály. Pozícióiban meginogva elkülönül, helyét keresi a *nagyüzemi elit munkás* csoport. Végül lesüllyedés fenyegeti a középosztályba belekapaszkodott *kiszegzisztenciák* százazreit, mérnököket és technikusokat, agrár- és ipari túlmunka-vállalkozókat, a hivatalokban megcsúszókat. A csoportok egymásba ütköznek, egymás lábán taposnak az átalakulási folyamatban. Kié legyen az átalakulás irányítása? Kié a föld, a gyár, a Televízió, a Rádió, a szakszervezetek és a vállalkozók szervezetei, a tanácsok és az Akadémia, az egyházak és a külföldi magyarság szervezetei fölötti befolyás? A harcban csak az ágyútöltelék szerepét tölthetik be a szegények, a hajléktalanok, az iskolázatlanok. Nézzük sorra a tűzfészkeket.

HARC A PÁRTOKÉRT, A PÁRTOK KÖZÖTT, A PÁRTOKON BELÜL

*„Minden föld puszta lesz mire mienk lenne
és minden kastélyból csak az üres romok
fogadják a győztest aki megszáll benne.
Így győzünk mi, szomjas, gyűrt Napóleonok
s ha megállunk este valamely ablakban
s kinézünk a bázak fölött a vad égbe,
szívünk reszket, mintha minden alkonyatban
egy basztalan megbódított Moszkva égne.”*

[BABITS MIHÁLY: OLYAN AZ ÉLETÜNK]

Hány és hány sóvárgó szem leste az oly távoli pártok, a többpártrendszer jöttét? S amikor a pártok alapításának kora eljött, még a társadalom politikailag érzékeny csoportjait is váratlanul érte. A mai „nagy” pártok vezetői kezdetben laza politikai mozgalmakban gondolkodtak. Az ellenzék inkább baráti társaságokba, klánokba volt megszervezve, mintsem hivatásos politikai társulásokba. A közös ellenség – a hatalmon lévő párt – viszonylag gyors visszavonulása, állandó hátrálása, majd összeomlása megszüntette az ellenzéken belüli szolidaritást és a pártok között egyfajta törzsi háború tört ki.¹ A pártok maguk is harci területekké váltak, mivel szervezésükkor olyan politikai személyiségek is egymás mellé kerültek egy pártba, akiket közös múlt és barátság fűzött össze, de nem politikai stratégiai irányultság. A pártokban frakciók, csoportok és szinte kibékíthetetlen politikai és személyi ellentétek uralkodtak el, amelyek a hatalomhoz közelítve egyre növekszenek. A pártokon belüli küzdelem fontos tényezője a pártok közötti viszonyoknak is. Az egyes pártok aszerint is megoszlának, hogy milyen legyen a viszony egy másik párthoz, azaz alkalmi koalíciók, megegyezések a párt egyik vagy másik szárnyát, csoportját juttatják előnyösebb pozícióba. A magyar politikai élet *tülpártosodása* – ami reakció az egypárti uralomra is – a pártpolitikai küzdelmekben első helyre teszi magát a pártpolitikai alapú csatározást. Ennek lényege, hogy a kérdéseket folyamatosan és szinte kizárólag pártpolitikai számítások alapján mérlegelik, nagyobb jelentőséget tulajdonítanak egymás legyőzésének, mint az adott kérdés megoldásának. Ez a típusú politikai sakkjáték a pártok figyelmét a politikai ellenfelek és saját soraik figyelésére rögzíti.² Pillanatnyilag kivehetetlen, hogy a középosztály szétváló nagy csoportjai melyik párt gúnyját fogják magukra venni. Az állampárt széthullása a korábbi oligarchia biztos fészkének megszűnését jelenti. Hová fognak állni a nagytulajdonosok? Kiket fognak követni az elit

munkások? Melyik párt tudja megnyerni a kiségzisztenciák, kistulajdonosok százezreit? Erre a mai pártpolitikai küzdelmek még nem adtak választ. A túlpártosodás és a pártok szerepének általános törpülése bizonytalan koalíciókat hozott eddig is létre és fog még létrehozni, folytatódhat a pártok további osztódása. A túlpártosodás, vagyis a politikai élet teljes elárasztása a pártok által és a pártok törpülése, azaz a pártpolitikai összpontosulás hiánya természetesen összefügg. A „pártok mindenütt, pártok sehol” érzése fogja el a választópolgárt. A politikai rendszer *weimarizálódása* egy szerepében túlértékelt parlamentet eredményezhet, amely helyzetében ugyanakkor tehetetlenségre kárhoztathatódik. Ha a pártok nem bíznak önmaguk egységében és arra kényszerülnek, hogy saját soraikban kutassanak ellenségek után, ha a pártok közötti megállapodások nem állnak biztos lábakon, hanem állandóan azt kell lesniük, hogy a másik fél mikor köt a korábbi politikai ellenféllel új megállapodást, ha a parlamenti spanyolfal mögött a nem megbízható paritásos egyezkedések válnak uralkodóvá, akkor a weimarizálódás szinte elkerülhetetlen. A weimarizálódás parlamentáris pártpolitikai válságot, kormányozhatatlanságot jelent. Ennek egyik formája, hogy a politikai irányításhoz sok kis- és középpárt egyetértése szükséges, amelyet csak állandó taktikai manőverekkel lehet elérni. A pártok olyan csoport-érdekképviseletekké válnak, hogy minden erős társadalmi csoportot megjelenítenek; így a parlament nem lesz egyéb, mint a privilégiumok és monopóliumok elosztásának és újraelosztásának színtere. Pártok teremődnek vidékek, szakmák, ágazatok védelmére, képviselőre.³

A kormányozhatatlanság másik formája, amikor a túlpártosodott politikai élet oly mértékben elszakad a társadalmi és gazdasági folyamatoktól, hogy a mindenféle jogokkal felruházott parlament törvénykezése nem tud befolyást gyakorolni a szürke szférába – a jog és a jogtalanság közötti növekvő senkiföldjére – menekült társadalomra, gazdaságra. Mondjatok amit akartok, úgysem az történik. A társadalomban egyetlen kiáltás hangzik: meneküljön, aki tud.

A weimarizálódás végbemehet a pártok közötti negatív kiegyensúlyozódással is. Ez végső soron a kormányozóképes koalíció kialakítására való képtelenség. Lehet, hogy a középosztály szétváló nagy csoportjai nem lesznek hajlandók még átmeneti kompromisszumokra sem, hanem a végsőkig kitartanak saját előnyeik fenntartása mellett. Mivel a nagyvállalati menedzser elit, a kettős jövedelmű munkáselit és a tömeges alsó középosztály külön-külön képesek a másik két csoport megtorpedőzésára, de egymagukban nem a győzelemre, kikerekedhet egy negatív kompromisszum.

De lehetséges, hogy a gazdasági válsággal való szembenézés drámai kényszere végül kialakítja azt a *két nagypolitikai tömböt*, pártszövetséget, amely jobbközépen néppárti jellegű keresztény és nemzeti, ámde liberális csoportosulásokból (a tulajdonos vagy féltulajdonos kisegyszisztenciák száz-ezreiből), a balközépen pedig szociáldemokrata, szocialista, radikális (a kettős jövedelmű elit munkásság és a hozzájuk kapcsolódó értelmiség) politikai erőkből áll. A nagyvállalati oligarchiák, a félmenedzserek és féltulajdonosok pedig ingáznak a két tömb között. Ekkor beáll az a váltógazdaság, amely több-kevesebb sikerrel összpontosít a társadalom és a gazdaság fő problémáira, biztonságos megállapodásokat hoz létre a parlamenti pártokon belül és azok között.⁴

Végül még egy pártpolitikai ellentmondás: a tekintélyes politikusok hiánya. A pártvezérek többnyire még saját pártjukban sem bírnak általánosan elfogadott tekintéllyel, bizonytalanok a pártbeli jövővel szemben is. Az egész ország, a politizáló közvélemény, s végül a partnerek előtt még nem tűnt fel az a tucatnyi személyiség, akikről bizonyosak lehetnének, hogy a tekintélyt gyorsan morzsoló hatásokat ki fogják állni.

„Mi, noha Velleius Paterculus megjegyzése szerint a nagy talentumok, mint a vándormadarak, többnyire csapatonként tűnnek föl az égre, s előtűk s utánok pusztá a láthatár, mi – ismételjük – nem adunk helyet keblünkben oly szorongató kételynek, mintha e kor nem tudna nélkülözhetetlen embereket előteremteni; de most, e percben mégis igaz, miként az ország politikai mezején vannak ellenzők, de nincs ellenzék, vannak haladók, de nincs haladási párt, vannak érdekes szónokok, de kevés a befolyásos egyén és nincs központi tekintély” – írja szomorúan Kemény Zsigmond.

HARC AZ ÁLLAMI BÜROKRÁCIA FÖLÖTTI HATALOMÉRT

„A kormány ellopja a nép jogait és pénzét, s naponta megesküszik, hogy tiszteletben tartja őket. Csak két olyan terület van, ahol képmutatással még senki sem boldogult: képmutatással nem lehet társaságot szórakoztatni és csatát nyerni. Különben ne beszéljünk Napóleonról. Ha valamelyik minisztériumba belépsz, bagyd kint erkölcsi érzékenységedet, ahogyan az ő idejében, aki a gárdájába lépett, zsebre rakta a bazaszeretetet. Légy sakkjátékos másfél évig, akit semmiféle pénzügylet nem ijesz el! Akit csak a kiontott vér állíthat meg!”

[STENDHAL: VÓRÓS ÉS FEHÉRI]

[FORDÍTOTTA: ILLÉS ENDRE]

A politikai pártok ma a pártállam, állampárt megdöntésén munkálkodnak. Az állampárt, az MSZMP összeomlott, megszűnt állampárt lenni. A pártállamból kikerül a párt. Csak az a kérdés: kerül-e helyére más politikai erő?

Az állami bürokrácia 1968 után jelentős önállóságra tett szert a párttal szemben. A Kádár-rendszerben szerepet kapott a szaktudás. A szabályozók, az árak, a beruházások feletti egyezkedésekben, az irányító normák kialakításában és értelmezésében a pártpolitikai érdekek mellett, sőt néha felett uralkodtak az államigazgatási bürokratikus értékek és érdekek. Az állami bürokrácia előkészítője, megalapozója és részben eldöntője a társadalmi-gazdasági kérdéseknek. És egyben egyik legfontosabb csatornája a nagyvállalatok, a gazdasági és politikai érdekcsoportok alkuinak. Az államigazgatás az adminisztratív piac kereteinek kialakítója és szereplője. Az állami bürokráciát önálló érdekekkel bíró államhivatalnokok uralják, megosztva nagyvállalati és nagyüzemi érdekcsoportok képviselőivel. Az államigazgatást ma nem a túlpolitizálódás jellemzi, hanem inkább az oligarchikus alkudozás, az állami hivatalok egymás közti versengése. Az egymással hatalmi harcban lévő hivatalok szövevényes egyedi szabályozással privilégiumokat és monopoljogokat tartanak fenn, adnak tovább vagy szüntetnek meg. A Kádár-rendszer története az osztály- és fősztályharcok története. A Kádár-rendszer felborulása nemhogy csökkentette volna a harcokat s egységesítette volna a bürokráciát, ellenkezőleg, növelte az egymás közötti harcot és szétvitte a bürokráciát. Az egységes központi szabályozásnak még a látszata is eltűnt, megszűnt a minisztériumok egyeztetési kötelezettsége, miniszterek nyíltan és büszkén támadják a kormány döntéseit, szegik meg annak határozatait. Az államhivatalnokok az „utánam az özönvíz” jelszavával próbálnak meg minden előnyt kisajtolni az egyedi szabályozásból, az előnyök, a mentességek szétosztásából. A bürokraták szabadrablási akciói ellenőrizhetetlenek és átláthatatlanok. E korrupciós ügyletek tevékeny résztvevője a nagyvállalati oligarchia éppúgy, mint az a kisvállalkozói kör, akik pontosan tudják, mennyit hoz egy államhivatalnok pénzélése az üzletnek. Részvénytársaságok, kft.-k születnek az állami hivatalok homályos sarkaiban.

A különböző statisztikai információs rendszerek darabokra hullanak. Nem, vagy alig követhetők a gazdaság reálfolyamatai, valamint az állami költségvetés, a hitelkihelyezés, a lakossági forint- és devizamozgás stb.

Sokak szerint örülnünk kell annak, hogy a kormányzatnak nincs szám- és ténybeli ismerete a valóságos folyamatokról, mert ha lenne, akkor ön-

kényesen belenyúlna azokba. Gyenge államot, gyenge kormányt akarnak! Csak hogy a kormányzati s ezáltal parlamentáris információk hamissága helyébe nem lépett piaci és társadalmi információs rendszer, vagyis amiért a folyamatokat nem ellenőrzi a kormány, attól még nem ellenőrzi a piac és a társadalom sem. Ha a koalíciós kormány mindössze arra az információra kénytelen támaszkodni, hogy minden adat hamis, csak egy bizonyos, hogy üres az államkassza, akkor ez semmivel sem inkább tartja vissza a vak csapkodástól.

Megkezdődött a politikai pártok behatolása is az államigazgatásba. A pártok tudják, hogy államigazgatási szakértőkre lesz szükségük a kormányzáshoz, a hivatalnokok pedig a pártoktól származó menlevelekre, igazolásokra pályáznak, hogy megőrizhessék posztjaikat, vagy akár elő is léphessenek. Ebben az átállási akcióban tovább zsugorodik a hivatali szolidaritás, a kormányzati vagy minisztériumi egység. A miniszter előbb mondja el külföldi tárgyalásainak eredményét valamely ellenzéki párt vezetőinek, mint minisztertársának, a hivatalnok előbb adja oda szakértői véleményét egy ellenzéki pártnak, mint a főnökének. A pártok immár feltérképezik, hogy melyik minisztériumban ki az emberük, s kik a vetélytársak emberei. Listák és ellenlisták születnek.⁵

Mára bekövetkezett az *irányítópult* válsága. A kormányzat csavargatja a kormányt, de a hajó véletlenül sem megy arra. A kérdés az, hogy az új koalíciós kormány túljutott-e az irányítópult válságán. Három esetben bizonyosan nem. Az első, ha drámai átszervezésekbe és elbocsátásokba kezd. A jelenlegi apparátusok kétségkívül rosszul szervezettek és túlméretezettek. De ma hiányoznak a koncepciók arra, hogy milyenek is kellene lenniük, és hány foglalkoztatottal. Ha a minél kisebb és korlátozottabb állam ideálképét követjük, akkor a leépítéssel párhuzamosan létre kell jönnie a piaci és társadalmi intézményeknek. A különféle átszervezések és elbocsátások ezt nem eredményezik, ellenkezőleg, tartós zavart és ellenállást váltanak ki.

Az eredmény: csonka, össze nem hangolt hivatalok, s bennük megfélemlített, a mindenkori politikai hatalmasok talpát nyaló hivatalnokok. Ne feledjük, hogy a magyar igazgatási szféra már többszörösen eredménytelenül ment át valamiféle átszervezési kampányon: 1945–46-ban közigazgatási átszervezés, igazolási eljárások, B-lista; 1949–50-ben újabb átszervezés, elbocsátások, letartóztatások, kitelepítések; 1956–57-ben átszervezés, B-listázás; 1961–62-ben átalakítás, elbocsátások; és a nyolcv-

nas évek eleje óta folyamatos és lázas átszervezése a kormánybizottságoknak, az ipar és a kereskedelem irányításának. Nem ártana egy kis megnyugvás. Ez a „megnyugvás” persze a közigazgatás szigorú semlegességét, a versenyvizsgák alapján való legszigorúbb szakmai számonkérést és előléptetési rendszert jelenti.

A második rossz megoldás az államhivatalok koalíciós megszállása. Már ma is észre lehet venni, hogy ki melyik párt szakértője. Ha a pártok bevonulnak a minisztériumokba – egyik koalíciós párt politikusa a miniszter, mellette működnek a többi koalíciós partner politikai államtitkárai, s mindegyiknek megvan a szakértőstábjá, akik legalább annyira függenek pártközpontjaiktól, mint hivatali felettesüktől –, akkor sikerült felcserélni az egypárti államot a többpárti államra. Ennek végtelenbe nyúló politikai paritásos alkuk a következményei. Lehet, hogy ezt egy fejlett demokrácia megengedheti magának, de nem egy olyan kormányzat, amelynek szigorú döntéseket kell hozni, s azokat egységben végrehajtani.

A harmadik rossz az ún. „gyenge kormány”, az a kormány, amely tehetetlenül kiszolgáltatja magát a nagy érdekcsoportoknak. Sikerülhet a rendi monarchia lefejezése, de ettől még nem lesz köztársaság, mert maradnak a rendek, a ligázó bárók és klienseik a kormányzatban. A gyenge kormány engedményt tesz sorban valamennyi hatalmi elitnek, tulajdont és fennmaradást biztosít a „nagy tulajdonosoknak”, szürke és fekete gazdasági lehetőségeket a vállalkozóknak és megtakarítóknak, bérindexálást a nagyipari munkásoknak. Ez a jugoszláv zsákutca. Az „erős kormány” nem a politikai erőktől és a társadalmi egyetértéstől független kormányt jelenti, hanem olyan kormányzatot, amely képes ellenállást kifejteni. Semmiféle „alulról jövő reform” nem következhet be, ha egy kormány nem biztosítja a feltételeket hozzá.

Lehetséges, hogy az egyik uralkodó csoport egyedül vagy egy másikkal összefogva győz az állami bürokráciában, beveszi magát az államhivatalok sáncai mögé. Ha a „nagy tulajdonosok” diadalt aratnak, akkor a kormányzatban folytatódni fog az oligarchikus alku, akkor 40-50 ipari nagyvállalat és 10-15 mezőgazdasági nagyüzem, 2-3 nagy kereskedelmi bank egymással és a külfölddel jól-rosszul összeforrvá igyekszik majd európai kulturális mázzal bevonva fenntartani a „nagy családok” előjogait. Az egységes törvényeket, a mindenkire kiterjedő normákat vagy a maguk szája íze szerint alakítják, vagy a kormányzati bürokráciával értelmezhetik részrehajlóan, vagy a dereguláció és liberalizáció végeredményeként hull a manna kartelljük, kölcsönös megállapodásaik hálójába. A „nagy családok” bejuthat-

nak a kormányzati bürokráciába mint hozzáférő és nem kompromittált személyiségek, akár mint pártok képviselői, vagy a legegyszerűbben, megvéve az államigazgatás „szolgáltatásait”.

A nagyüzemi munkáselit hatása a kormányzati bürokráciára inkább közvetett, mint közvetlen. Az ouvrierizmus, a munkásizmus a maga tiszta formájában szociális államot kíván: megegyezést évről évre a kormány és az érdekképviselők között, paritásos bizottságokat, a munkahelyi ipari megegyezések törvényi meghatározását és állami számonkérését. Továbbá a munkajövedelmek kedvezőbb elbírálását, adóztatását a tőkejövedelmekkel szemben, állami központi árszabályozást és foglalkoztatási politikát. Csakhogy egy ilyen jóléti államnak nincsenek kellő feltételei, így a munkásizmus inkább az életkörülményeket rontó intézkedések ellen fog fellépni, folyamatos sztrájkokkal, tüntetésekkel.

Végül győzedelmeskedhet a középosztály több százezer „kis családja”. A kistulajdonosok, a félig-meddig már vállalkozók a kormányzati liberalizálás és deregulálás mellé védelmet fognak keresni a nagy monopóliumokkal és a munkásista érdekképviselőkkel, állami érdekvégyesítéssel szemben. Követelni fogják olyan intézményrendszer kialakítását, amely lehetővé teszi nemcsak egyenrangúságukat a „nagy családokkal”, hanem pozitív diszkriminációt, esélyelőnyt is alkalmaz, hogy valóban versenyképesek legyenek. Államuk rossz esetben olyan szociálprotekcionista állam lesz, amely tűzönvízen át védelmezi a kis magántulajdont és a kistulajdonosokat; állásokat biztosít hivatalaiban fiaiknak és lányaiknak; kiáll értük a külfölddel szemben. Jobb esetben olyan szakértő, semlegesnek feltüntetett állam, amely nem hagy közvetlen pártpolitikai beavatkozást mindennapi ügyeibe, és érzékenyen ügyel arra, hogy a korrupció lehetőségét csökkentse.

Az államért folytatott küzdelem a következő utcai harcokban lángolhat fel:⁶ 1. Összecsapás az állami költségvetés felett (ma ez a fő frontvonal, a tervezés visszaszorul). Itt együtt merül fel a költségvetés összeállítása és viszonya a helyi költségvetésekhez. A költségvetésen kívüli decentralizált alapokhoz való viszony, az intézmények pénzelésének, az adók, az adónevek mértékeinek és összehangolásának kérdései. (Ez a költségvetés reformja, amely eldöntheti az erőviszonyokat.) 2. Összeütközés az állami tulajdon és annak kezelése felett. 3. Állóháború a központi árszabályozás, a liberális árrendszer, a kartellizált monopolrendszer között. 4. Csata az állami nagyberuházások felett. (Szabad-e és milyen állami döntési rendszerben nagyberuházásokat csinálni.) 5. Az egészségügy, az oktatás, a kultúra, a szociálpolitika szakmai újjászervezése is pozíciós harcot eredményezhet.

Tudom, hogy eretnekségnek hangzik a mai politikai és közgazdasági érvek viharában, ha azt állítom, hogy az 1968-as gazdasági reform megszüntette az egységes állami tulajdont és *osztott tulajdont* teremtett. Már a hatvanas évek elejének nagy vállalategyesítési kampánya, az államigazgatásilag összekapcsolt nagyvállalatok létrejötte mutatta az irányt, hogy előbb vagy utóbb meg kell osztania az államigazgatásnak a hatalmat és a birtoklást a nagyvállalatokkal. 1968 után az állami tulajdon relativizálódott, osztottá vált az irányító ágazati minisztérium, az irányításban vetélkedő funkcionális miniszteriális szervezetek – a Pénzügyminisztérium, az Országos Tervhivatal, a Nemzeti Bank –, az ugyancsak versengő pártszervezetek – az MSZMP központi és területi szervezetei –, valamint a vállalat igazgatója között. És bizonyos tulajdonosi részjogosítványokkal rendelkeztek a vállalati gyáregységek vezetői és a műhelyek alkupozícióban lévő, elit munkásai. Az állami tulajdonnak nevezett vagyonegységnek nem volt megnevezhető és felelősségre vonható kezelője, aki a vagyon megfelelő hasznosításáért felelt volna, de voltak olyan résztulajdonosai, birtoklói, akik ellentétes érdekekkel álltak egymással szemben. Egmás mellett dolgozott egy bürokratikus ágazati műszaki-technikai érdek, egy bázisalapú költségvetési érdek, egy, a vállalati nagyságot mindenáron növelni kívánó – s így jobb tárgyalási pozíciókba kerülni akaró – vállalatvezetői érdek, egy, a technológiai levezénylést és a helyi kisvárosi, területi értékeket tükröző üzemvezetői érdek, s végül az elit munkások bér- és jövedelmi, műhelyautonómiaóra törekvő érdeke. E sokféle érdek konfliktusa, alkujá határozta meg a tulajdon működését, s nem valamiféle tőkeértékesülési vagy nyereségérdek. Az állami vagyon jogilag állami tulajdon maradt, de közgazdaságilag közelített a jugoszláv típusú „közösségi” tulajdonhoz, a „mindenki és senki” tulajdonához. Az 1984. áprilisi MSZMP KB határozat és a belőle folyó állami szabályozás a vállalatok háromnegyedénél szentesítette az osztott tulajdont, létrehozva a vállalati tanácsot, illetve a közgyűlést mint a vállalati vagyon kezelőjét. Az 1985-ös szabályok formálisan is közelítettek a jugoszláv megoldásokhoz. Az állami tulajdon névlegessé vált, de nem született új tulajdonos. A tulajdonosi kötelhúzás először a nagyvállalaton belülre került, amikor a vállalati egységek egy része, a területi állami és pártszervezetek nyílt vagy hallgatólagos támogatásával, megpróbált kiválást kezdeményezni. Az elszakadási törekvéseket azonban a nagyvállalati oligarchia sikeresen verte vissza. A vállalatigazgatók irá-

nyítási-tulajdonosi pozícióit erősítette tevékeny kapcsolatuk a központi párt- és állami szervezetekkel, a bankkal, a többi monopolisztikus nagyvállalattal mint beszállítóval és mint vevővel, a külfölddel (elsősorban a Szovjetunióval). E kapcsolatok adminisztratív piaci hálózat révén tudtak előnyöket, mentességeket kialakítani; a nagyvállalat növekedését, majd talpon maradását elérni; az elit munkások többletjövedelmét, túlmunkáját, vgmk-zását biztosítani. A nagyvállalati oligarchák a gyáregységek megosztásával, a műhelyek pozicionált munkáscsoportjai jövedelememelésével és az államigazgatás édesgetésével vagy zsarolásával birtokolták ugyan a stratégiai jogok többségét, de nem mindent. Mindig számolniuk kellett a vállalati tanáccsal, amelyben helyet foglaltak az üzemvezetők és a dolgozók képviselői, és amelytől megválasztásuk révén mégis függtek. Az államigazgatás pedig nem mondott le arról a jogáról, hogy a vállalati tanácsot, s így a vállalatvezetőt is, a vállalat eladásában korlátozza. A társasági törvény lehetővé tette a vállalatok részvénytársaságosítását. A nagyvállalati igazgatók kellő kapcsolatokkal és pénzzel rendelkeztek ahhoz, hogy a számukra előnyös tulajdonosi átalakítás szakértőit megfizessék és az átalakítást véghezvigyék. Egységeiket részvénytársaságosították és kft.-sítették – ezzel részben semlegesítették a teljes kiválást követelőket –, a nagyvállalati központot vagyonkezelő konszernné változtatták.

Az 1988-as és 89-es években a négy résztulajdonos – az államigazgatás, a nagyvállalati vezetők, a gyáregységek irányítói és a szakmunkás elit – összecsapásainak vagyunk tanúi. Az 1989-es év közepén kezdett „feltűnni”, hogy a nagyvállalatoknál lezajló „spontán privatizáció” a tulajdonok új elosztására ad lehetőséget, nemcsak vállalati keresztulajdon alakulhat ki, de az osztott állami tulajdon helyett menedzsertulajdon is. Azonnal bonyolult hadműveletek kezdődtek. A vállalatvezetők kiálltak a spontán privatizáció mellett, mint ami egyedül képes a nagy állami tulajdonosi monopólium lebontására. És mindent megtettek, hogy a külföldi tőkét nagyvállalatuk felé áramoltassák. A másik oldalon munkástanácsok jelentek meg, amelyek a gyáregységvezetőkkel vagy azokat megkerülve kitűzték az önállóság zászlaját. És egyre nagyobb nyomás nehezedett az államigazgatásra, nemcsak a privatizációs folyamat mederben tartása érdekében, hanem azért is, hogy államosítsa vissza a már elszakadt vállalatokat.

Álljunk meg egy pillanatra. Feltehetjük a kérdést: kié mindaz, ami felett az osztozkodás folyik? A válasz: a miénk, az egész magyar társadalomé. Kinek kell hát tulajdonba adni? Nekünk mindannyiunknak. De hogyan? Innen már bonyolult a válasz. Mert bár megpróbálkozhatunk a tulajdonok

társadalmi kiegyenlítésével – valamifajta népi részvény, társadalmiasított értékpapír konstrukcióval –, viszonyaink, „osztályharcaink” nem kedveznek az újabb társadalmi utópiának. Ma nincs olyan erős társadalmi csoport, amely akár menedzsertulajdon, akár munkásszövetkezeti, öngazgatói tulajdon, akár államigazgatási tulajdon vagy egyéni magántulajdon révén ne jutna nagyobb előnyhöz, mint egy általános közösségi utópia tulajdona révén. Nincs ma egyetlen olyan szervezet vagy intézmény, amelyet ne mesterségesen ruháznánk fel tulajdonosi jogokkal. És ami a legfontosabb, csak újabb kényszerrel, az utópiáért lelkesedők könyörtelenségével vezethetnénk be egy új, általános közösségi vagy magántulajdonosi modellt. A piacgazdaságokban nem azért van vegyes tulajdon – a kis magántulajdontól a nagyitőkés tulajdonig, a nyugdíjpénztáraktól a szövetkezetekig, az állami tulajdontól az alapítványokig –, mert így látta egy társadalom igazságosnak és hatékonynak, hanem mert a társadalmi erőviszonyok és a piacgazdaság kényszerei a vegyes gazdaságot és tulajdont alakították ki. Átalakuló gazdaságunkban harcok lesznek a föld, a föld kincsei, az ingatlanok, a gépek, a gyáregységek, a nagyvállalatok, a kereskedelmi hálózatok, a bankok és pénzintézetek birtoklása, tulajdona felett, és a harcokat nem egy egységes társadalom vívja a kommunista állam monstrumával, hanem seregnyi jelenlegi és potenciális tulajdonos: az államigazgatás, a nagyvállalati oligarchia, a gyáregységvezetők és a műhelyeket uraló munkások mellett küzdelembe állnak a területi önkormányzatok, a bankok, a magántulajdonosok, a társadalmi alapok (nyugdíjpénztárak, alapítványok stb.). Ezt a csatát nem lehet, nem is szabad tervasztalon előre eldönteni. Így is meg fog próbálkozni valamennyi küzdő fél azzal, hogy a szabályozást, sőt az állami kényszerítő eszközöket a maga oldalára vonja. A koncepciók harcát átvehetik keményebb eszközök is, amikor például a föld tulajdona felett a szó szerinti értelemben öltre mennek a volt tulajdonosok, a szövetkezeti gazdák és a helyi önkormányzat. A versengő tulajdon, illetve a tulajdonformák versenye azt jelenti, hogy nem kerülhet eleve fölénybe a menedzser magántulajdon, az államigazgatási vagy éppen az önkormányzati tulajdon. E tulajdonosok színre lépése megállíthatatlan.

Ha valaki azt hiszi, hogy az államigazgatás majd igazságosabban és hatékonyabban fog privatizálni, az elfelejti, hogy az egyik érdekeltre bízza a kérdés megoldását, kecskére bízza a káposztát. A tulajdonosi átalakítás során csak növelhetjük a társadalmi ellenőrzést, csak csillapíthatjuk a fo-

lyamatokat, de levevényelni nem leszünk képesek. Valószínűleg bele kell törödnünk, ha nem akarunk egy 70-80%-os egységes, nem piacbarát állami tulajdont, hogy e tulajdonnak csak 15-20%-át lehet a belső piacon magántulajdonba adni, rövid távon ennél kisebb arányban lehet a külföldnek eladni, ebből következően jelentős rész megy át – remélhetőleg ellenőrzött módon – vállalati, menedzseri és banki tulajdonba, illetve a munkásszövetkezetek, öngazgatások tulajdonába. Ha emellett az állami tulajdon egy része a helyi önkormányzatoké, illetve a társadalmi vagyonalapoké lesz, akkor van esély a tulajdonok versengésére.

Forradalom lesz? Igen. Földosztás, gyárosztás, foglalás, leválasztás, perelés, adminisztratív központosítás megszűnése, vagyonok összpontosulása. Ha az erős társadalmi csoportok mindegyike, vagy győztes csapata nem jut tulajdonhoz, akkor folytatódni fog a szabadrablás, a vagyonok elpazarlása. A kérdés az, hogy mikor és melyik csoportból választódik és nevelődik ki az a tulajdonosi elit, amely értékrendjével, életmódjával, vállalkozói, megtakarítói és fogyasztói szokásaival példát mutat arra, hogy hogyan kell a vagyonnal bánni, hogyan kell a piacon viselkedni. Ez megindult, de félbemaradt polgárosodásunk kérdése.

1990. március

JEGYZETEK

¹ A német, a csehszlovák és a román uralkodó pártok széteséséhez képest a magyar állampárt hanyatlási folyamata persze lassúnak tűnik. Az előbbieket teljesen életerősnek tünnek addig a szívinfarktusig, amelyik azonnal az intenzív osztályra, majd rövid agónia után a boncaszatra vitte őket; ellenben a magyar pártot többszörös szélütés érte, amiből hol gyógyulni látszott (egyreszének benuulásával), hol újra romlani. A magyar események gyorsasága itt azt jelenti, hogy az ellenzéki erők nem voltak felkészülve a párt ilyen váratlan benuulásaira, melyek nélkül aligha értek volna el látványos sikereket. Mivel Magyarországon hiányzott és hiányzik az aktív tömegmozgalom, az ellenzék nem szegezhetett szembe erőt erővel, ezért a hatalom megrendülései sok tekintetben az ellenzéket is meglepték.

² Nagy valószínűség szerint a parlamenti választások minél előbbi lebonyolítása lett volna a társadalom érdeke, mindenekelőtt gazdasági okokból. De az MDF-en kívül egyetlen párt sem akarta az általános választásokat. Az MSZMP az időt igyekezett húzni, mert állandóan teret vesztett, s mind reformerei, mind pedig „kemény fiúit” a párt újjászerveződésében reménykedtek. A történelmi pártok és az SZDSZ, a FIDESZ mint pártok ugyancsak a választások halasztásában voltak érdekeltek, mert ekkor még hiányoztak szervezeteik és választó tömegeik. 1989 nyarán és őszén az Ellenzéki Kerekasztal pártjai az MDF nagy túlsúlyával, önnön táborukon belül, legyűrték volna az MSZMP-t. Ez bizonyosan jobb lett volna a gazdaságnak, mert a Nyu-

gat honorálta volna az átérést a másik partra, és befolyásolhatók lettek volna 1990 gazdasági folyamatai. De az is igaz, hogy a Demokrata Fórum nem volt felkészülve a gazdaság vezetésére. Így a pártok akarva-akaratlan elvesztegették az időt 1989 júliusa és 1990 tavasza között. E fontos időszak nemcsak az állampárt lebontásával telt el, ami kétségkívül nagy dolog, hanem a pártok egymás közti, illetve a pártokon belüli kíméletlen harcával is.

³ A koalíciónak legalább három-négy pártra kell épülnie. A gazdasági helyzet szigorú intézkedéseket kíván, erős érdekcsoportokat kell megsérteni. Még ha a koalíció valamennyi pártja egyet is ért általában a kemény operációval, visszarettennek, ha az ő általuk képviselt érdekcsoport húsába vág. És akkor már csak az a kérdés, hogy melyik koalíciós partnernél szakad be a gát és özönlik az engedmények árja.

⁴ Nem, vagy nem feltétlenül a mai pártokról van szó. Különösen a balközépen hiányzik a szervezőerő. A választás előtt három „tömb”, a nemzeti-liberális és populista MDF és lehetséges partnerei, a liberálkonzervatív SZDSZ és szövetségesei, valamint az ide-oda rángó – hol szociáldemokrata, hol konzervatív monetarista – MSZP még nem fogták meg választói csoportjaikat. Így például az MDF egyszerre akarja képviselni a kisvállalkozókat és a gazdaságtalan vállalatok fenntartásáért munkástanácsot alapító nagyüzemi munkásokat; az SZDSZ vonzó kíván lenni a nagyvállalati oligarchák és a bürokrata szakértők, valamint az szélső antikommunista segédmunkás számára; az MSZP számol mindenkiel, aki az MSZMP és az ellenzék között van. A valóságos frontok a választások után fognak megnyílni.

Két pozitív lehetőség van. A koalícióba tömörült pártok a gazdasági nehézségek láttán igazi munkamegosztást csinálnak, és vállalják a közös felelősséget. A másik, hogy a miniszterelnök egy gazdasági kabinetet jelöl ki a gazdasági csúcsminiszter vezetésével, amelyet függetlenül a pártok politikai mozgásaitól. Ha a gazdasági program végrehajthatatlannak bizonyul, akkor nem az egész kormánynak, csak a gazdasági kabinet minisztereinek kell menniük, ami a gykori kormányválságot némileg tompítja.

⁵ Nem növeli egy bürokrácia tekintélyét, nem keményíti erkölcsi gerincét, ha a pártok nemcsak hogy elfogadják a felajánlkozásokat, hanem biztatják is az államigazgatásban működőket főnökeik és beosztottaik elárulására, feljelentésére, a titkos adatok kiszolgáltatására, az államigazgatási fegyelem megsértésére. Ha az államigazgatás alapelvévé válik, hogy minden eladó vagy pénzért az érdekcsoportoknak, vagy a hatalomban való részesedésért a pártoknak, akkor ezt a pestist nemcsak a régi rendszer terjeszti, hanem az új rend is. Ha az a jó tisztviselő, aki gyorsabban vált pártkönyvet, aki előbb árulta be a másikat, akkor az ellenzéki pártok mai viselkedésükkel szelet vetnek, s majd vihart aratnak.

⁶ A pártok már behatoltak a legfontosabb ponton a közigazgatásba: a belbiztonság, a belügy területén. Ezáltal valamennyi igazgatási szervezet elbizonytalanodott. Akié a belbiztonság és akié a tömegkommunikáció, azé a hatalom.

A sosem jövő hajóra várva?

„Nekik van egy szauuk erre, gondolom a Szet, amit mi csak így felsorolva, Szabadság, Egyenlőség, Testvériség, tudunk felfogni. Márpedig így külön-külön ezek ütköznek. A három közül bármelyik kettő ellentmondhat egymásnak. Holott a háromnak egyszerre, és egymástól függetlenül kellene megvalósulni. Ez volt az alap gondolat. Hogy ez így nem megy, felsorolásban: ezt is csak a mi legnagyobb költőnk vette észre, és felállított legalább egy elsőbbségi sorrendet köztük: Szabadság, Szerelem kell neki, s ha szükséges, ő feláldozza az életét a Szerelemért, aztán a Szerelmet a Szabadságért, mondta. A helyzet az, hogy ezeket a mi (dán) fogalmainkat ki-ki aszerint szűkítheti vagy tágíthatja, amelyen elsőbbségi sorrendet kíván adni nekik. Mind a hatféle sorrend jogos (bár merőben önkényes). De egyik sem az, amiről akkor szó volt. Nézzük például, hogy fest, ha az Egyenlőséget tesszük a másik kettő fölé: érte némileg korlátoznunk kell a Szabadságot, a Szabadságért pedig elbarnyagoljuk kissé az utolsó helyre tett Testvériséget. Nobát, biztos, hogy nem ilyen csorbult Szabadságért és bágyatag Testvériségért indultunk a Bastille ellen. Jól emlékszem, hogy mind a három sértetlen meglétére gondoltunk. Olyasmire, amit a Szabadság, Egyenlőség, Testvériség különválasztása nélkül egyvalaminek érzünk.”

(OTTLIK GÉZA: HAJÓNAPLÓ)

A magyar társadalom hajóárbocáról körbetekintve egyre csak morajló és végtelen vizet látni. A Szabadság, Egyenlőség, Testvériség földjét nem rikkoltja messze pillantó matróz, nem ismétli elgondolkodó kapitány, s nem öleli egy érzelembe a fedélköz utasait. A hajón van már hangoztatott, szócsöves Szabadság, de unt és fakult zászlóként levonták az Egyenlőséget, és a fedélközi szegényekre hagyták, hogy legyen övék a Testvériség a szalmazsákokon, ha akarják.

A hajónaplóban még alig olvasni hírt arról, hogy az alsóbb régiókban mi történik, hogy itt az éhínség, a betegségek s a reménytelenség. Itt vannak az Új Szegények.

A magyar társadalom a hatvanas évek közepe óta felemás módon polgárosodott, középosztályosodott. Az addig fennálló tömeges szegénység, ha tetszik, a hagyományos, félázsiai szegénység új megvilágításba került. A hatalom lehetővé tette, hogy az erős, alkuképes csoportok túlmunka és ügyesség bevetésével többletjövedelmekhez jussanak, s cserébe egy egyre inkább európaizálódott fogyasztói ellátást biztosított. A szegénységnek az

a hagyományos formája, amely jelentős, meghatározó rétegek tömeges szegénysorban tartásán vagy odalökésén alapszik, fokról fokra megszűnt. A harmincas vagy az ötvenes évek tömeges szegénysége, amikor a társadalom döntő többségének súlyos nyomorát csak még jobban kiemelte egyes néposztályok előnyös helyzete, megváltozott. A szegény, a rászoruló egyértelműen az alkuképtelen, többszörösen hátrányos helyzetű rétegekből kerül ki, az iskolázatlan, a szakmát nem tudó, a rokkant, a pályakezdő, az elaggott, a hátrányos regionális helyen lakó, aprófalvakba kényszerült népcsoportokból. A hagyományos szegénység könyörtelen éhezésre, hidegre, lakástalanságra kényszerített iskolázott, szakmával rendelkező, ereje teljében lévő, előnyös helyen lakó értelmiségi vagy agrárfoglalkozású rétegeket is. A hetvenes évek szegénysége már nem ilyen természetű. Az individuális középosztályosodás, polgárosodás azzal jár, hogy az erősebb csoportok társadalmi szolidaritása megfogyatkozik, erőfeszítésnek tűnik az alkuképtelenek, a peremre szorítottak támogatása, esélyeik javítása, s e csoportok a szociális gondoskodást a mindenbe beavatkozó államra hagyják. A bővülő, immár többséget kitevő középosztály igyekszik magát megkülönböztetni lefelé, elhatárolni magát a peremre szorultaktól. Hinni kezd abban, hogy „mindenki saját szerencséjének kövácsa”, „aki dolgozik, boldogul”, hogy túlmunkával megszerezhetők a felzárkózáshoz szükséges jövedelmek. Mindenki tegye meg a szükséges erőfeszítést, ahogy én is, építse meg a házát, bútorozza be, ruházza, etesse, iskoláztassa becsülettel a gyermekeit, lásson világot. Ez a középosztály és a hozzá hasonlítani kívánó városi és falusi munkásság szigorú háttért vont a szegények és maga közé életmódjával, erkölcsével, szokásaival. Az ismét hierarchizálódott társadalom területileg és személyileg – az állami foglalkoztatás- és szociálpolitika segítségével – peremre szorította mindazokat, akik sem a nagy állami és szövetkezeti monstrok műhelyeiben, irodáiban, sem a második gazdaság finomszerkezetében nem bizonyultak nyomásra, alkura képesnek, nem rendelkeztek a képességek, az iskolázottság, a kapcsolatok, a születési előnyök tőkájével. Az alkuképes társadalom nagy munkaráfordítással emelkedett szegényei pedig jólrosszul részesedtek az általános gazdagodásból. A válság már elérte a társadalmat a hetvenes és a nyolcvanas évek fordulóján, ám a hatalom viszonylag sikeresen hátrította tovább a terheket az alkuképtelen csoportokra. 1979 óta fiatalokra, a csökkent munkaképességűekre. Helyzetük állandóan rosszabbodott, miközben a társadalom nagy nyomáscsoportjai még alig érezték a válságot. Furcsa és tragikus szituáció: bányászoknak és

kohászoknak, vállalati menedzsereknek és pártmunkásoknak kellett volna jövedelmeik csökkenésével érzékelniök, hogy válság van, hogy azután új és más típusú teljesítményekkel kihúzzák a társadalmat a válságból. Ehelyett 70 év feletti nyugdíjasok, 14 és 25 év közötti fiatalok, fizikailag és szellemileg visszamaradottak jutottak nyomorúságos helyzetbe, vették magukra a válság terheit és nehézségeit, akiknek semmiféle vagy nagyon kevés lehetőségük volt a válság megoldására, meghaladására. Természetesen a középosztálynak is nagyobb munkateljesítményt kellett bevetnie, de ennek révén még mindig jutott annyi többletjövedelemhez, hogy a válságot ne vagy kevésbé érezze. A magyar társadalom sajnálatos módon ekkor még belenyugodott öregjei és fiataljai szinte reménytelen sorsába. Még mindig reménykedett abban, hogy a többleteljesítményekkel minden rendbe hozható. Ahogy nem akart azonosulni az elnyomorodó lengyel társadalommal, a lecsúszó környező államok polgárainak szomorú sorsával, úgyannyira igyekezett távol tartani magát saját szegényeitől. Ez a nem vállalt sorsközösség még nem tudható, hogy mekkora szakadékot hasított nemcsak a magyar társadalom és a közép-európai nemzetek között, hanem a társadalmon belül is. Az áldozatvállalások elmaradása, a társadalmi szolidaritás értékeinek és intézményeinek hiánya jelentős belső meghasonlást okoz. Paradox módon az erős csoportok 1986 novembere körül ébrednek rá arra, hogy minden túlmunkájuk, erőfeszítésük hiábavaló volt, ennek fokozása nem értelmes stratégia. Képzeljük magunk elé azt a szakmunkást, aki immár 12-14 órát dolgozik naponta, s 1986 végén megtudja, hogy miközben erejét megfeszítve dolgozott, az országnak sikerült az adósságait megduplázni. Kádár János ez idő tájt tett televíziós megnyilatkozása arról, hogy mennének itt a dolgok, ha mindenki rendesen dolgozna, nem véletlenül volt megvilágosító erejű. Egyszeriben kiderült, hogy a kormányzat elfecsérelte a lakosság többletráfordításait, s a felelősséget a lakosságra akarja hárítani. És fenyegetően a felkészületlen társadalom elé állott az Új Szegénység.

ÚJ SZEGÉNYSÉG

Az Új Szegénység három égtájról érkezik. Egyrészt a leromlott, rozsdás, didergető, külvárosi, faluszéli holt vidékről. Ők a hetvenes évek vegetáló szegényei, akiket sem a kormány, sem a társadalom nem akart látni – még nevüket is tiltotta, a konferenciákon halmozottan hátrányos helyzetűeként emlegették őket. A perifériára sodródtak, a magyar buldózerpoli-

tika áldozatául esett aprófalvakba szorítottak, az alkoholizmus, a fizikai és lelki nyomor betegségeivel megvertek nem emelkedtek fel. Mellékük sorakoznak a most leszakadók, akik csendesen szegényednek el, fokozatosan hanyatlanak a társadalmi létminimumról a fizikai létminimumra. Nyugdíjasként lemondanak a kimozdulásról, a moziról, a könyvről, a húsevésről (majd eszem a fiaméknál, aztán már ott sem), később a melegről (nem szabad többet pazarolni a fűtőanyagra, lefekhetem én felöltözve is), legkeservesebben a gyermekek támogatásáról, az unokák megajándékozásáról mondanak le. Csönd, hideg, sötétség. Tisztes, alig lázongó szegénység, amely még igyekszik betartani a korábbi normákat, de nem megy. A harmadik csoportba tartozik a váratlanul leszakadók, magasról zuhanók csapata. A munkanélkülivé váló értelmiségi vagy szakmunkás. Mintha szakadékba zuhanna családjával együtt. Tegnap még azt gondolta, hogy minden rendben van. Ha jövedelméből most nem jut is egy nagyobb lakásra, új bútorra, de a mindennapira biztosan. És most, kezében a munkakönyvével, semmire sem kötelező ígéretekkel a fülében, felrémlik előtte, hogy egyetlen álma sem valósulhat meg. Nem taníttathatja a gyermekét, nem mehet nyaralni, nem lesz hús az asztalon, s reménye sincs arra, hogy a városban munkát kapjon. Nincs hová fordulnia, nem tudja, hogy kinek-minek köszönheti mindezt. Nem volt élhetetlen, teljesítette környezete valamennyi kívánalmát, nem kocsμάzott, nem kerülte a munkát, nem ütötte és verte a gyermekeit, és most ugyanott van, mint az, akivel nem akart szóba állni, akinek lakóhelyét messze elkerülte, akitől mindig megkülönböztette magát. Szegény lett. Ez a törés szinte megemészthetetlen. A vegetáló szegénységnek van élettechnikája. Ez lehet alázatos alkalmazkodás vagy hajszolt ellenállás. A váratlanul leszakadt új szegény nem rendelkezik ilyen élettechnikával, sőt megveti, elutasítja azt. Csakhogy a középosztálybeli élettechnikák nem illeszthetők ebbe az új keretbe. És nemcsak az a baj, hogy az individuális felhalmozás és fogyasztás értékeit továbbra is őrző régi csoportjával ütközik, hanem önmagával, saját korábbi felfogásával is. „Tisztességes ember nincs munka nélkül.” „Becsülettel meg kell szerezni a gyerekeknek azt, ami nekem megvan.” „Itt csak az beszéljen, aki letett valamit az asztalra”, „aki szegény, maga tehet róla”. „Mit vétettem én?” – kérdi most önmagát. Nagy neveltség, hogy nem vétett többet, mint vétettek neki.

Az egyre terjedő szegénységgel nem tud mit kezdeni az állami szociálpolitika. Nem azért, mert mára elfogyott a pénz, hanem mert sohasem volt társadalompolitikai intézményrendszer, amely a szegénnyé válás mechanizmusát feltárta, enyhítette volna. A nyolcvanas évek végén, a

kilencvenes évek elején egy gazdasági válsággal küzdő országban kellene behozni korábbi évtizedek lemaradását. A tragikus helyzetnek tökéletes megfogalmazását adta Havas Gábor egy rádióinterjújában: „Ha a szociálpolitikában az eseti elbírálású juttatásokkal szemben az állampolgári jogon járó juttatások kerülnének túlsúlyba, akkor ez sokkal elfogadhatóbb lenne az egész társadalom számára, mint a jelenlegi helyzet, amikor a meglévő szűkös erőforrásokért folyó helyi versengésben olykor gyilkos indulatok keletkeznek. Az azonban biztosra vehető, hogy a konszolidálódott társadalmi rétegek – a társadalom zöme – nem néznék jó szemmel, ha jövedelmüket a jelenlegi romló helyzetben tovább csonkítanák azért, hogy a náluk még rosszabb helyzetben lévők pillanatnyilag katasztrofálisnak nevezhető életkörülményeiben érdemi változás következhesen be.” (Kell-e és ha igen, akkor milyen legyen az új szociálpolitika? In: Györfly Miklós: *Bagoly nappal*, 156–177. old.)

A magyarországi cigánykérdés nem szegénykérdés, de a szegénykérdés nagyon is cigánykérdés. És a cigánykérdés lesz az a mérce, amelyen a magyar társadalom demokratikus átalakulása megméretetik. Ha a középre tartó, konszolidált társadalom szakított a cigánysággal szembeni korábbi paternalista, noha elfogadó értékrenddel, azaz áttért a kitzasztító, megkülönböztető értékrendre, akkor nemigen várható, hogy a középosztály hanyatlásakor vállalná a befogadást, az előnyöket adó felzárkóztatást. Félő, hogy ezen az önkormányzati önállósodás sem javít, mert a helyi középosztály liberalizmusa jóval kisebb, mint egy felvilágosultabb központi hatalomé. Az viszont a legrosszabb megoldás lenne, ha a liberális állam – egy reform utáni állapotot feltételezve – a helyi önkormányzatokat akaratauk ellenére külön szegénység-, illetve cigánypolitikára kényszerítené. Az egész fejtegetésből az következik, hogy ha nem akarunk gettósítást és ezzel járó lázongásokat, akkor az elmaradott térségek modernizációs programjában az oktatási, az egészségügyi és szociális rendszert úgy kell módosítani, hogy ötvöződjön a cigány népesség más irányú igényeivel, illetve annak történeti hagyományokon is alapuló vállalkozásaira épüljön.

A kérdés valóban az, hogy hogyan hangolható össze egy piaci gazdaság- és foglalkoztatáspolitikája a társadalompolitikával, hogyan illeszthető ehhez a társadalmi önkormányzatok, egyesületek, az egyházak szociális politikája, s végül milyen új állami társadalompolitika teremthető meg. Mindez akkor, amikor a konszolidált középosztály még nem döntötte el, hogy foggal-körömmel ragaszkodik-e előjogaihoz és a szolidaritást, a testvériséget háttérbe szorító értékeihez, vagy az együttes kilábalás érde-

kében próbálkozzon-e a munkahelyteremtés, az iskolázás és a szociális gondoskodás javításával. De ha maga nem döntötte is el, rövidesen eldöntik a gazdasági és társadalmi folyamatok, amelyek azokat is szegénysorba taszítják, akik ma még erre egyáltalán nem számítanak. Lehet, hogy a felelős polgárosodásból csak a felemáság marad. Egy, a piaci mechanizmusokat nem lerontó esélyegyenlőségi rendszerre, pozitív diszkriminációra volna szükség, amely megpróbálja kiegyensúlyozni, de nem eltüntetni a regionális, a szakmai, az iskoláztatási, az életkori és nembeli hátrányokat. Ehhez elkerülhetetlen négy terület sürgető reformja: 1. az adórendszeré; 2. a társadalombiztosítási és nyugdíjrendszeré; 3. az oktatási rendszeré; 4. a foglalkoztatáspolitikáé. A kormányzat elszánta magát a sikertelennek bizonyult személyi jövedelemadó felülvizsgálatára, és a családi jövedelemadó szorgalmazására. (Félelmem csak az, hogy az új adóformát éppannyira megalapozatlanul fogják bevezetni, mint a mait, vagyis anélkül, hogy ismernék a családok belső jövedelemmegoszlását, a különböző adótípusokra való reagálást, végül a bevezetett adó hatásmechanizmusát. Ahelyett, hogy előbb egy statisztikai-szociológiai felvétel, mikrocenzus elemzésével vagy közvéleménykutatás feldolgozásával, majd ezekre épülő pénzügyi modellekkel operálnak, időhiányra hivatkozó apparátusok előbb találják ki az elméleti modelleket és vezetnek be, azután elkésve, egy felháborodott társadalomban mérik le, hogy mit csináltak.)

A költségvetési reformmal párhuzamosan a társadalombiztosítás és nyugdíjrendszer reformja is napirenden van. Kívánatos lenne a társadalombiztosítást jól értékesülő önálló tőkealapra helyezni, és a nyugdíjas esélyegyenlőséggel szemben egy, az életpályát figyelembe vevő, a létminimumot biztosító nyugdíjrendszer kialakítása. Az egyenlőtlenségek legfőbb újrászülője a mai iskolarendszer. A torzóban maradt oktatási reformot újra kell gondolni. A szegénység szempontjából csak három kérdést emelnék ki. Az egyik az elmaradott térségekben, illetve a központosítási hullámban eltűnt iskolák egy részének a helyreállítása, a „mi falunk, mi iskolánk” társadalmi mozgalmának ösztönzése. (Az iskolaközpontosítás vezetett az egyenlőtlenségek fokozódásához, sőt megoldásának ellehetetlenüléséhez.) Az elmaradott térségek, aprófalvak, tanyák iskoláinak „visszatérése” megállíthatná az elszegényedést. Ezzel nem kényszerítenénk karitatív tevékenységre az államot és a társadalmat, hanem visszaadnánk a falvak, tanyák önálló fejlődőképességét, eltartóképességét. Másodsorban, az iskolázatlan vagy alig iskolázott szülők gyermekeinek tanulását és továbbtanulását serkentő ösztöndíj- és visszatérítési rendszert kell te-

remteni. Végül, ki kell dolgozni egy összetett cigánynevelési programot, amely magában foglalja a felnőtt- és a televíziós oktatást, a nyelvi óvodát, az állampolgári és vállalkozási technikákat tanító tanfolyamokat, az esélyegyenlőség csökkentését.

A foglalkoztatás és a munkanélküliség problémája a legveszedelmesebb gondok közé fog tartozni a kilencvenes években. A ma még gyáron belül lapuló és az itt-ott már nyíltan is megjelenő munkanélküliséget egy kialakulatlan és megalapozatlan szabályozás fogadja. Ma a megyékre marad a munkanélküliek kezelése, azokra a megyékre, amelyek önmagukon belül semmilyen átcsoportosítással sem tudják a tömeges munkanélküliséget kezelni. Nincs központi munkanélküliségi politika. Nem tudni, hogy milyen viszonyt alakít ki a kormány az infláció és a munkanélküliség, illetve a hiány között. Mikor és melyiket váltja a másikra. A mai inflációs politika, amely még a vállalatoknál tartja a fölösleges munkaerő nagy részét, a lakosságra rótt terhek miatt egyre elviselhetetlenebb, viszont a munkanélküliségre való átállásra ugyancsak felkészületlen a társadalom. Ez a kiszámíthatatlan politika a legveszedelmesebb, mert létrejön egy olyan helyzet, melyben egyszerre van munkanélküliség, infláció és hiány, amelyek egymást erősítik.

Persze sok múlik azon, hogy egy-egy régió, város konkrét programjába mi kerül, és hogy az új pártok és mozgalmak tevékenysége mire terjed ki. Nem lévén szociálpolitikus csak annyit mondhatok, hogy amennyire igaz az, hogy nem lehet gazdasági reformot véghezvinni politikai reform nélkül, úgy nem lehet politikai reformot sem véghezvinni társadalompolitikai-szociálpolitikai reform nélkül.

Vajon nem éppen az egyházak egyik feladata-e, hogy a szegények és megalázottak oldalára álljanak, s a középosztály lelkiismeretére hassanak? Mint ahogy minden becsületés szocialista, vagy szociális érzékű mozgalom is csak akkor hihet a Szabadság, Egyenlőség, Testvériség egyesítésében, ha van elképzelése arról, mit tesz a szegényekkel és megszomorítottakkal. Hogy fiainknak azt hagyassuk örökül, amit Benedek Elek a Testamentumában: „Vedd ki részed minden igaz, becsületes, jogos küzdelemből. Állj a védtelenek, gyengék közé; az erősek, hatalmasok oldalán harcolni nem virtus.”

1989. szeptember

Civil pályán

AVAGY: NÉZZÜNK BELE EGY NYUGATI KOCSI MOTORHÁZÁBA

LENGYEL LÁSZLÓ közgazdással beszélget a hazai polgárosodás és a demokratikus átalakulás esélyeiről BEDE RITA, a *Társadalmi Szemle* rovat-vezetője.

– *A magyar demokrácia esélyeit latolgatva felmerül, hogy valóban forradalomként, társadalmi felszabadulásként éli-e meg társadalmunk a kezdetet?*

– Azt hiszem, hogy a magyar társadalom ezt nagyjából úgy éli át, ahogyan korábbi, e századi forradalmait. Jóval kevésbé a saját forradalmaként, mint inkább egy, valahonnan kívülről, mások által irányítottat. Másoktól szerzett jogok és lehetőségek birodalmaként tárul föl előtte. Amikor ez az interjú készül, 1990 februárjában, még nem lehet tudni, hogy a választások hogyan végződnek, de azt igen, hogy a pártok küzdelmét, a többpártrendszerű demokrácia kialakulását a társadalom legfőljebb valami kezdetnek tekinti, s nem végpontnak. Itt nem zajlott le sem egy gyengéd forradalom, mint amilyen a csehszlovák, sem hála istennek egy olyan véres forradalom, mint amilyen Romániában ment végbe. Nálunk egy passzív forradalom zajlik, ahogy ezt Antonio Gramsci a múlt század risorgimentójára mondta, egy passzív átalakulás, amely forradalmi változás akkor is, ha passzív. Lehet ezt úgy is nevezni, miként Csoóri Sándor mondta, hogy ez egy „fáradt forradalom”. Ha az értelmiség oldaláról nézzük, akkor ez biztosan igaz, mert az értelmiség, amely vadul belevetette magát ebbe a forradalomba, nagyon bele is fáradt.

Mivel nincsenek gazdasági autonómiák, pontosabban még csak félautonómiák vannak, megtörténhet az is: ha nem abba az irányba haladunk, ahol a gazdasági autonómiák kiegészítik a politikaiakat és a jogiakat, lényegében visszacsúszunk oda, hogy hiába van több párt, mégisincs plurális demokrácia.

– *Mennyi ideje van erre Magyarországnak? Felrémlik a klasszikus anekdota az angol gyepről. Lehetséges, hogy csak az a 400 év hiányzik, hogy nálunk is ugyanúgy zöldelljen?*

– Először is nem szabad tizenkilencedik századi, sőt huszadik század

eleji sémák szerint elképzelni a polgárosodást. Azt hiszem, hogy a magyar pártok is ebben a hibában leledzenek. Csapdába zuhanhatnak, azt képzelvén a polgárosodásról, hogy az mítoszszerűen megy végbe. Nem. A korábbi polgárosodás valóban elég piszkos és több évszázados folyamat volt. Most azonban másképp és sokkal gyorsabban zajlik, mert azok a reflexek, azok a hagyományok, amelyeket ma alakít ki a modern polgárosodás, ezt lehetővé teszik.

Modern polgárosodáson én elsősorban azt értem, hogy valaki a fogyasztói társadalom részévé válik. Ezt mások amerikanizálódásnak nevezik, mert a negyvenes évek közepétől Európában az amerikanizálódással alakult ki egy új típusú tömegdemokrácia. Akár akarjuk, akár nem, Nagy-Britanniától az egykori Németországig ez történt. Az Egyesült Államok komoly gazdasági erőket és jelentős kulturális nyomást gyakorolt annak érdekében, hogy ilyen típusú polgárosodás következze be. Ez a folyamat akkor mintegy két évtizedet vett igénybe. Azóta még inkább felgyorsult az effajta polgárosodás, sokkal gyorsabban át lehet venni az ilyen típusú mintákat.

Sokan azt gondolják, az autonóm polgár az, aki olvas, operába jár, jól tájékozódik az elitkultúrában, s ha vállalkozik, pontosan tudja, hogy mi micsoda. Nem így van. Ma a modern polgárosodás amerikai, svájci, osztrák – és még sorolhatnám – alanya csak a tömegkultúra szintjén tájékozódik, s a fogyasztói kultúra szintjén fogadja be a polgári értékeket. Ezek pedig sokkal gyorsabban és sokkal hatékonyabban sajátíthatók el, mint a korábbiak. Ez egy világméretű, nagyon gyors folyamat. Lehet, hogy ez nekünk nem tetszik. Látom, hogy sokaknak nemzeti alapon nem tetszik, mert bizony ez a polgár nemigen törődik a nemzeti kultúrával. Nem törődik sem Amerikában, sem Ausztriában, de Törökországban vagy Dél-Koreában sem. Nem érdekli a nemzeti kultúra. Az érdekli, hogy ha van videója, legyen mit nézni a videón, ha van hűtőszekrénye, legyen mit tenni a hűtőszekrénybe. Másoknak, főleg korábban, kommunista, úgymond baloldali attitűdök miatt nem tetszett. De volt ennek a szembenállásnak egy nem kommunista ága is, amit a 68-as lázadások, a fogyasztói társadalom elleni fellépések egy alternatív társadalomkép felvázolásával egészítettek ki. Kelet-Európa nem itt tart. Kelet-Európa csak most fogja átvenni azokat a fogyasztói értékeket – bár már vett át belőlük –, amivel felgyorsíthatja polgárosodási folyamatát.

Magyarországon ma azért van félautonómia, mert a lakosság már eljutott odáig, hogy nagyjából tisztában van ezeknek a fogyasztási értékeknek a lé-

tével és szükségletével. Azzal azonban kevésbé, hogyan lehet piaci vállalkozói tevékenységgel megszerezni ezeket a fogyasztási javakat, és hogy ezeket az értékeket hogyan kapcsolja össze mindennapi életével, azaz hogyan kapcsolja össze mindennapi termelői létét mindennapi fogyasztói létével.

Ez súlyos probléma, de nem kell, hogy a tanulás évtizedekig tartson, ellenkezőleg. Tulajdonképpen néhány év alatt ki lehet alakítani az új szokásrendeket. Egy dolgot viszont tudomásul kell venni: azt, hogy ez a polgárosodás az elit értelmiség politikai térvésztesésével jár. A pártok szerintem ma azért vannak tévedésben, mert az elit értelmiség szemszögéből nézik a dolgokat. Ez az elit értelmiség úgyszólván szükségtelenné válik. Az emberek nem fognak tömegesen verseket olvasni, mint ahogy nem fognak tömegesen operába járni, művészfilmeket nézni, és még sok mindent nem fognak tenni, amit az elit értelmiség elvárna tőlük. Ami pedig a politikát illeti, nem kívánják majd, hogy lírai költők vezessék őket. Ellenkezőleg. Azt kívánják, hogy szakemberek vezessék őket. Hivatásosokra várnak, akik pontosan értenek ahhoz, hogyan kell levetkőzni a modernizáció előttiséget. Ez nyilván nem fog tetszeni a kelet-európai pártoknak, hiszen ma a pártok vezetését a korábbi elit értelmiség látja el, bármerre nézünk. Ez Nyugat-Európában, Amerikában képtelenség lenne.

– *Ha jól értem, a modernizációs kényszernek végül is egy eléggé drasztikus és egy eléggé gyors folyamatként, de speciálisan kelet-európai módon kell érvényesülnie. Ennek három eleméről szeretnék kérdezni. Az egyik: miként lehet Kelet-Európának és speciálisan Magyarországnak leküzdenie azt az erőforrás-biányos állapotot, amely sokak szemében eleve illuzórikussá teszi a gyors modernizálást? A másik: ehhez a modernizáláshoz valóban le kell-e, le lehet-e bontani az utolsó tégláig azt a struktúrát, ami Kelet-Európában kiépült? Ezzel ugyanis identitásuk számos – most ne vitassuk, hogy milyen mértékben pozitív vagy kevésbé pozitív – elemétől kell búcsút venniük e társadalmaknak. És végül: meg tudnak-e szabadulni a kelet-európaiak azoktól a félelmektől, görcsöktől, kisebbségi érzésektől, amelyek éppen ebben az utolérési, betagozódási kényszerben erősödnek fel? Bizonyos értelemben ellentmondásos helyzetbe kerültek a kelet-európai nemzetek: a demokratikus forradalmak nagyfokú autonómiaigényt élesztenek, egyfajta új nemzeti vagy kisállami reneszánsznak lehetünk tanúi, s ezzel egy időben kőkeményen tudomásul kell venniük egy függő és hierarchikus betagozódást, mégpedig az esetek többségében eléggé kellemetlen helyzetű, kényszerpályás pozícióra épülő betagozódást.*

– Igen, mind a három kérdés teljesen jogos. Azt hiszem azonban, elő-

ször meg kell különböztetni, hogy Magyarországról beszélünk-e vagy a kelet-európai országokról általában.

– *Annyira éles a különbség?*

– Nagyon jelentős. Óriási különbség van például az esélyek tekintetében. Amit a kényszermodernizációról próbáltam megfogalmazni, abban Magyarországon jóval kisebb a kényszer és jóval nagyobb az önkéntesség. Le kell-e mindent rombolni az utolsó tégláig? Egyáltalán nem. Magyarországon például a félautonómiák igenis létrejöttek. A kádári felemás polgárosodás, amelyet a hatvanas évek közepétől folytattunk, az emberekben kialakította azt, amire már építeni lehet. Nálunk például kényszermunkával valószínűleg nem lehetett volna elérni, hogy az emberek napi 12-14 órát dolgozzanak. A Rákosi-rendszernek legalábbis nem sikerült elérnie. Mi az, ami a modern polgárosodást elősegítendő kialakult? Az, hogy a magyar átlagember, aki 12-14-16 órát dolgozott, tudhatta, hogy a fogyasztási struktúrának van egy olyan színvonala, amelyet el lehet és el is akart érni. Ezzel egy nemzetközi standardot vett célba. Nem Amerikáét, nem a Szovjetunióét, hanem Ausztriáét. „Kérem szépen, mi is lehetnénk olyanok, mint a burgenlandi osztrákok” – vélte a magyar átlagpolgár a Kádár-rendszerben. Nem kell tehát mindent a földre rombolni, s az a gyanúm, hogy ezért nincs itt lázas forradalom.

Nem akarnak továbbá tüntető százezrek kimenni az utcára azért sem, hogy mindazokat, akik felépítették a kétszintes házukat, felelősségre vonják. Azokat sem akarják felnégyelni, akik autón járnak, még hozzá esetleg nyugati autón, mondván: „azok is csak csirkefogó kommunisták lehetnek”. Ez nem igaz. Romániában vagy Bulgáriában kétségtelenül volt egy kiváltságos kaszt, amelyik megszerezte ezeket a társadalom többsége számára elérhetetlen fogyasztási cikkeket. Magyarországon ez nem így volt. Nálunk tömegesen szerezték meg ezeket, s ez a tömeges középosztály felépített az elmúlt húsz évben egy másik Magyarországot. Ezt nemhogy lerombolni kellene, hanem bizonyos értelemben továbbfejleszteni, mássá tenni. Egyesíteni termelői kultúráját fogyasztói kultúrájával, ami nem olyan nehéz, nem annyira kényszeres, mint amennyire kényszeres és szerintem tulajdonképpen szinte lehetetlen máról holnapra Lengyelországban vagy Romániában.

Válaszolnék arra a nagyon jogos gondolatra is, hogy ezek a kisállamok tulajdonképpen két dolgot választhatnak. Vagy tudomásul veszik kisállami betagozódásukat nem csak Európába, hanem egy világméretű polgárosodásba, vagy ellenkezőleg, megpróbálják ugyanezt, mégpedig úgy, hogy:

„lehet, hogy ő gazdagabb, de én lengyel vagyok”. A nacionalizmus a kommunista ideológia helyére nyomul. Korábban a kommunista ideológia egyfajta többséget sugallt a nála gazdagabb, kapitalista országokkal szemben, most nemzeti alapon próbálják ugyanezt. Mégpedig úgy: „lehet, hogy ő gazdagabb, de én lengyel vagyok. Lehet, hogy ő jobban él, de én magyar vagyok, és magyarnak lenni mégiscsak külön dolog, mert nekem micsoda ezeréves kultúráim van”.

– *De vegyük a kisállamiság kérdését...*

– Magyarország olyan kisállam, amelyik bizonyos értelemben hozzá szokott, hogy neki be kell tagozódnia valamelyik nagy birodalom vonzáskörzetébe. Ez századunk tanulsága. Sokan ökölrázza veszik tudomásul. Én, ha nem vagyok is nagyon boldog attól, hogy nekünk egy újabb birodalmat kell választanunk, mégis realitásként fogom fel, hogy a magyar polgárosodás végül is betagozódik más polgárosodások közé. Remélem, hogy ez elkerülhetetlen lesz. Remélem, hogy a magyar társadalom nem a különállást fogja választani, amire pillanatnyilag nem is látok nagy lehetőséget. Ami pedig a tőkeoldalt illeti, azt, hogy lehet-e egyáltalán egy ilyen tőkehiányos országnak, mint Magyarország, valamiféle polgárosodási alapja? Nos, én mindenképpen kérdőjelet teszek a tőkehiány mellé. Nagyon nagy kérdés, hogy Magyarországon mennyire van tőkehiány. Ebben az országban, miközben szegényedik, tavaly emberek százai hozták be videót, színes tévéket, hűtőszekrényeket. Az országba bejött ötvenezer nyugati autó, ingatlanokba zúdult a pénz, óriási devizafelvásárlás van, vagyis a magyar forintot átváltották dollármilliárdokra.

– *Ez az egyéni megtakarítás akkora tétel, hogy összevethető a vállalati szféra felhalmozási képességével?*

– Számomra nem a tőkemegtakarítások nagysága érdekes, hanem az, hogy Magyarországon a lakosság nem egy végsőkéig lerongyolódott, éhező tömeg, amelynek nincs felhalmozása, nincs veszténivalója. Nálunk vállalkozói, fogyasztói ismeretek vannak, amelyek viszonylag gyors társadalmi folyamatokat indíthatnának be.

– *Tebát a felfordított piramis gyorsan a talpára állítható?*

– Nekem az a véleményem, hogy az óriási nagyüzemi kör nagyon sok mindent elfed. Elfedi, hogy belülről már nagyrészt ki van rágva az alja. A munkavállalók mint kiségerkék már régen szétrágták. Maga a nagyvállalat is számtalan kisvállalat halmaza, konglomerátuma. A kisvállalkozás szerte-szerte az országban. Nos, sok változás van, csak nem tud összeállni piaci típusú alternatívává. Ezért ingatag a magyar polgárosodás.

Meg kell tehát tanítani a polgárosodás alapmintáira az embereket. Hangsúlyozni szeretném, nemcsak arról van szó, amire a pártok állandóan tanítani igyekeznek a társadalmat: a gyülekezési szabadságra, a szólásszabadságra, azaz alapvetően a XVIII–XIX. századi civil társadalmi jogokra; hanem arról is, hogyan kell öntudatosan viselkedni munkavállalóként, ha alkut akarok kötni a munkáltatóval; hogyan fest a banki egyenrangúság egy banktisztviselő és egy vállalkozó között, és így tovább. Ezek azok a civil jogok, amelyeket fontos megtanulni, ha a társadalom előbbre akar jutni. Ma még a lakosság valóban nagyon keveset tud arról, hogy milyen jogai vannak mondjuk egy önkormányzat vonatkozásában, de már nagyon sokat tud például arról, hogyan csinálja saját költségvetését, hogyan gazdálkodik a mindennapi életben. Ez biztató.

– *Gazdálkodó polgárokból kiépülő önkormányzatok, egyenrangúság, civil jogok, kiegyensúlyozott alkupozíciók... Kellenek-e intézményi biztosítékok ahhoz, hogy a helyi autonómiák ellenőrizhessék a mindenkori kormányzatot és hatalmat?*

– A dolog nem ezen múlik. A pártok és a lakosság ugyanazt hallja, és ezért ugyanazt a mítoszt vallja. Azt, hogy egy központi hatalom diktatúrájától kell rettegni, amely bármikor visszatérhet, a nyakunkra ülhet, könyörtelenül eltaposhat minket. Jogi, politikai, társadalmi biztosítékokat akar ezzel szemben. Én viszont azt mondom, hogy bár Kelet-Európában mindig elképzelhető egy diktatórikus forma – Magyarországnak nem ezzel kell mint főveszéllyel szembenéznie az elkövetkező három-négy évben, hanem azzal, hogy a helyi szinteken, az önkormányzatok vagy a vállalatok szintjén a helyi oligarchák fogják könyörtelenül érvényesíteni jogaikat, és nem lesz olyan központi hatalom, demokratikus központi hatalom, amely ezekben a jogaikban korlátozni tudná őket. Tehát miközben mi szorgalmasan szétverjük a központi hatalmat, és minden lehetőséget megteremtünk annak érdekében, hogy a központi hatalom még csak véletlenül se tudjon beavatkozni a folyamatokba, ki fog derülni, hogy a folyamatokat már régen nem a központi hatalom vezényli.

Oligarchizálódás felé tartunk, ez az igazi veszély. Szétesik az ország több tucat helyi hatalomra, amelyek nagyobb hatalmak lesznek, mintha bárki Budapestről gyakorolná az uralmat. Sokkal nagyobb és sokkal erőteljesebb, brutálisabb fellépésre képes egy megyei hatalom, egy városi irányítás vagy egy nagyvállalati vezetés. Ha ugyanis három nagyvállalat egy városban megegyezik, az újonnan választott polgármester és a pártok képviselői tehetetlenek. Mindenkinnek ők adnak munkát abban a város-

ban, s ha valakinek Budapesten ez nem tetszik, próbáljon meg tenni valamit ellene. Piaccgazdaság van, ennek megfelelő jogok, s az új tulajdonosok könnyörtelenül élni is fognak jogaikkal.

– *A piaci monopóliumok is monopóliumok, ezt mindenki tudja. Azt is, hogy beárnyékolják a demokráciát. Bibó 1945-ben azt írta, hogy demokratikus átalakulásról csak akkor beszélhetünk, ha a társadalom valóságos erőviszonyainak mechanizmusai, legyenek bármennyire demokratikusak, lefedik a valóságos folyamatokat. Ön a „2000” című folyóiratban azt írja, hogy „a koalíciók ugyan választási alapon kötődnek, de az intézményekben kötődnek meg”. Milyenek a demokrácia esélyei ebből a szempontból?*

– A társadalom alapstruktúráját nem érintette a demokratikus választási rendszer. Nem tett föl igazi kérdőjeleket, akár úgy is, hogy a hatalom mikroszerkezetét belülről érintette volna, miközben látszólag szétverte a makroszerkezetet. Tehát a pártállam és az állampárt szétzúzva – itt fekszik romjaiban. Azok a mikroszerkezetek viszont, amelyek éltették a Kádár-rendszert, és sokkal fontosabbak voltak, mint a makroszerkezetbeli elnyomások, ezek a mikroszerkezetek érintetlenek. Hogy az átalakulás ebben a mikroszférában hogyan fog végbemenni, ez az igazi forradalmi kérdés. Kié lesz a tulajdon, kié lesz az iskola, kié lesz a kórház, ki fog irányítani? Itt dől el minden. Nagyon fontos például, hogy ki fogja a tudományos életet irányítani és hogyan. Azt már tudjuk, hogy milyen volt, amikor az elitek megalkudtak a kormányzattal és a tudományt lényegében eszerint alakították.

Nem tudok olyan éleletterületet mondani, ahol a mikroszférában ne kis kádár jánosok ültek volna, ahogyan valaha a Rákosi-rendszerben kis rákosik ültek. Ezek másféle emberek voltak, kacsingattak is, alkudoztak is, kulturáltabbak is voltak. Szimpatikusabban, eladhatóbban, de azért mégis azt a hatalmat jelenítették meg.

Hogy mikor fognak áttörni a helyi szinteken a mikroforradalmak, mikor fognak országos méretűvé válni, azt nem tudom. Remélhetőleg nem válnak fegyveres vagy durva konfliktusokká. Én tehát nem a központi hatalom diktatórikus visszatértétől félek, hanem attól, hogy a nagy erőcsoportok közül senki sem enged, a helyükön maradnak, s nem lesz velük szemben ellenerő. Ez a dráma.

– *Nézzük a dráma szereplőit, akik ismerősek. A politizáló elit, a lehetséges új hatalmi elit ugyanúgy az elmúlt húsz év terméke, mint azok, akik távozni kényszerülnek. Mit tesznek politikai ráncaikkal, s főképp kiala-*

kihatalmaz-e egy újfajta sérelmi politizálás, most már egy másik szereposztásban?

– Egy új sérelmi politizálás alakul ki. Én attól félek, hogy egyes erős társadalmi csoportok föl fognak lépni a saját érdekeikért, s a maguk vélt vagy igazi jussát mindenáron ki fogják hajtani, akkor is, ha ez a társadalom szempontjából ésszerűtlen, káros.

Ha a nagyüzemi munkásság nagy része tapasztalni fogja erejét, ahogy tapasztalta Lengyelországban, nincs mit szembeállítani velük. Ha odaállnak a bányák elé, és azt mondják, hogy ezt nem engedjük bezárni, akkor ez olyan sérelmi politika, amellyel szemben a modernizáció nem mehet végbe. Ugyanezt el tudom mondani a munkáltatói oldalról is. Ha egy vezérigazgató így szól: „nem nyúlhatsz a vállalatomhoz, mert ez nagyon fontos nemzeti vállalat” (most már szocialista helyett nemzetit mond). S számíthat más munkáltatók szolidaritására, akkor megint csak változtatás nélkül maradunk. Ami a sérelmi politikát illeti, Magyarország számára ez a legrosszabb, ami jöhet. Ez az, ami tulajdonképpen fölemelhetetlenné teszi Magyarországot és a kelet-európai országok nagy részét, s így visszavetültheti egy korábbi időszakba. Ez az, amitől a Nyugat tart; a veszélyt nagyon világosan észlelték a nyugati országok Lengyelország és Jugoszlávia esetében. Nem tudnak mit kezdeni egy olyan országgal, ahol a kormány nem képes kiállni, és nem bírja megszüntetni a sérelmi politikát. Kelet-Európában most mindenünnen a sérelmi politika jön elő.

Ami a Kádár-rendszer hatását illeti, én is azt hiszem, hogy a politikusokra valóban erősen hatott a Kádár-rendszer, akár ellenzékiek, akár kormánypolitikusok voltak. Ennek a nemzedéknek ezért valószínűleg el is kellene mennie. Nem fog elmenni, mert még nincs itt az utána jövő nemzedék. Viszont Magyarországon van egy olyan politizáló közvélemény, amely sokkal pragmatikusabb és gyakorlatiasabb a politikában, mint sokan vélik, és amely most – úgy tűnik – hallgat. Valójában nem hallgat, csak elégedetlen a pártokkal. (Ha belépett valamelyikbe, akkor elégedetlen a saját pártjával is.)

Az emberek, a középosztály jelentős része, eligazodik a mindennapi politikában, csak úgy érzi, nem róla szól a mese. Pragmatikus módon tudna politizálni, mást követni, más életcélra magára tüzni. Ebben lehet eredménykedni. Valójában ez veti fel az új elit kérdését. Az új elit nem azt jelenti, hogy valakik hatalomra kerülnek uralkodó csoportként. Az elitek az én elképzelésemben példát, értéket, minőséget mutató társadalmi csoportok, amelyek politikai és gazdasági értelemben megmondják, hogy ho-

gyan élj. A jelenlegi politikai elitek nem tudnak a mindennapi élet számára mintát adni. Ezek az elitek ugyanígy nem tudják megfogalmazni azt sem, hogy milyen beruházási vagy vállalkozói magatartást tanúsítson az állampolgár.

A Kádár-korszak politizáló része egy korábbi időszakot képvisel. Életmódját és értékeit tekintve bizonyos értelemben még undorodik is az effajta polgárosodástól. Hiába beszélnek róla, hogy „mi a polgárosodás hívei vagyunk” – a valóságos polgárral, aki ott csencsel, üzletel, most váltja éppen dollárra a pénzét, nem tud mit kezdeni. Megvallom, én sem. És itt a bökkenő. A fogyasztó, a vállalkozó polgár tulajdonképpen még csak a jövőnk.

A polgárosodás persze nem azt jelenti, hogy valaki úgy vesz át értékeket, hogy azokat az iskolában megtanulja. A polgári értékek a mindennapok folyamataiban való elsajátítás, a szokásrend révén honosodnak meg. Úgy, ahogy gyerekeink most már meg tudják különböztetni a nyugati és a keleti autót. Hogy ezen múlik-e? Igen, ezen múlik. Aki belenéz egy nyugati kocsi motorházába, azonnal érzékeli, hogy az egy más technika, más típusú kultúra, olyan, amilyen Kelet-Európa nagy részében még nincs, Nyugat-Európában pedig mindennapos. A tapasztaltak révén másképpen fog tájékozódni a gépi kultúrákban. Ezt a típusú tanulási folyamatot Magyarországon nem az elitek, vagyis pillanatnyilag nem azok a politikai elitek irányítják, amelyek a hatalom felé tartanak, hanem a társadalmi csoportok önmaguk szerzik meg. Maga a középosztály is önmagát tanítgatja, jórészt Nyugat-Európától, elsősorban az osztrák középosztálytól ellesve a mintát. Teniszezni kell? Síelni kell? Járjunk a Tátrába, majd Ausztriába! Az ilyen típusú polgárosodásban, abban, hogy hová kell járni nyaralni, hogy milyen legyen a gyerekem ruhája csecsemőkorától kezdve stb., ebben az új értelmiségi elité a mintaalkotás – mint ahogy előbb vagy utóbb a polgári elitre vár, hogy példát mutasson abban, mit is csináljak megtakarításaimmal.

– *Mintakövetés ide, mintakövetés oda, a magyar társadalom igen nagy többségét olyan alapvető gondok gyötrik, hogy tud-e húst venni hétvégén a családjának, s bémult tehetetlenséggel szemléli a vágató inflációt. Hiába áll előtte a polgárosodás vonzó modellje, ma még inkább a leszakadottság, az utolérhetetlenség, a követhetetlenség, saját értéktelensége és perspektívtalansága nyomasztja.*

– Teljesen igaza van, ma a leszakadás érzése még olyanokat is hatalmába kerít, akik jövedelmi szempontból még nem szakadtak le, de az az érzésük, hogy már most nagy bajban vannak. Az a furcsa helyzet Magyarorszá-

gon, hogy olyanok is dühösek, akiknek vagyoni-jövedelmi szempontból nem kellene dühösnek lenniök. Ez felvet egy nagy problémát, amivel a nyugati polgárosodás is szembe kényszerül nézni, ez pedig a leszakadás kérdése. Igen nagy jelentősége van annak, hogy Nyugat-Európában a leszakadás, a szegénység nem jelent olyan kizárótságot, ami például Amerikában vagy a harmadik világban természetes. Úgy is mondhatnám, hogy e jelenség átmegy a mindennapi életbe.

– *Ez utóbbit nem a rendszer ambivalenciájának tekintik, hanem egyik kellemetlen velejárójának...*

– Hogy valaki egy csodálatos üvegpalotába lépve egy narkós néger mellett megy el, aki ott haldoklik az ajtó előtt, az üvegpalota szellőzőjén, és újságpapírral van letakarva mínusz húsz fok hidegben – mindez az illető diplomatatáskás amerikai urat nemcsak hogy nem zavarja, hanem számára „hozzátartozik a dologhoz”.

– *A helyzet tragikuma fel sem merül.*

– Nem. Ha ő ezen elgondolkozna, akkor baj lenne. Nem lehet elgondolkoznia. Ezzel nem akarom megbélyegezni az amerikai kultúrát, az egy más típusú kultúra, amelyben még az ilyesféle egyenlőtlenségeket is, talán furcsa dolog, hogy ezt mondom, de bizonyos mértékig egészségesen tudja átélni a társadalom. Ettől senkinek nem csökken az öntudata, nem érzi magát rosszul, este a feleségének nem mondja azt, hogy „az isten szerelmére, mégiscsak adnom kellett volna öt dollárt”. Nem. Ő tudja, hogy a gépezet nem így működik. Európában ez másképp van. Az egyén itt bizonyos mértékű társadalmi szolidaritással tartozik a társadalom lefelé menő és perifériára szorított tagjai iránt is, bizonyos mértékig. Mert ha nem teremtett is esélyegyenlőséget, bizonyos társadalmi igazságosságot ki kellett alakítania lefelé is. Nemcsak fölfelé kell tehát figyelnie, hanem lefelé is.

– *Van tehát egy praktikus küszöbérték, ami alatt egyszerűen kiszűr, kiselejtez, nem vesz tudomást az emberről a társadalom, és csak egy adott küszöbértéken felül működik a polgári szolidaritás? Miért kellene ezt is elsajátítania a polgárosodó középosztálynak, mondjuk, Magyarországon?*

– A válság, a szegénység keltette szolidaritás – azt ne mondjam – jó oldala azért alakult ki, mert Kelet-Európában a szegényedő csoportok közé bárki bekerülhet. Az a lehetőség, hogy bekerülhetünk az elesettek és a perifériára szorultak közé, reális lehetőségként jelenik meg. Amerikában viszont a középosztálybeli nem hiheti igazán, hogy a harlemi néger szintjére zuhan. Magyarországon még a jól kereső szakmunkás is drámaian élheti át a mai szituációban, hogy egyik napról a másikra nem lesz munkája.

Ha pedig nem lesz, akkor kiesik az összes szociális juttatásból, vagy legalábbis annak nagy részét elveszti, mert minden a munkához van kötve. Elveszti barátait, elveszti családjá becsülését. Egyszerre a falu szélére, a város szélére és az általa megvetett cigány segédmunkás szintjére zuhan, pedig sohasem tudta elképzelni, hogy valaha is együtt tartásák őket számon. Magyarországon fölfelé néznek. Mindenki igyekszik menekülni, kapaszkodni fölfelé, s alakulóban van – polgárosodásunkkal és szegényedésünkkel egy időben – egyfajta lefelé is terjedő szolidaritás. Mégsincsnek illúzióim. Igen, van egy küszöb. Van egy küszöbérték. Bizonyos szint alatti szegénységet nem fog befogadni ez a társadalom sem.

Én azt tartom a fontosabbnak, hogy ha elindul egy dinamikus társadalmi fölfelé áramlás, vállalkozói értékeket és perspektívát közvetít a társadalom felé. Ez egyrészt maga után húzza a bérmunkások bizonyos részét azzal, hogy munkát ad nekik, másrészt létrehozza a szolidaritás alapelemeit, és bizonyos köröket a jövője érdekében szociálisan is támogat. Úgy vélem, hogy a magyar polgárosodás értékei közé nem az a rábeszélős típusú szociális támogatás fog tartozni, ahol nagy erkölcsi kioktatások vannak, hanem egy olyan szociális rendszer, amely aktívan ráépül a gazdasági rendszerre.

– *Az új típusú szolidaritás új intézményeket állít előtérbe a már megszokott párt-, parlamenti, szakszervezeti stb. struktúrák helyett?*

– Miközben a pártok egy része kifejezetten arról beszél, hogy a kisközösségek széthullanak, a családok válságban vannak és hasonlók, eközben azt tapasztalom, hogy a fölfelé áramlók éppen úgy, mint a lefelé szolidaritási értékeket mutatók éppen a kisközösségek megerősödéséről tanúskodhatnak. Egyfelől elfogadom, hogy az öngyilkosság, a válás, az alkoholizmus jelentős probléma Magyarországon, másfelől az is igaz, hogy a családok mint munkaközösségek rendkívüli mértékben megerősödtek. A felhalmozásokban sohasem volt a családi felhalmozásnak ilyen nagy jelentősége. Magyarországon ma nagyon erősen visszaálltak a családi, rokonsági kapcsolatok. Úgy is mondhatnám, új típusú, polgári jellegű családi adok-kapok kapcsolatok jöttek létre.

– *Erre sokan azt mondhatják, hogy ezek mennyivel jobbak, mint a régi urambátyám-kapcsolatok.*

– Tetszik, nem tetszik, ez a rendszer úgy működik, hogy kisvállalkozást csak azzal csinál együtt az ember, akiben száz százalékig megbízik. Ez az egyik eleme az új szolidaritásnak. A másik az, hogy bár az emberek igen jelentős része magára hagyta az öregeit, azért a többség végül is, akarva-

akaratlan, kénytelen volt belépni az állami szociális támogatás helyébe, és az öregeivel kialakítani egy új gazdasági viszonyt. Ezek a dolgok jobban összefogják a társadalmat, sokkal fontosabb kapcsolatrendszerek, mint az, hogy a politikában kire szavaztunk.

A mindennapi élet kérdései ezekben a családi, ismeretségi, munkahelyi mikroközösségekben dőlnek el. Itt kötnek és bontanak alkukat. Az egyén érdekérvényesítése szempontjából relatíve messze vannak a pártok, messze vannak a szakszervezetek.

– *Ez azt jelenti, hogy a rendszerváltás végeredményben nem alapvető cezúra atekintetben, hogy a politikának és a politizálásnak megmarad a magas pártpolitikai és köznapiszférája?*

– Igen, ez azt jelenti, legalábbis az első menetben. A pártoknak azonban előbb vagy utóbb a mindennapi élet szféráit is figyelembe kell venniük, mert választóik figyelmeztetni fogják őket erre. A második menetben lehetséges az is, hogy a pártok kifejezetten érdekképviselő és érdekkijáró pártok lesznek. Ez szomorú jelenség lenne. Például ha egy párt, megtalálván a maga érdekcsoportját, azt mondja: „ezentúl képviselem a mezőgazdaságban dolgozók érdekeit”, viszont ahányszor arról van szó, hogy a mezőgazdasági támogatásokat a kormány le akarja építeni, ő fölteszi a kezét, és azt kiáltja: „nem”. Ez az egyik lehetőség.

A másik, én inkább ebben hiszek, hogy meg fognak jelenni azok az elittek, amelyeknek elégük van a felszínes politizálásból, és akiknek a példáját a társadalom kis csoportjai is követik. Tehát egy faluban a legjobb gazdáról az is kiderülhet, hogy ő tudná a falut is elvezetni. Mindegy, hogy melyik pártban van. Ugyanezt el lehet mondani az ipari üzemekben dolgozókról. Kiderülhet, hogy teljesen mindegy, az MDF-be, az SZDSZ-be vagy az MSZP-be lépett-e be az a mérnök, aki jövőt tud nyújtani harmincnyeven általa vezetett munkásnak. Valószínűleg nemzeti szinten is megjelenik az a típusú technokrácia, amely eddig nemzetközi nyomással együttesen diktálta például a magyar szabályozást. A második menetben azonban már sokkal életszerűbben kell a gazdaságpolitikának figyelembe vennie, hogy mi folyik alul, mi az, ami spontán módon végbement a gazdaságban, milyen fogyasztói ingerek érik a társadalmat. Tulajdonképpen ekkor fog Magyarország magára találni.

– *Lehet az elkövetkező fél év közös nevezője a konszolidáltság?*

– Én azt hiszem, erősödik az a társadalmi nyomás, hogy „legyen béke már”. Az emberek megelégteltek, hogy a felek üldözik egymást, sorban mindenkit lelepleznek, s a leleplezőket is leleplezik. Meg lehet persze

rohamozni a különböző pártok székházait, szét lehet verni vagy le lehet rombolni emlékműveket, de hát ez az országot nem fogja kiemelni a csődből. Biztos vagyok benne, hogy a társadalom nagyobb része pontosan tudja, hogy ez nem megoldás.

A másik, ami a békére int minket, az, hogy a Nyugat egy fillért nem fog adni, ha itt társadalmi békétlenség lesz. A társadalmi békétlenség végül is a pártok közötti békétlenség formájában kerül a felszínre. Kérdés, hogy az új kormány mennyire tudja kulturálttá tenni a pártok egymás közötti viselkedését. Remélem, hogy a koalíciós pártok nem azzal lesznek elfoglalva két héttel a választások után, hogy egymásról kiderítsék: ők aztán ezzel és ezzel a párttal soha többé nem vállalnak közösséget, merthogy itt meg ott elárulta őket, így vagy úgy paktumot kötött ezzel vagy azzal.

A kapcsolatok kulturált fenntartásának igénye benne van a társadalomban. A koalíciós pártoknak végül is meg kell egyezniük egy átfogó intézkedési csomagban, amely kellemetlen lesz, mert szükségintézkedéseket tartalmaz. Ez az ő történelmi felelősségük. Ha nem sikerül, akkor minden valószínűség szerint megbuknak. Ez azonban igen nagy társadalmi felzúdulással járna, és a külföld elégedetlenségével kellene szembenézni. Én reménykedem, hogy már az első kormány képes lesz a történelmi felelősségével számolni. Nagyon nehéz lesz azokat a sérelmeket, sebeket a pártoknak elfelejteniük, amelyeket a választási harcok folyamán egymásnak adtak, s amire emlékezni fognak. Nehéz lesz bárkinek mosolyogni, amikor megköti a koalíciót.

– *Köszönöm a beszélgetést.*

1990. április

Magyar polgár

Magyar polgár. Van ilyen? Lesz ilyen? Ízlelgetem. Elég keserű. Ahogy a Kádár-korban végbement egy felemás polgárosodás, úgy felemás magyar polgárok is teremttek. A kádári simító és hajlító társadalmi újrendezés mindenáron munkást kívánt a többségből formálni, de még a nagyüzemi munkást is arra csábította a valóság, hogy polgári álmokat szőjön. Az elmúlt évtizedek nagy tanulsága, hogy a „munkásodás” – de rossz magyar szó! – egyben a közép rétegekbe való emelkedést is hozhatja, mert megteremti a munkaidő utáni, majd munkahelyi individualizációt, a fogyasztói szabadság igényeit, a jövedelem- és időfelhasználás ésszerűsítését. A szabadságok kis körei, a kisebb és nagyobb autonómiák nem, vagy nem annyira az igen ellenőrzött és belterjes értelmiség csoportjaiban jelentek meg, hanem inkább a képzett szakmunkások, a félvállalkozók szabadságaiban. Szabadság ez a saját szerszám használatára és a műhelymunka megszervezésére, szabadság a saját házra, telekre, autóra. Szabadság arra, hogy a fiamat olyan szakmára taníttassam, amilyenre akarom, hogy a lányomat olyan iskolába adjam, ahová tetszik. Szabadság egy ideológiától mentes nyelvre. Szabadság kis körben, korlátozottan, de élhető jogokkal. A jogok persze nem kérhetők számon, szokás és alku élteti őket. És ami fontosabb a „munkásításnál”, az a fogyasztásból és a hozzá szükséges jövedelem megszerzéséből származóan, a tárgyak és használatuk könnyörtelen ereje. A szovjet típusú társadalmakban a homo sovieticus állandóan harcban áll a tárgyakkal, amelyek nem szolgálják őt, hanem ellenállnak neki. A civilizáció, a polgárosodás ott kezdődik, amikor a fogyasztónak nem kell minduntalan a hosszú sorra gondolnia, amelynek végén egy szitkozódó hivatalnoktól becsomagolatlan, romlott húst vehet át egy jegy ellenében, amikor nem kell minden héten az autója alá feküdnie, hogy az még elinduljon. A homo sovieticus meglepődik, ha a tárgyak működnek. Azt teszik, amire valók. A Kádár-kor arra kezdte iskolázni a társadalmat, hogy a természetes viselkedés nem a tárgyak működésképtelensége, amelyen hősiességgel kell változtatni, hanem a tárgyak, a szolgáltatások működése. Korábbi neveltetésünk a mindenáron való kényszerhelyettesítésre, a

„semmiből való varázslásra” – legyen az munkás, aki rossz anyagból, alkalmatlan szerszámokkal mégis eredményt produkál, orvos, aki negyven évvel a háború után frontkörülmények között operál, háziasszony, aki ügyeskedéssel ellátja családját, vagy tudós, aki szakkönyvek és nemzetközi kapcsolatok nélkül mégis felfedez – a Kádár-korban részben érvényét veszítette. A civilizáció útján kiderült, hogy létezhet olyan társadalom, amelyben az ember hatékony teljesítményszolgáltatása esetén működő tárgyi és személyi ellenszolgáltatásban részesülhet. Sőt, olyan tárgyi és személyi szolgáltatásokról van szó, amelyek személytelenek és technikai értelemben alig becsaphatók. A technika folytonos tökéletesedést követel a polgártól, nagyobb, mint bármiféle tanító. Kényszer és igény, hogy ráhagyatkozzunk a dolgokra, szenttelenül és higgadtan tegyük a helyére a tárgyi „csodákat” (az autó hibátlanságát és kényelmét, hogy bárholnan telefonálhatunk, hogy a szerszám arra használható, amire készült stb.). A nyugat-európai polgár a tárgyat annak veszi, ami, a kelet-európai állandóan alkudozna vele. (Miről ismerhető fel egy kelet-európai? A piacgazdaság természetes mindennapjainak csodálatáról, s az ettől való zavarodottságról.) A szolgáltató piacgazdaság működő tárgyakhoz rendel működő polgárokat. Lehet szeretni, vagy sem, de a modern polgár legfőbb nevelője, iskolázója a szupermarket, a szolgáltató hivatal, a televízió, a szolgáltató bank és a bennük megnyilvánuló tárgyi világ. A polgárnak nem kell személyes megegyezésre jutnia a benzinkutassal, hogy benzint kapjon, nem kell kapcsolatokat keresnie a hentessel. A magyar polgár már kijárta az alsó osztályokat. Húsz keserves év alatt. Sejtí már, hogy mi az a szakmai teljesítmény, tudja, hogy milyen a valódi áru, mi különbözteti meg a megbütykölttől, a feljavított és kényszerhelyettesítő terméktől. A felemás magyar polgárnak vannak gazdasági ismeretei, terveit. A helyzet ma nem az, hogy államalapító Istvánoknak kell pogány magyarokat tűzzel-vassal keresztény hitre, új szokásokra kényszeríteni, hanem ellenkezőleg. Félig, vagy teljesen áttért, idomulni vágyó társadalom várja, hogy megérkezzenek egy új, a szolgáltató piacgazdaság eszméin és gyakorlatában nevelkedett Istvánja. Lesz-e ez a „félig-meddig polgár” magyar polgárrá, vagy értelmiségi vezetői visszabarbarizálják egy polgárosodás előtti korba? Ez mindenekelőtt szerencse dolga. Jó-e polgárnak lenni? Ez már mélyebben fekvő kérdés. És magyarnak?

Magyar polgár. Kóstolgom. Az európai étlapon az előételek közé teszik, hidegen. Ehető.

1990. november

Tán alkonyodik

*„Tán alkonyodik –
a pára, mint a reszelék.*

*Valamit folyton követel tőlünk az a bűnös belénknevelés.
Az átlagpolgár (szalag) rendszeresen kutatja a lehetőségek
ősformáit.”*

ISZIVERI JÁNOS: TÁN ALKONYODIKI

Nézem, hallgatom az átlagpolgár, a kisember kétségbeesett kesergését. Merre tovább? Hol a tovább? És eközben látom az elmúlt néhány évben felnőtt vállalkozók, menedzserek, bankárok új (maga)bizakodó hőseit is. Van valami abszurd a kiemelkedésükben, ahogy ráleltek a lehetőségek ősf ormáira. Azt hiszem, nem nagyon értjük őket, megmagyarázhatatlan és kiszámíthatatlan felemelkedésüket. A magyar vállalkozó, a magyar menedzser, a magyar bankfiú – régi jó magyar szó –, a magyar yuppie hol úgy jelenik meg, mint a hatalom- és tulajdonátmentő bitang, kit meg- és kivetni minden egészséges társadalom kötelessége, hol mint milliomos, akinek családi pótlékát megvonni, adóját megemelni szociális megoldás (hál'Is-tennek nem találkoznak össze, hogy tüntessenek, blokádot csináljanak). Máskor pedig ők a megnyerendő nemzeti középosztály, csokornyakken-
dős határozott alakjuk példakép. Néha úgy bánnak velük, mint amerikai menedzseriskolák növendékeivel, máskor mint balkáni széltoókkal. Za-
varban vagyok a megítélésükkel. Zavarban van a társadalom. Zavarban
vannak ők maguk. Egyszerűbb lenne, ha Magyarországon szilárd tervgaz-
dálkodás folyna. Akkor ezen urak e gazdálkodás nyílt vagy bujkáló ellen-
feleként, deviáns bűnözőként üldöztetnének. Világosabb volna, ha itt
piacgazdálkodás működné. Akkor teljesítményüknek mércéje lenne, ha-
táridő, minőség, üzleti erkölcs, megbízható szerződés fonná körül ingatag
alakjukat. De sem nem a terv, sem nem a piac intézményei között moz-
gunk. Az egyezkedő és alkudozó gazdaságban és társadalomban nem le-
het tudni, hogy a piac első fecskéivel van-e dolgunk, akik saját fegyverük-
kel kívánják legyőzni az alkurendszert – ezért alkudoznak és korrumpál-
nak hivatali szobákban, ezért nem fizetnek a társadalombiztosításnak, s
csalnak adót, ezért akarják hivatalból kizárni versenytársaikat –, vagy az
alkurendszer folytatóival, akik piacot imitálnak. A baj nem is annyira a
személyiséggel, mint inkább a szituációval van. A megkezdődött piac és az

alkutársadalom úgy összekapaszkodott, hogy a személyiség aligha menekülhet a szorításból. És ez az egymásra szorulás nem változtatható meg erkölcsprédikációkkal. Tiszta és egyértelmű szabályokra, számon kérhető szakmai normákra van szükség. Tudnunk kell, hogy a szabályrendszer kiket, s hogyan fog előnyben részesíteni, kiknek és milyen hátrányára. Akkor a vállalkozó, a menedzser és a bankár azokká lehetnek, amiké válniuk kellene: a piacgazdálkodás valóságos személyiségeivé. De ma is érvényesek Bibó István megfontolt szavai: „Nem lehet egy szájból hideget és meleget fújni ugyanazon tárgyra. Hiába mondjuk azt, hogy a demokrácia élni és keresni hagyja a tisztességes kapitalistát és akasztófával fenyegeti a rablókapitalistát; ha nem határoljuk el elég világosan a kapitalizmus és a nem kapitalizmus szektorait, akkor az egyidejű keresni hagyás és akasztófával fenyegetés pontosan azt idézi elő, hogy a szolidan kalkuláló tőke megijed az akasztófától, s végleg visszavonul, a rablókapitalizmus pedig vígan keres és dőzsöl, mert hiszen éppen azért rablókapitalizmus, hogy vígan keressen és dőzsölgjön. S ha az állami érdekeltségű rablókapitalizmus privilegizált helyzetét számba vesszük, akkor nyugodtak lehetünk, hogy az akasztófa végül is nem a leggonoszabb, hanem a legpechebb feketézőt fogja utolérni.” (Bibó: *A koalíció válaszüton.*)

És ha ma nem is akasztófa, kitelepítés fenyeget, a mostani fenyegetéseknek az lesz a hatása, amit Bibó leírt. A kádári kor hátrahagyta személyiségeit, ránk hagyományozta szituációit. A kisember központosított magánlélegzetet vesz. Fél. A menedzser magánosított közlélegzet után kapkod. Fél. Az ország vérnyomása esik.

„Tán alkonyodik? / Nézem az utcát ablakon át. / Se ház, se kerítés, se fák, se kövek. Szédülök. S el-”

1990. november

És kinyílt egy ajtó félve

(ANTISZEMITIZMUS ÉS ZSIDÓKÉRDÉS)

Reményteli reménytelenséggel fogalmazom meg az itt következő sorokat és oldalakat. Az antiszemitizmusról, a zsidókérdésről, a magyar társadalom zsidóképéről, az urbánus–népi ellentétről már annyit írtak, kerekasztaloztak, nyilatkoztak okosan és kevésbé okosan, hogy szinte már nincs is hely a papíroson. És ezek az okosságok és butaságok, elfogultságok és elfogulatlanságok igen keveset számítottak és számítanak: az antiszemiták antiszemiták maradtak, hiába az elfogulatlan elemzés, meggyőzés, a zsidóságot öntúlértékelők továbbra is fölényükbe fagynak, nem használ a rábeszélés, a beleérzésre való bármilyen felhívás. Ha valahol a világ változatlanok és állandónak mutatkozik, ha valahol az írás, a gondolat a szélbe szóratik az áldozatok hamvaival együtt, az éppen az antiszemitizmus és zsidókérdés. Nincsen remény. Így volt, így van, így lesz. „A »népeket« nem bölcseségek, nem a hit, nem gondolatok, nem intellektuális rendszerek vagy gazdasági szükségszerűségek kormányozták, a társadalom nem ezek szerint igazodott el a világban, az országban és önmagában, nem ezekből vont le következtetéseket, és nem e következtetésekhöz szabta vagy kísérte meg szabni az életét – hanem jelekből olvasott. A mágia, illetve a pletyka és megszokás voltak ennek hordozóerői; a jelek jellegükénél fogva strukturálatlanok lévén, egyszerre emlékeztettek egy ősi, egyszerű közösség rítusaira, tűz mellett ülő eleink valóságot pótló és teremtő fantáziálására, illetve a kabarétréfák silány aktualitására. Rítus és kabaré közti különbséget a jelek hasznossága elmosta, legföljebb a felületességnek adta meg néha az ironia komolyságát vagy a primitívségnek a komolyság fességét.”

Ímígyen szomorkodik mosolykásan Esterházy Péter *Hrabal könyvé*-ben. Jelek, rítusok, újságolvasói mindentudások, kacsintások, elhallgatások – ezeket oldják fel értelmiségi okoskodások, ha tudják. Nem tudják.

Reménnyel kezdek mégis az újabb bekezdésbe: hátha megváltoztak, változnak és változni fognak a jelek s a rítusok. Talán a mélyben új áramlatok új keveredést és összhangot hordoznak, csak még nem, vagy keveset tudunk róluk. Mert mintha nem tágítanának tűzünk mellől, ott fehérlenenek a jóslócsontokon.

*„De most már te nem tágítasz.
Mevaküöttünk? Szemmel tartasz.
Kifosztottunk? Meggazdagodtál.
Némán, némán is reánkvallasz.”*

[PILINSZKY JÁNOS: EGY KZ-LÁGER FALÁRA]

Kezdhetnénk az elemzést a múlt századdal, de az igazi dráma 1918-ban kezdődik. A Monarchiában a lefojtott antiszemitizmus mindig lehetővé tett egyfajta asszimilálódást, és egy hallgatólagos társadalmi megegyezés munkált, amely kiszorította a zsidóságot a politikából, de helyet biztosított számukra az üzleti életben és a szabad pályákon. A magyar zsidók nem képviseltek messiási politikai és közigazgatói szerepet, a politika az arisztokrácia megfellebbezhetetlen előjoga volt. Ez az arisztokrácia pedig nem kívánta szabadon engedni az antiszemitizmust, mert szüksége volt a zsidóságra politikailag (a nemzetiségekkel ellentétben a zsidók magyarnak vallották magukat, így javították a magyar arányszámokat) és gazdaságilag. Tiszaeszlár gyalázatának, a pernek éppen ezért vetettek véget. A magyar polgárosodás, amelynek az asszimilálódó zsidóság egyik főhőse, határponthoz érkezett. A magyar társadalom valamennyi politikailag számító csoportja meg volt győződve arról, hogy a Monarchia Magyarországa nemcsak Európa, de a liberális eszmék alapján egy modern civilizáció része. A magyar polgárosodás élén állók ez utóbbit egyértelműen a nyugattal – a Nyugattal – azonosították. A tényen, vagy inkább a liberális mítoszon, nem változtatott még a háború sem. Nem volt olyan magyar polgár, aki rémálmaiban is gondolni mert volna arra, hogy az úgynevezett civilizált és liberális győztesek Magyarországot milliók és történeti területek elvesztésével büntethetik. Károlyi és Jászi 1918-ban azzal biztatott, hogy a győztesek talán komolyan veszik saját eszméiket és jelszavaikat, ha azokkal a polgárokkal tárgyalnak, akik mindenkor ezen eszméket hirdették. Károlyit az antant ügynökének tekintették, Jászit pedig az októbrista eszmék fő ideológusának. 1918 októbere olyan remény, amely a liberalizmus kölcsönös komolyan vételét jelentette volna. A csalódás félresöpörte a liberalizmust, azt a kétségbeesett hitet, hogy talán megkegyelmeznek. Az ország a bolsevizmusban is addig reménykedett, amíg a magyar területek és polgárok megtartásáért küzdött. És megint az irtózatos csalódás. Hangúlyozni szeretném a magyar társadalom teljes kiűtatlanságát: mindent megtettünk, könnyörögtünk és fenyegettünk, európai polgárrá és internacionalistává let-

tünk – mindhiába. Bármit teszel, magyar maradsz. Az irtózatos és meg nem érdemelt büntetés, amelyet a liberális Európa franciául és angolul beszélő urai mértek ki, és a román, szlovák, szerb végrehajtók teljesítettek be, olyan lelki sérülést okozott, ami aligha heverhető ki. Milliós és millió magyar tette fel magának a kérdést: miért minket bélyegeztek meg, miért minket választottak szét határokkal? A magyar nép úgy érezte, hogy milliós veszteségeket szenvedett. És most nézzünk végig a folyamaton: egy nép liberális és félliberális eszmék bűvöletében azt hiszi, hogy Európához „asszimilálódott”, hogy befogadták, majd egyszerre a vágyott minta és modell könyörtelenül megkülönbözteti, mindenéből kifosztja, városait és falvait elveszi. Mondjam, hogy zsidósors? Hogy a magyarok, akár később a zsidók, nemcsak azért jajongtak, mert elpusztították, meggyötörték őket, hanem mert azok tették, akiktől neveltetésük, szokásaik alapján nem várták. A magyar társadalomnak arra kellett ráébrednie, hogy lehet liberális vagy szocialista, konzervatív vagy radikális – bűdös magyar. Ellenségünk nekünk mindenki. Ezért azután nem csoda, hogy a halálosan sebzett, ketrecbe zárt nemzet, amelyet liberális eszmék hirdetői sebesítettek meg és zártak be, nem lelkesedett a liberalizmusért. A liberalizmus és a szocializmus be nem váltott ígéretei – közülük a legfontosabb a területi épség megőrzése – visszahatást idéztek elő. Három reakció is működésbe lépett. Az első, hogy a magyarság kétségbeesett kapaszkodása 1918–19-ben „nem vált be”, és ezért a felelősséget nem a leverő győztesekre, hanem a forradalmakra hárították. Az 1919–20-as csömör, csalódottság, önmegutálás, áthárítás sorsfordító dráma volt. A „mit tettünk, mit nem tettünk” vívódása ez. A forradalmakban vezető szerepet játszó zsidó értelmiség nemzetvesztő szerepét nemcsak a keresztény kurzus harsogta, de a korábban liberális, európai kultúrájú értelmiséget is megkísértette, hogy vajon nem a forradalmak okozták-e a magyar tragédiát, és Kun, Lukács, Korvin végiggondolták-e, hogy milyen következményekkel jár a magyarságra, amit csinálnak. Győzedelmeskedett az a beállítás, hogy a Nyugat a bolsevizmusért, a kommünért büntetett minket. Valamit hinni kellett. Az Adyt jellemző – korábban is kivételes – elfogulatlanság megszűnt. A második reakció a „liberális” Nyugattól való erős kiábrándulás. „Azt a Párizst és azokat a franciákat szeressük, akik ezt tették velünk?” Az undor és a düh alantas és színvonalatlan polgár-, város-, liberalizmus- és zsidóellenes konzervatív ideológiákat szül, amelyek azért hatnak, mert a nemzetnek valóban létező sebeit érintik. Az alantassággal szemben fellépőket mindig készen találta a felelet: ti liberális vagy szocialista, városi zsidó nyugatos –

Nyugatos – okoskodók annyit értek el, hogy tisztelt elvbarátaitok földönfutóvá tettek magyar százezreket. Végül a harmadik reakció, hogy a zsidók 1918-ban, de főként 1919-ben átlépték a határt, beléptek a politika, a közigazgatás területére, vagyis vezetni akarják a magyarokat. Ez a határátlépés oktalannak és jogtalannak tűnt fel a vereség fényében. A numerus clausus a határ visszaállítását hangsúlyozta. Tegyük fel a kérdést: joguk volt-e a kun béléknak elfoglalni az andrássy és károlyik helyét? Igen. De mivel ők sem tudták megoldani a magyar társadalom kérdéseit, így közvetítő, vezető szerepüket számon kérték a magyar zsidóságon. Akarva-akaratlan céltáblává tették azokat a zsidókat is, akiknek semmi közük nem volt a kommünhöz, akik elhatárolták magukat tőle.

Az arányosítás, a zsidók „térfoglalásának” megakadályozása, egyfajta tragikus visszavágás az erdélyi magyarok arányosításáért. Nem lehet, és mégis be kell illeszkedni. A magyarországi zsidóságtól kollektíven és egyénileg elváratott, hogy azonosuljon a trianoni tragédiával, miközben azt kellett hallania, hogy ő ennek a tragédiának az előidézője. Azonosulását képmutatásnak, nem azonosulását haza- és nemzetárulásnak, vagy legalábbis nemzeti közömbösségnek minősítették. A forradalmak a magyar és a zsidó társasági és társadalmi falakat váratlanul és radikálisan ledöntötték, az első közös történelmi élményt és azonosulást jelentették. A forradalmak bukása és a magyar nemzet csonkulása elrontotta a közös élményt, a magyar közvélemény, amely a konzervatív középosztály közvéleménye volt, a közösből zsidó kisebbségi eseményt próbált csinálni. A büntudat és elfojtás ebben fontos szerepet játszott. A keresztény középosztály még magának sem vallhatta be, hogy szeretett volna a forradalmakban hinni, hogy voltak várakozásai. A közvélekedést befolyásoló középosztály a forradalmat zsidó jelenséggént, a trianoni béke következményeit magyar tragédiaként könyvelte el. Hiába volt Kun Béla magyar patrióta, aki legalább annyira siratta Kolozsvárt, mint Szabó Dezső, ezt nem fogadta el a magyar közvélemény. Itt tehát több dolog is elromlott: a keresztény középosztály úgy vélte, hogy a zsidóság átlépte a közös megegyezéssel kialakított határt, beleártotta magát a politikába, liberális és szocialista hiteket keltett forradalmaival, s végül ez eredményezte Trianont, a magyarság elbukását. Másrészt a trianoni határok közé zárt magyar társadalom és vezetése már nem példálózhatott a román vagy szlovák nemzetekkel szemben a zsidó asszimilációval. A menekültek Erdélyből és a Felvidékről kínos versenyt teremtettek a szabad pályákon.

Nem kívánok szólni a népi-urbánus vitához. Egyetlen megjegyzéssel csak arra utalnék, hogy az urbánus tábor bármiféle kitűnő és igaz liberális,

radikális és szocialista érvelései egy döntő fontosságú alapélménnyel szemben megfeneklettek. Ez pedig a régiék életérzése: a trianoni trauma és belőle következően, hogy ellenségekkel vagyunk körülveve, csak magunkra, nevezetesen a magyar parasztságra számíthatunk. A népiek azt tanulták 1918–19-ből, hogy sem a liberális polgár, sem a konzervatív nagybirtokos, sem a szocialista munkás nem volt képes arra, hogy ezt az országot megvédje, összetartsa, és valamennyiük nagyhatalmi – nagy hatalmú – barátai a nemzet eltaposásában jeleskedtek. Annak a Párizsnak, Londonnak és Washingtonnak a liberális demokráciájában bízunk, amely Trianont csinálta? Vagy talán Moszkvában? Jogtalan és oktalan volt a népiek életérzése és gyanakvása a francia vagy az angolszász liberalizmussal és szocializmussal szemben, hitetlenségük a múlt század magyar liberalizmusa és a XX. század elejének polgári radikalizmusa iránt? Sok tekintetben igen. De az urbánus fölény, mely a problémát racionalizálta, de megérteni nem volt hajlandó, mintegy igazolta a népiek gyanúját: a trianoni tragédia nem ugyanazt jelenti a „feleknek”, a magyarság pusztulására sem ugyanúgy rezonál az egyik, mint a másik fél. És ehhez járult a parasztbirtok, a „harmadik út” követelése.

Az 1938 utáni helyzetről nem lehet igazán tárgyyszerűen írni. A magyar zsidóság kitaszítása „törvényes eszközökkel”, majd vagyonuktól és életlehetőségeiktől való megfosztásuk, végül százezreknek téglagyárakba, sportpályákra hurcolása, azután vagonokba hajtása a magyar társadalomnak is irtózata, gyalázata és felelőssége. Hangsúlyozom, hogy a magyar társadalomnak is, mert ebben a felelősségben osztozunk Európa számos nemzetével, a némettel és az osztrákkal, a lengyellel és a litvánal, az ukránnal és a románal, a szlovákkal és a horvátal. Tudom, hogy most mérsékelni illene, de nincs az a mérleg, amelyen ezt megtehetnénk. A holocaust után nemcsak a német vagy a litván, de a magyar nemzet sem élhet úgy, mint azelőtt. Nem azért mert bűnös nemzet, hanem azért, mert *felelős nemzet, felelős tetteiért önmaga és népe zsidósága előtt*. De a holocaust említése előtt még szólni kell az odavezető útról. Ha azzal kívánjuk áztatni magunkat, hogy csak a magyar nép söpredéke, csendőrök és nyilas suhancok, néhány megvadult értelmiségi és fékevesztett lumpenek segítettek a zsidók kisémmizésében és legyilkolásában, akkor gondoljunk arra, hogy „jogállam” parlamentje fogadta el a becstelen törvényeket, egy „jogállam” közigazgatása hajtotta végre őket. De mindezt már Bibótól jól tudjuk. Talán elenyésző kis dolognak tűnik, hogy a magyar társadalom a Felvidék, Kárpátalja, a Délvidék és Észak-Erdély visszacsatolása fölötti ma-

gyar történelmi elégtételérzésből is kizárta a zsidókat, akik csak titkokban örülhettek Kassa vagy Nagyvárad magyar voltán. Összeírásuk, gettóba hurcolásuk és halálba szállításuk természetesen véglegessé tette a kizárást. Az antiszemita jelek egyike annak a pokoli játszmának felidézése, amely a zsidók jogfosztását és legyilkolását az 1918–19-es „magyar jogfosztottság és legyilkoltatás” egyenlítéseként, a zsidó bűnök megtorlásaként, egy- nulla utáni egy-egy-ként jegyzi fel. „Kun Béla mint zsidó kommunista ártatlan magyar parasztokat akasztatott, s ugyancsak miatta az ország elszenvedte Trianont, csoda-e, hogy a magyar nemzetnek elege lett a zsidókból. E játszma folyik. Ha Kun Béla egy zsidó kisebbséggel próbálta a józan magyar népre rákényszeríteni a kommunizmus despotiáját és az levetette, úgy Szálasi Ferenc egy söpredék kisebbséggel, a németekkel haladta túl azt a mértéket a visszavágásban, amit a józan magyar nemzet a »földrözöklél«, a kozmopolitákkal, a judeoplutokratákkal és judeobolsevikokkal szemben szükségesnek vélt. A tett, a zsidók helyzetétele, arányosítása helyes, csak a mérték volt nagyobb a kelleténél, de azt már a németek...” Eddig a holocaustot „igazoló” mítosz. Talán mondanom sem kell, hogy a mítosz egyetlen megnyilvánulása sem igaz. De ennél sokkal fontosabb, hogy a magyar társadalomnak 1945 után sem ideje, sem módja nem volt szembekerülnie a holocausttal, felelős nemzetként viselkednie. Hogyan – kérdezhetik –, nem volt idő ennyi évtized alatt? Valóban, nem volt idő és mód, mert a holocaust irtóztató bűnére újabb és újabb bűnök rakódtak, s a bűnök építményének ha egyik kártyáját megfordítjuk, a vár összeomlik.

Kezdjük azzal, hogy a bűntudat és a lelkiismeret-vizsgálat azért is maradt el, mert Trianon mérges gőzei tovább párologtak. A magyar területek újabb elvétele, a magyarok üldözése a Délvidéken és Kárpátalján, kitelepítésük a Felvidékről, a szovjet megszállók atrocitásai, de még a hadi áldozatok a Don-kanyartól a bombázásokig, mind-mind büntetésnek tűntek, amelyekről hallgatni kell. A hallgatás jól-rosszul megszótt leple így egyszerre borította a több százezer zsidó megbocsáthatatlan halálát és az újabb magyar veszteséget. A népbírósi perek és az igazoló eljárások, valamint a korabeli sajtó képtelennek és alkalmatlannak bizonyultak nemcsak az igazságtételre, a lelkiismeret ébresztésére, hanem a holocaust erkölcsi és szellemi méreteinek felismerésére. A magyar társadalom nem érzékelte, valószínűleg nem is akarta érzékelni, hogy mit veszített. Mit veszített erkölcsileg, mit veszített azáltal, hogy eltűnt a magyar–zsidó, zsidó–magyar kultúrkinccs, viselkedés, hagyomány nemzetet nemesítő jellege. És

a nemzet, a társadalom intézményei – a család, az iskola, az egyházak, a politikai pártok és mozgalmak, a nyilvánosság – mind-mind az elfojtáson munkálkodtak. Ebben az elfojtásban részt vett bűnös és áldozat, feljelentő és segítő. És azután feledni kellett a svábok kitelepítését, a szovjetbe vitt hadifoglyokat, a Gulagban eltűnteket.

A magyar társadalom 1945-tel újabb modernizációs útélágazáshoz érkezett. Bármennyire is rosszul hangzik ma a fülünkben, Rákosi Mátyás és csapata a világhatalomhoz való szoros kapcsolódással egy modernizációs ugrást ígért. Ebben az ugrásban benne volt a népek és nemzetek közötti határok eltűnésének hite is. Igaza van persze Tomás Venclovának, hogy Sztálin műve megalkotásához bármely nemzetet felhasznált, felhasználta volna a Mars-lakókat is, ha teheti. Ezért nem az oroszokra, a zsidókra, a grúzokra vagy a Mars-lakókra kell haragudni, hanem a sztálinizmusra, és nemzetiségtől függetlenül, végrehajtóira. Visszajutottunk egy korábbi problémához: „ki is csinálta a kommunizmust? Az oroszok és a zsidók. Ki biztatott minket, hogy Sztálinnál mindent elintéz? A zsidó kommunista Rákosi. Kik mondják, hogy bűnös nemzet vagyunk? Ők.” A nemzeti mítosz ismét sérelemre épül. Úgy vélem, hogy a magyar társadalom egy része, jobb híján, kezdetben még hinni szerette volna, hogy a kommunizmussal nem lesz annyira rossz. A csalódás és a düh ezért elemi. A Bibót jellemző kivételes, elfogulatlan magatartás meg sem igen jelenhetett. Az ördögi játszma az ötvenes évek „zsidó bosszúként”, „zsidók visszavágásaként” szerepeltek. A holocaust Trianonnal és valamennyi nemzeti sérelemmel együtt a mélytudatba került, csak hogy a sérelmekben nem volt közösködés. A zsidók kiirtása, üldözése zsidó sérelem maradt, amit nem vett magára a kommunizmus lelkes hitében a magyar zsidóság jelentős része sem. Trianonhoz és a világháborús magyar sérelmekhez viszont megint nem kerülhettek közel, mert ezekhez a magyarság dühe nem engedte őket. Az a rossz *közvetítő* és *kiválasztott* szerepe, amelyet a zsidóságot szimbolizáló vezetők Magyarország és a Szovjetunió, illetve a nép és a szocialista eszme között betöltöttek, a sikertelenséggel párhuzamosan növelte a *mi* és az *ők* megkülönböztetését. A tetejében a Rákosi-rendszer végvonaglóiban maga is antiszemita, anticionista kampányba kezdett, igyekezett véghezvinni az arányosítást, egyfajta numerus clausust. A faji alapon történő számontartás ismét állami szórakozássá lett, vagyis tíz évvel az 1944-es népiirtás, a zsidótörvények után ismét hivatali feladattá vált a zsidók kiválasztása. Szólnunk kell arról is, hogy az államvédelmisták, Péter Gábor és társai letartóztatása és zsidó összeesküvőkként való megbé-

lyegzése szükségképpen teremtette a zsidó-ávós igaztalan, máig élő vádját, a zsidó-ávós baljós figuráját. De a zsidóság igazi tragédiája, hogy közvetítő szerepüket a társadalom nagy része összekapcsolta a szovjet-kommunista rendszerrel, amely 1956-ban látványosan megbukott. És hiába volt csak a zsidók kisebbsége közvetítő, az előítéletet kiterjesztették az egész zsidóságra. Az 1956-ot megelőző erjedés azon szép korszakok közé tartozik, amikor a „revizionista”, „nemzeti kommunista” Nagy Imrések, a magukkal vívódó, különböző irányból érkezett írók, a Petőfi Körbe járó diákság köreiben nem volt, vagy legalábbis elhomályosult a népi-urbánus választóvonal. Az antiszemitizmus gyűlölködései és a hatalomhoz torzult zsidó-kommunista kiválasztottságérzet egyaránt, ha csak rövid időre is, a sülyesztőbe került. Maga az 1956-os felkelés egy közös történelmi élmény, de ennek a közös élménynek különféle értelmezései, és a gyors elnyomás nem engedték meg, hogy az élmények immár közös történelmi vállalásokhoz is vezessenek.

● A Kádár-korszak politikai rendszere jelentős változást hozott.

Nem tudok szabadulni a gondolatától, hogy Kádár vagy Marosán bebörtönzésüket, vagy Rajk kiválasztását a halálba menő szerepére nemcsak azzal magyarázták, hogy a moszkvaiak nem szerették az itthoniakat, hanem azzal is, hogy ez a zsidó Rákosi, Farkas, Gerő és Révai választása és ítélete volt a „keresztények” felett. Éppen ezért a kádárista vezetés belső magját mindvégig jellemezte a „plátói” vagy „lány” antiszemitizmus, amely távolságot tart és kizár. A felső párt- és állami vezetésben, az erőszakszervezetek irányításában meglehetősen szigorúsággal szabályozták a zsidó származásúak bejutását. Mivel a Kádár-rendszer a hatvanas évek közepétől egyre inkább korporatista jellegű, és az eliteken, a szakmákon belüli versengésre, alkukra épít, egyes szakmákban a harc megkülönböztető jegye a magyarság és a zsidóság. A társadalom az 1956 utáni megtorlásokból felocsúdva belevetette magát abba a fogyasztói versengésbe, amely a kádári típusú modernizáció motorjává vált. A korporatív alku és a fogyasztás hierarchiája, illetve a beletörődés a kismemzeti, nem független létezésbe, csökkentette a korábbi összeütközéseket, az antiszemitizmus durva formái visszaszorultak. Ami a legfontosabb: a fogyasztásban, a gulyáskommunizmus harcosan pragmatikus építésében nem látszott semmiféle előny az egyik vagy másik oldalon. A fogyasztási modernizációhoz szükséges második gazdaságban, a szerzésben nem valamiféle magyar–zsidó elválasztás húzódott. Ha a kiegyezéskori és harmincas évekbeli modernizációkban a zsidó vagy a német népesség meghatározó, olykor kizárólagos szerepet

játszott, a Kádár-korban ez nem igaz. A korábban zsidó piaci tevékenységek, a kereskedés, a pénzügyletek, vállalkozások a Kádár-kori első és második gazdaságban immár nem kötődnek a zsidósághoz. A Kádár-kori polgárosodásban egymás mellett hajt magyar, sváb, zsidó vagy szlovák, együtt kereskednek, kapálnak kiskertjükben, „találják meg a számításukat”. A zsidókérdés többé már nem kötődik gazdasági kérdésekhez, nem különböztethető meg egymástól ezen az alapon nemzeti csoportok. A szakmákon belüli vetélkedés jellemzően az értelmiségi pályákon, azok közül is főként Budapesten, az elit értelmiséget mételtyezte. Ezekben a hatalom felső szintjei éppúgy, mint a helyi hatalmak – az igazgató főorvosok, főszerkesztők, rektorok és dékánok, iskolaigazgatók, kisebb s nagyobb potentátok, mini-kádárjánosok, provincia-aczélgyörgyök, helyi-szirmaiistvánok és hátuk mögött a Kádárok, az Aczélók, a Szirmaik ereje – szívesen éltek a származási előítéletek felhasználásával, az arányosítások módszereivel. Furcsa ellentmondás ez. A harmincas években az elfogultságok mélyen gyökereztek a gazdasági-társadalmi szerkezetben, volt közük az ipari és kereskedelmi kis- és nagyvállalatok, a bankok, az államigazgatás birtoklásához. A többi pálya vetélkedése – az íróké, az újságíróké, az orvosoké vagy a jogászoké – ezt az alapszerkezetet csak kiegészítette. A Kádár-kor polgárosodásában nincs zsidó vagy keresztény tulajdon, föld, bank, vállalkozás, sőt, keresztény vagy zsidó befolyású államigazgatás, a társadalom gazdasági vállalkozásaiból e megkülönböztetések teljesen eltűntek. A csatározások, alkuk, versengések így a korábban „másodlagos” területekre tevődtek át. A felemás polgárosodásban ez is felemás volt. A holocaust és Trianon, a doni áldozatok és az 1956-os áldozatok egyaránt feledve valának, a vijjogó vetélkedés a fogyasztói gazdagodás módján tört ki.

A Kádár-kor gazdasági azonosulása összeomlott. Az újabb modernizációs kísérlet sem bizonyult sikeresnek. A magyar társadalom elbizonytalanodott. Erőfeszítései és kompromisszumai értelmetlennek látszanak. A nyolcvanas évek elején olyan fogyasztói-gazdasági csúcsra érkezett, hogy első ízben volt irigyelt Kelet-Európában. Innen hanyatlott le a nyolcvanas évek végére. Ez a válság nehezen feldolgozható, és felszínre hozta az elfojtott sérelmeket. A gazdasági válságot szemügyre vevő közgazdászok között a sérelmeknek nem volt hierarchiája, így értetlenül álltak a népi-urbánus sérelmekkel és elfogultságokkal szemben. De amikor a gazdasági válság politikai válságba csapott át 1987-ben, akkor világossá vált, hogy a sérelmek eltérő rangsora, a másik fél sérelmei iránti megértés hiánya összeveszésekhez, politikai csatákhoz vezethet az ellenzéken belül. A népi írók

és a demokratikus ellenzék egyaránt „kimaradt” a felemás polgárosodásból, de annál inkább belegyökereztek az elitek versengésébe. Mi lesz a viszonyunk Trianonhoz, a határon kívüli magyarsághoz, a függetlenséghez? A korábbi reflexek alapján az urbánus ellenzék ismét kiszorult a közös nemzeti élményből. Mi lesz az emberi jogokkal, a demokratikus jogállammal, az európaisággal? Az urbánus tábor közvetítő jelentkezése a népi táborból óvatos ellenérzéseket, majd dühöket váltott ki. Az 1987-es Laki-telek óta a felek felelevenítették a kölcsönös bizalmatlanságot. Az értelmiségi csoportokban lefojtott antimodernizációs, nemzeti érzelmek és modernizációs ígéretek, hiteket hordozó européer igények egymásnak feszültek és feszülnek. Függsünk Európától, a Nyugattól erősen megnövekedett. Ismét létrejött az ismerős helyzet. Ki tud a liberális piacgazdaság képviselőivel tárgyalni? Ki képes nyugaton Magyarországot jó színben bemutatni? Ki képes és alkalmas egy nyugati típusú profi politikai pártot megcsinálni? Ki fog a környező országok antitotalitárius forradalmi után a határokról és a nemzetiségek sorsáról általános emberjogi alapon megegyezni? Féltő, hogy a Jászik és Kunok „modernizációs túlvállalása” a mai vállalatokat is érinti. Ha nem sikerül, vagy nem úgy sikerül a magyar gazdaság európai és piacgazdasági beillesztése, ha nem lehet megegyezni emberi jogi, összeurópai alapon a szlovákokkal, a románokkal, a szerbekkel, akkor nemcsak meginog, hanem fenyegetővé válik a „közvetítők” helyzete. Már nem egyszerűen jól verhető bűnbakká válnak, hanem a modernizáció olyan felelőseivé, akiken ezt számon lehet és számon is fogják kérni. Amilyen gyorsan ment a folyamat a liberális zsidók utálatától a kommunista zsidók utálatáig 1918–19 után, ugyanolyan gyorsan mehet megint a kommunista zsidók elítélésétől – „az Aczél-korszakétól” – a liberális zsidók elítéléséig. Ha még az a kijelentés is elhangzik, hogy a Nyugat egy antiszemita kormánynak és egy antiszemita országnak nem fog adni egy fillért sem, tehát az antiszemitizmus és a zsidókérdés fizetőképességi és elnyomorodási problémává válik, akkor az elkészíti a klasszikus csapdát. A megkülönböztetés rossz függőséggé válik, így vagy úgy elsőrendű és másodrendű állampolgárokat teremt. Félttem a magyarországi zsidóságot. Olyan tűsz helyzetbe kerülhet, amelyből nehéz menekülni.¹ A magyar társadalom azt hallja: ha antiszemitának bizonyulunk, nem kapunk hitelt, s nincs kiszabadulás. Azt pedig, hogy a magyar társadalom antiszemita-e vagy sem, arról a magyarországi zsidóság és a Nyugat együttesen ítélik, ítéletük ellen nincs fellebbezés. Félttem Magyarországot.

A magyar társadalom politikai, erkölcsi és gazdasági válságát csak akkor

haladhatja meg, ha újragondolja a század nagy nemzeti konfliktusait. Újra el kell magunkat helyeznünk Európában és ezen belül Kelet-Közép-Európában. Természetes, hogy újra kell értékelni a trianoni és párizsi békéket, a határon túli magyarok sorsát. De legalább ennyire fontos, hogy erkölcsi megtisztulásunkért újra szembe kell néznünk a holocausttal. Itt az idő. Itt volt az tegnap is, tegnapelőtt is, de nem ér rá holnap. A magyar társadalom intézményei – az egyházak, az iskolák, a családok – mindmáig nem követték meg a zsidóságot. Nem nyilvános bocsánatkérésre, hanem magunkbaszállásra, erkölcsi elégtételre gondolok. Át kell élnünk és éreznünk, hogy soha a magyar társadalom nem volt oly közel az öngyilkossághoz, mint a holocaust idején. Majdnem megöltük magunkat, a magunkba zárt zsidóságot. Az a nemzet, amely „megtisztítja” magát a testében hordozott más nemzetektől, aligha lehet modern és valóban újra találó nemzet.²

Nehéz helyzetben vannak a magyarországi zsidók. Java részük magyar-ként kíván azonosulni. „Nem tudok zsidó lenni. Lennék, boldogság minden hit, nem tudok lenni. Nem tanultam. Én próféta akarok lenni a tulajdon hazámban, milyen nevetséges.” Szép Ernő szavai ezek. De tudjuk, hogy a „plátói antiszemitizmus”, az idegenkedés, a finom, vagy kevésbé finom eltasztás nem hagy „nem zsidónak lenni”. El fog ez múlni gyorsan? Aligha. Csak abban reménykedhetünk, hogy ez az idegenkedés egyre kevésbé lesz gazdasági, s marad kulturális, mentalitásbeli probléma. A zsidók egy része a kettős azonosulás, a magyar–zsidó, zsidó–magyar identitás híve. Örvendeznünk kell a többes kultúra vállalásának. Minden olyan kiállításnál, hogy „ki a zsidókkal Izraelbe, ki velük, ha zsidók akarnak lenni”, nézzünk át a Dunán északra, a Maroson át keletre, éppen most hajtják – most még gondolatban és szóban – az ottani magyarságot e folyókon át el szülőföldjükről. Minden olyan megjegyzésnél, amely a zsidók „arányukra való” csökkentését kívánja a közigazgatásban, a tömegkommunikációban stb., gondolkozzunk el a hasonló kelet-európai arányosításokon.

Nehéz helyzetben vannak a magyarországi nem zsidók. Minden szavuk és minden hallgatásuk sérelemként hathat a zsidóságukra alapos okból érzékeny magyarországi zsidókra. Ha az asszimilálódni, beolvadni vágyót zsidónak tartják, az is baj, ha a zsidóságot választókat viszont az asszimilációra biztatják, az is baj. Ha a holocaustot felemlítik az azt feledni vágyóknak, az se jó, ha a holocaustról hallgatnak a megbékítésre vágyók előtt, az se jó. Ha a határon túli magyarság sorsának közös megoldásába, a közös történelmi élménybe kívánják bevonni, és válaszul, az „elegünk van már ebből, beszéljünk végre európai dolgokról, vagy az antiszemitizmus elíté-

léséről” mondatot kapják, az is összeveszít, de ha kizárják őket „ezt te nem értheted” kiáltással, az is összeveszít. A politikai pártok közötti megütközések pedig adják az ürügyeket.³

Ebben a kérdésben nem szabad szólni. Aki szól, annak ide vagy oda kell tartozni. Ide vagy oda kell írni, barátait innen vagy onnan kell választani. Vagy egyik vagy másik táborból kell védelmet kérnie. Vagy-vagy. Aki a frontok közé kerül, lelövik. Antiszemita zsidóbérenc, filoszemita zsidófaló, az egyik vagy a másik fél ügynöke, mi több, kettős ügynök.

Erről a kérdésről írni, szólni kell. Át kell menni a frontvonalon. Ne hagyjuk a világunkat kettéválni. Beszelnünk kell Glemp érsek szónoklatai, magyar politikus írók pamfletjei, az oroszországi pogromhangulat, a Vatra Romaneasca és a Stúr társaság „tisza társadalmi” ellen. Kígyótojás.

„Mevakítottunk? Szemmel tartasz.” Tartsuk szemmel magunkat.

1990. február

JEGYZETEK

¹ A szovjetunióbeli zsidók ügyének egyáltalán nem tett jót, hogy kivándorlásuk engedélyezéséhez Amerika gazdasági előnyöket kötött. Tűszhelyzetük egyedüli megoldásává a kivándorlás vált. Nem hasznos annak hangoztatása sem, hogy Románia útja Európába az erdélyi magyarság jogainak tiszteletben tartásán keresztül vezet. Tipikus tűszhelyzet, amikor a gorbacsovi reformista fenyegetés helyébe a tőke fenyegetését léptetjük. Ezt a fenyegetést egyetlen nemzet sem szereti.

² Nemzeti örületek közé kerülünk Kelet-Európában. Nemzetek kívánnak úgy megtisztulni a kommunizmustól, hogy megtisztítják magukat saját nemzetiségeiktől, saját sokszínűségüktől. Egységes nemzetnek lenni, arányosítani és újraarányosítani a kiüttlanságban. És e pótcselekvéstől lesz véglegessé a kiüttlanság.

³ De „szerencsénk” is van. A társadalom fő harcai a tulajdon körül fognak kibontakozni. Ez nincs összefüggésben az antiszemitizmussal. Nem lesz „zsidó” vagy „keresztény” gyár, műhely, föld. A tulajdonnal, ebből a szempontból, együtt vállalkozhatunk. Az archaikus értelmiségi elittek által gerjesztett antiszemitizmus és egy ősi kultúrára hivatkozó fölény az előrehaladásunkkal, ezeknek az eliteknek a háttérbe szorulásával talán csökkenni fog.

Nyakunkra hoztátok a demokráciát

LENGYEL LÁSZLÓ KÖZGAZDÁSSZAL BESZÉLGET VÖRÖS T. KÁROLY

„Unokatestvére, Eurisztheus szíralmas hangon verseket recitált, és bozzá hamisan pengette a lantot, Héraklész azonban olyan erővel búzta tanárának, Linosznak a szemébe a kalapot, aki el akarta bítetni tanítványával, hogy az egyetlen létező szabadság a művészet szabadsága, hogy annak orrcsontja eltört, és amikor a mester továbbra is azt állította, hogy a művészet minden időben a mindenkori zűrzavartól függetlenül élvezhető, fejfelé a pócegödörbe mártotta és megfojtotta annak bizonyosságként, hogy a fejevertelen széplelkűség a legkisebb erőszaknak sem képes ellenállni.”

[PETER WEISS: AZ ELLENÁLLÁS ESZTÉTIKÁJA.]

[FORDÍTOTTA: BÖRSI ISTVÁN.]

– *Politikai és gazdasági életünket elemző írásai át meg át vannak szöve irodalmi utalásokkal. Esszéit olvasva úgy érzi az ember, hogy szerzőjükben a nyelv irodalmi igényű használatának vágya feszül. Honnan ez a szaktudományos pontosság és az irodalmi igényesség között egyensúlyozó, csak Lengyel Lászlóra jellemző stílus?*

– Azt a stílust, amit a hetvenes években kialakítottam magamnak, csak a nyolcvanas évek végére fogadták el. Kezdetől fogva hiszem, hogy az irodalom, a művészetek és a különböző tudományok összefüggenek; együtt látom őket. Szememre is vetették egy időben, hogy miért nem döntöttem el, lírai költő akarok-e lenni, vagy közgazdász.

AZ IRODALOM VONZÁSÁBAN

Irodalom iránti vonzalmam egyik oka az lehet, hogy irodalmárok között nőttem fel: családban mindkét ágon mindenki írt. Ez egy kicsit zavaró is volt, mert voltak köztük jó és kevésbé jó írók, de a lényeg mégiscsak az, hogy irodalmi légkörben nevelkedtem, s akkor sem fajzottam el, amikor végül is a közgazdaságtan mellett kötöttem ki. Tehát abban, hogy hogyan írok, a családi háttérnek meghatározó szerepe van. Szerintem az ember

életének legfogékonyabb korszakában, 12–20 éves kora között, többé-kevésbé eldönti a maga számára, hogy mit olvas el a következő hatvan évben. Én ebben az időszakban – a családom jóvoltából – elég mély irodalmi élményeket szereztem.

A másik, ami idetartozik, hogy hozzám a XIX. század második felének és a harmincas éveknek az esszéstílusa áll közel. Ma meglepetést kelt, ha valaki irodalmat kever tudományos szövegekbe, pedig ez valamikor természetes volt. Most ne menjünk vissza a XIX. századba, bár érdemes volna, de a századelő és a harmincas évek legkiemelkedőbb esszéistái – Szabó Ervintől Jászi Oszkárig, Bálint Györgytől Márai Sándorig és egyik legfőbb példaképemig, Cs. Szabó Lászlóig – rendkívül érdekes módon kapcsolták össze a közgazdaságtant, az irodalmat és bizonyos értelemben a politikát. Ez a világlátás mára kihalt, szokatlanná vált. Ezt szeretném újra feltámasztani.

A KÍVÜLÁLLÓ KOCKÁZATA

– *Úgy érzem, esszéivel eléggé egyedül van a magyar szellemi életben, s nemcsak stílusa miatt. Miközben az értelmiség elitje is arra kényszerül, hogy állást foglaljon a pártosodási folyamatban, eközben ön kívülállását megőrizve mond folyamatosan véleményt a különböző politikai folyamatokról és szervezetekről. Ez a kívülállás – gondolom – konfliktusok sorát idézi elő. Hogyan őrizheti meg a jelenlegi helyzetben a kívülállását az, aki persze elkötelezett is?*

– Ha például Mészöly Miklós, akinek irodalmi, politikai és emberi hangja a magyar közéletben olimposzi magasságokban van, saját kívülállását a nyilvánosság előtt deklarálja, azt szerintem nem vonhatja kétségbe senki. Ugyanez vonatkozik Konrád Györgyre is. Ők pozícióikat már régen hitelesítették azokkal a könyvekkel, melyek lényegében az új értelmiség iskolai tananyagává váltak. Az én esetemben más a helyzet, nekem egyszerre kellett megteremtennem és megőriznem kívülállásomat. Itt tehát nem arról van szó, hogy olimposzi magasból Zeusként közlöm mosolyogva, hogy a magam részéről nem veszek részt a görögök és a trójaiak viszályában, és mindenkit óva intek attól, hogy belekeveredjék, hanem arról, hogy bár nem tartozom az istenek és félistenek közé, de földi halandóként megpróbálom elmondani a véleményemet a görögökről és a trójaiakról. S tetejébe mindkét táborban vannak barátaim. Ez mindenképpen sértődéseket okoz; barátaim egy részét elvesztettem. Ugyanakkor a pártokról szóló írá-

saimra pozitívan is reagáltak, mert elég sok embernek az volt az érzése Magyarországon, hogy ez mégse a mi háborúnk. Az elmúlt egy évben lezajlott pártosodást mások is megpróbálták kívülről nézni. Ettől függetlenül úgy érzem, hosszabb távon valószínűleg nagyon nehéz lesz megőrizni a kívülállást. Nem azért, mert az embert jobbról és balról is rugdossák – ezt meg lehet szokni. Hanem azért, mert egy épp csak alakulófélben levő többpárti rendszerben gyanús az, aki kívülállóként gondolkodik és ír politikai kérdésekről.

– *Eszembe jut Jorge Semprun, aki hosszú ideig az illegális Spanyol Kommunista Párt tagja volt, és aki a Kritiká-nak adott interjújában mondta el, hogy életének ebből a korszakából azt a tanulságot vonta le: egy magára valamit is adó értelmiségi nem kötelezi el magát egyetlen párt mellett sem. Vannak olyan értékek, melyeknek nem tesz jót, ha pártérdekekként fejeződnek ki. Szerintem ártana a magyar kulturális életnek, ha a pártok törésvonala mentén kezdene rendeződni, pedig újabban mintha a pártosodás ezt a területet is be akarná szippantani. Ön szerinti hogyan lehetne megővni szellemi életünket attól, hogy ellenséges szekértáborokra hulljon szét?*

– Azt hiszem, ez a dolog fordítva igaz. A pártosodást a pártok következményének látjuk, pedig már a pártok kialakulása előtt megvoltak a szekértáborok. A magyar kulturális élet tulajdonképpen már a hetvenes években is rendkívül keményen föl volt parcellázva. Nagyon komoly ellentétek feszültek, és nemcsak a diktatórikus hatalom és az elnyomott értelmiség között, hanem az értelmiségen belül is. Azok a szekértáborok, melyek most újra összeálltak és politikai erőt nyertek, kulturálisan léteztek korábban is. Ennek legismertebb formája a népies–urbánus szembenállás. De beszélhetnénk a nemzedékek közötti ellentétekről is: az úgynevezett nagy nemzedéknek, tehát a mostani negyveneseknek, Esterháznak, Nádasnak, Lengyel Péternek, Spirónak és másoknak nem elsősorban a hatalommal szemben kellett kiharcolniuk a jogaikat, hanem az irodalmi és művészeti életen belül, az idősebbekkel szemben kellett elismertetniük magukat. Tehát nem úgy van, hogy egyszer csak megjelentek a pártok, és most az értelmiség – mint egy fejét vesztett farka – hol az egyik, hol a másik párt-hoz rohan. Nem. Sajnálatos módon politikai erőként szilárdultak meg vagy szilárdultak vissza a korábbi kulturális ellentétek. Ez azért veszedelmes, mert az értelmiség hatalmi szóval is kitilthat vagy betilthat valakit, míg korábban csak a modorával tiltott, mondjuk azzal, hogy nem olvastuk a másik művét vagy olvastuk és lerántottuk. A nagyközönség számára szinte

érthetetlen, pártok közötti dühödt gyűlölet többnyire nem most alakult ki. Tíz évvel ezelőtti pofonokat adnak ma vissza. Ezek az ellentétek sajnos mélyebben rejtőznek a magyar társadalomban, a magyar kultúrában, semhogy a pártokra foghatnánk őket. Furcsa dolog, meg is írtam, és most is vállalom – sokan nem örülnek annak, amit ezzel kapcsolatban mondok –: ez az elit értelmiség, véleményem szerint, minden pártharcával együtt kezd kifelé szorulni a társadalmi meghallgatás szférájából. Ennek én egy kicsit örülök is.

MODERNIZÁCIÓS PROBLÉMÁK

– *Említette a népies–urbánus vitát. Véleményem szerint ebben a város és vidék szembeállításaként megjelenő kulturális vitában végső soron mégiscsak az ország modernizációjával kapcsolatos elképzelések közötti ellentétek feszülnek.*

– Egyetértek azzal, hogy a politizáló értelmiségi elit kulturális köntösbelen megjelenő vitájában a modernizációról vallott eltérő felfogások csapnak össze, miközben a háttérben a modernizáció egészen más eszközökkel zajlott, zajlik és fog is lezajlani – a felszínen látható kulturális összecsapásokhoz képest észrevétlenül. Ugyanis a politikának az a mélyrétege, amelyet nem tudtak megérteni a politikai pártok és az említett kulturális közeg sem, füttyül a népi–urbánus vitára, a zsidó–keresztény ellentétre, gyanakodva fogadja, mert nem ez a fő kérdés a számára, egészen más a gondolkodásmódja.

Ugyanakkor a modernizációs problémák ma újra drámaian vetnek fel három olyan kérdést, amelyek a harmincas években is felvetődtek, és amelyeket akkor sem tudtak megoldani, illetve sok tekintetben rosszul oldottak meg. Az első kérdés az, lehet-e egy országot a polgárosodás útjára vezetni, ha az ország jelentős része ebből társadalmi hátrányokat szenved. Ez képezi az összeveszések mély alapját. Ez a kérdés ma Magyarországon úgy vetődik fel, hogy van egy óriási társadalmi csoport, amely az új polgárosodás révén nem előnyöket szerez, hanem súlyos hátrányok érik, bizony hosszú távon is. Csak bonyolítja a kérdést, hogy benyomásom szerint a politikai pártok vezetőiben az a meggyőződés alakult ki, hogy az ország igazán nem is érett a polgárosodásra. A második, nehezen megoldható kérdés, hogy most megint partnert kell váltanunk. Itt vagyunk a felemelkedő Németország és a lefelé csúszó Szovjetunió között, a polgárháborús vívódásokkal terhes Közép-Európa közepén, ahol veszélyesen kiújultak

a nemzeti ellentétek, és új külpolitikai orientációt kell kidolgoznunk. És végül a harmadik kérdés, amire ugyancsak nehéz lesz válaszolni, az az, hogy mi ebben az egészben az értelmiség szerepe. Azt kell mondanom, hogy távolabbról nézve úgy látom, ha az értelmiség leszámolna azzal a tévhittel, hogy váteszként, tűzoszlopként ő fogja kivezetni a népet az egyiptomiak rabságából, akkor lehetne találni valamiféle megoldást. Persze ez a gondolatmenet nem nagyon tetszhet annak az értelmiségnek, amely éppen most kapta kezébe a politizálás lehetőségét.

SZÉPLELKEK FECSEGÉSE

– *Kétszáz éve visszatérő politikai közhely a magyar történelemben, hogy ez a nép még nem érett arra, hogy szabadon éljen. Ugyanakkor érdekes módon nálunk az író vagy költő évszázadokra visszamenőleg csak akkor számít valamit, ha vállalja a vátesz szerepét, s azok az írók és költők, akik erre nem hajlandók, vagy valami oknál fogva nem alkalmasak, bizony rendre perifériára szorulnak. Ki lehet-e törni ebből a hamis körből?*

– Beszéljünk először a nép állítólagos értetlenségéről. Ez egyébként nem kizárólag magyar probléma, sőt nem is csak sajátosan kelet-európai ügy. Az elmúlt hónapokban láttuk, mennyire vagyunk polgárosultak, Nyugat-Európában is felbukkant a liberális felszín alatt. Gondoljunk a Német Szövetségi Köztársaságra, melynek polgárai szembesülni kényszerültek az NDK-ból beáramlók intoleráns magatartásával, vagy Franciaországra, melyet nem először és nem utoljára most újra elért az antiszemitizmus hulláma. Vagyis a polgárosodás ötszáz év után sem befejezett dolog, a polgárosodást valószínűleg mindig újra kell kezdeni.

Magyarországon az elit értelmiség, amelyhez persze magam is tartozom, azt hiszi, hogy neki fel kell világosítania a népet arról, hogy diktatúrában élt, mert vagy nem értette meg, hogy a kommunisták elnyomták, vagy megalkudott ezzel a helyzettel. De itt voltunk mi tízen, húszan vagy huszonöten, akik viszont mindig kimondtuk az igazat, és most végre eljött a mi időnk, s a nép, amely eddig birkaként legelt, most majd a mi hatásunkra átalakítja az életét, és minden a legnagyobb rendben lesz. Persze hosszú időnek kell eltelnie ahhoz, hogy a birkák szorgos és gerinces polgárokká váljanak. E mögött a hamis beállítás mögött az húzódik meg, hogy elit értelmiségünk utálja a már kialakult polgárt, mert számára a polgár elvont eszmények megtestesítője, s legfeljebb az elitben megjelenő, elitfogyasztásra beállított magatartásmintákkal azonosítható. Mások kommunista

alapon vetették meg az itt élő, boldogulni akaró és boldogulni tudó embereket, megint mások nemzeti alapon.

Úgy vélem, hogy csalódást fog kelteni, amikor majd kiderül, hogy a polgárosodás folyamatát nem az értelmiség vezérli. Mert ha odafigyelünk, akkor észre kell vennünk, hogy azok a középrétegek, melyek torz vagy kevésbé torz formában már a polgárosodás útjára léptek, gyakorlatilag állandóan kibújnak a népboldogító igék alól. Ez egyébként eléggé új fejlemény történelmünkben, az elmúlt húsz évben alakult ki, és a lényege az, hogy a társadalom középrétegeiből eltűnőben van az ideológiákra és mítoszokra való érzékenység. A középrétegeknek az a része, amelyik most az értelmiséggel együtt beáramlik a hatalomba, valamikor fenékbe fogja rúgni az értelmiséget, mert egyszerűen nem is tehet mást. Nem tűrheti el, hogy állandóan a széplelkek csevegését hallgassa arról, hogy neki milyennek kellene lennie, miközben a zsíros száját törölgeti. Bármennyire is nem tetszik nekünk, ez a réteg szakítani szeretne a normatív értelmiségi ideológiákkal, melyeket legfeljebb azért hallgat meg jóindulatúan mosolyogva, mert hát egy kultúrában erre is szükség van. De csak ideig-óráig fogja tűrni, hogy ezek irányítsák cselekedeteit. Abban a pillanatban, ahogy Magyarországon kellő gazdasági erővel és politikai súllyal megjelenik a gyakorlatias polgár, félre kell állnia az értelmiségnek, mert hosszú távon nem csinálhatják filozófusok és költők a politikát.

Itt érdemes szólni néhány szót arról, hogyan alakult át az elmúlt 20–30 évben az írók szerepével kapcsolatos felfogás. Érdekes ellentmondásnak vagyunk tanúi: miközben az ország irodalmias köntösben politizál, eközben irodalmunk valóban kiemelkedő alakjai hangsúlyozottan távol tartják magukat a politikától.

Egy magára valamit is adó írónak a váteszszerepet távolságtartó iróniával kezelő Ottlik Géza óta lehetetlen március 15-én háromszínű zászlóval masíroznia, Pilinszky János óta lehetetlen a keresztény eszmék nevében handabandáznia, Kálnoky László és Nemes Nagy Ágnes óta lehetetlen önmagát a világ, de legalábbis Magyarország megváltójának gondolnia. Ezt én pozitívnak tartom. De az előbb említett Mészöly Miklós és Konrád György is – bár az utóbbi néha kilóg a politika irányába – a politizálással szembeni erőteljes, és ennyiben modern és európai szkepszist, távolságtartást képviseli. Furcsa módon utolsó húsz évében Illyés Gyula is ebbe az irányba haladt, és költői teljesítménye a politikától való elhúzódásban rejlik. Tulajdonképpen irodalmunk jobbik része, azok, akik véleményem szerint a magyar irodalom gerincét alkotják, levetette a hagyományos váteszszerepet.

– Egyértelműen pozitív fejleménynek kell tartanunk, hogy ma az írók java nem a forradalom, hanem az irodalom zászlaját emeli a magasba. Ugyanakkor az is igaz, hogy az értelmiség szélesebb rétegeiből hiányzik az a szkepszis, az az önirónia, az az önkritika, mely az ön által említett írókat jellemzi. Miközben az előző korszak ideológiáját – joggal – azzal vádolják, hogy kirekesztő volt, csak magára figyelt, eközben mintha mindenki ennek az ideológiának a hatása alá került volna annyiban, hogy az igazság kizárólagos letéteményesének hiszi magát! Szellemi életünkéből fájdalmasan hiányzik a másik véleményével szembeni tolerancia.

– Az az igazság, hogy szellemi életünk nagyon nagy erkölcsi válságot él át, melyet csak fokoz az a képtelenség, hogy a politikai vizsgálóbizottságok előtt tulajdonképpen csak két embertípus igazolhatja magát. Egyrészt azok, akik ellenéletrajzot írnak, és azt állítják, hogy az elmúlt negyven évben nem vettek részt semmiben. Ebből a szempontból az a legjobb, ha valaki nem tartózkodott Magyarországon, mert a „mindenki fertőzött” című váddal szemben csak a csecsemők igazolhatják magukat. Ez erkölcsileg nem valami vonzó szerepekbe kényszeríti az embereket. Másrészt azok, akik azt állítják magukról, hogy harminc éven át kitartottak, ellenálltak. Ezzel viszont az a baj, hogy nagyon kevesen voltak azok, akik valóban aktívan szembefordultak a rendszerrel, s ennek a kis csoportnak alig volt szerepe a társadalmi rendben. Emiatt aztán az ellenállás mítosza könnyen lelepleződhet, csak annyi kell hozzá, hogy más „ellenállók” valakiről bebizonyítsák, hogy mondjuk, 1982. június 12-én tett egy nyilatkozatot, melyben mintha szerette volna Kádár Jánost. Ebben a pillanatban összeomlik az ellenállás mítosza, s az illető befejezte pályafutását. Viszont az egymás leleplezésének kényszere sem éppen a legerkölcösebb cselekedetekre indítja az embert.

Valójában azonban itt nem a kívülállók és nem az ellenállók az érdekesek, hanem az a többség, amely hitt valamiben, s ebben a hitében csalódott. Meg kellene értenünk, hogy miért hittünk – ahogyan azt az ön által említett Semprun tette. Előbb vagy utóbb nekünk is szembe kéne néznünk azzal a ténnyel, hogy itt nem arról van szó, hogy az egyik oldalon álltak a rabtartók, akik korbáccsal és szúrós tekintettel kényszerítették az embereket a rezsim szolgálatára, a másik oldalon pedig azok, akik feltétel nélkül

szolgáltak vagy ellenálltak. A rendszer nem így működött, az emberek nem így működtek. Ott kezdődik az igazi tolerancia, amikor különböző hiten lévő emberek kezdik egymás logikáját megérteni.

NOSZTALGIAVESZÉLY

– *Tanulmányaiban a Kádár-rendszert olyan rendszerként írta le, mely felemásan ugyan, de polgárosodott. Az elmúlt húsz-huszonöt évben kialakult egy viszonylag széles középosztály a maga többé-kevésbé polgáris gyakorlatiasságával. Erre a rétegre nézve különösen sértő azt mondani, hogy kiszolgált a rendszert. Egyes értelmiségiek ugyanis most azt akarják elhíttetni az ország népével, hogy rettenetesen el volt nyomva, hogy rettenetesen ki volt zsákmányolva, hogy rettenetesen rossz élete volt – miközben az emberek nagy többsége nem így élte meg ezt az elmúlt időszakot. Véleményem szerint az az értelmiségi arrogancia, amelyik egész generációkról ítél úgy, hogy életük teljesen értelmetlen volt, könnyen a várt hatás ellentétét válthatja ki az emberekből.*

– Valami hasonló játszódik le napjainkban, csak fordított előjellel, mint 1945 után. Akkor az értelmiség egy része, mely különböző okokból a kommunizmushoz vonzódott, megállapította, hogy a magyar társadalom – ha nem is bűnös abban az értelemben, ahogyan azt Rákosi állította, de – mindenképpen elmarasztalható azért, mert eltúrta a vele és a körülötte történeteket, s ezért mindaz jogos, amit a szovjetek velünk tesznek. Reménykedem abban, hogy a társadalomnak a Kádár-rendszerrel való megalkuvásait ostorozó értelmiségi arrogancia nem vált ki ellendühöt. Mert azt is félelmetesnek tartanám, ha a társadalom vad értelmiségellenességben törne ki, s elküldené az értelmiséget a fenébe, mondván: élhetetlen banda, azért pofáztok itt, mert nem voltatok képesek megszerezni az autót, a kiskertet, nem volt pénzetek utazni. Remélem, hogy a társadalomra nehezedő anyagi és erkölcsi nyomás nem vált ki nosztalgiát a Kádár-rendszer iránt, érvként emlegetve, hogy akkor bezzeg még biztos árak, biztos bérek és biztos munkahelyek voltak, ti pedig a nyakunkra hoztátok ezt a demokráciát.

1990. július

Megjött a tél

SZAKÉRTELEM ÉS PRÓFÉCIA

*„Úgy látszik az egész ügy a hivatalnokok közt játszódott le
a sápadt Pilátus és Heródes tetrarcha között
adminisztratív szempontból kifogástalan eljárás
ki tud ebből drámát teremteni*

*innen a félénk szakállasok jelenetsora
és a csócseléké mely felvonul a begyre amit
a koponyákról neveztek el*

*eléggé szürke lebetett
semmi szenvedély”*

IZBIGNIEW HERBERT: EGY PER MARGÓJÁRAI

(FORDÍTOTTA: CSORDÁS GÁBOR)

Minél többet zihálnak, ostoroznak, gyűlölködnek demokratikus próféták, pártférfiúk, annál inkább növekszik a vágy a pilátusi szakértelem ítélkező figyelve után. Mintha csak e két rossz között választhatnánk: politikai prófécia vagy rideg hivatalnoki eljárás. Az átmenet első szakaszát a kelet-közép-európai országokban a fennkölt politikai igehirdetés, pátosz jellemezte. A második szakasz a kényszerű földreszállás. A kérdés: hol a szakértelem, mi a szakértelem? És további kérdés: a váltás intézményei lehetővé teszik-e a szakértelem befolyását és újraelosztását?

„A kelet-közép-európai országok nem saját kommunista rendszereiket döntötték meg, hogy egy kapitalista rendszert csináljanak; egy zárt rendszert semmisítettek meg, hogy egy nyílt társadalmat teremtsenek, egészen pontosan *a* nyílt társadalmat, mert van nagyon sokféle rendszer, de nyílt társadalom csak egy van.

Az út a szabadság felé az nem az egyik rendszerből a másikba vezet, hanem végtelen számú jövő lehetőségeinek nyit szabad teret, amelyek versengenek egymással. Versenyük képezi a történelmet” – írja Ralf Dahrendorf.¹

„A szabadság felé vezető út lényege az, hogy egy zárt társadalomból egy nyitott társadalom felé vezet. A nyitott társadalom nem rendszer, hanem az alternatívák megvizsgálásának mechanizmusa. Nem határozza meg előre a

gazdasági struktúrákat és politikai irányvonalat, de lehetőséget ad a kipróbálásra és a tévedésre, a hibákra és azok kijavítására. Az első figyelmeztetés tehát: kérlek, ne egy alternatív rendszer után kutass!²

Nem a szovjet szocializmusról térünk át az amerikai kapitalizmusra, mert ahogy nem a szovjet szocializmus a történelem egyetlen és igaz útja, úgy az amerikai út sem az. A brit, a francia, a német, az olasz, a spanyol, a svéd modernizálódás nem amerikai, de nem is közös európai modell részei. Nincs közép-európai modell sem, hanem az országok, a társadalmak és gazdaságok versengő alternatívái vannak. A dilemma az, hogy kelet-közép-európai országok ki tudnak-e lépni egy zárt társadalom és gazdaság keretei közül vagy megmaradnak abban.

De ki választ a felmerülő alternatívák között? Az új politikai elitek, pártok és vezetők? Vagy gazdasági érdekcsoportok képviselői? Vagy közigazgatási, gazdasági szakértők? Esetleg ezek valamilyen koalíciója, munkamegosztása? Mert aki választ, dönt, azé a hatalom.

SZÁZ NAP MAGÁNY ÉS A DICSŐSÉGES SZÁZHARMINCHÁROM NAP

*„Zuboly mester Zuboly tata
mint született demokrata
Titániára írta
(karrierje legyen könnyebb)
egy kékfedelhű tagkönyvet
mit Orrondi tervezett
a tündér-szakszervezet
számára – hát nem vitás
ez ám az egvitas
s aztán altruista módon
kérte felküldjék le ódon
sezlonára – övele
hol erkölcsöt művele”*

ISZILÁGYI DOMOKOS: ZUBOLYI

– Ugye emlékeznek, hogy Zuboly mester évtizedek óta harcol a bolsevik-kommunista állampárt, pártállam ellen. Lengyelországban azt kérdi fölényel: ugyan hol voltál te, fiacskám, 1956 nyarán, 1971-ben, 1976-ban, 1980–81-ben, mit csináltál a Jaruzelski-rendszerben?³

Magyarországon... Zuboly tata mint született demokrata – magyar, szabad, liberális, nemzeti, keresztény, európai –, arra használta föl 1990 magyarországi dicsőséges 133 napját, hogy önmaga és pártja üdvtörténetét

parlamentárisan megfogalmazza. A magyar polgár ismerheti már az egyetlen igaz ellenállót, legyen az szabad-, magyar vagy szocialista demokrata, de már le is leplezve a másik által. És Zuboly tata az 1. számú tagkönyvvel titkárnőre, sofőrre, nyugati autóra, zakóra és nyakkendőre váltott, s oly nyelvre, amelyet csak a politikus tündér-szakszervezet beavatóitai értenek.⁴ Az ódon sezlón nyikorog és recseg. De ne gúnyolódjunk. Volt megoldandó elég a kormány száznapos magányában és az első konfliktusig tartó dicsőséges százharminchárom napban. T. G. Ash fel is sorolja a három alapvető problémát: A) Társadalmi kiábrándultság a gazdasági nehézségek, az új társadalmi egyenlőtlenségek és a parlamentáris káosz látán; B) Elitek konfliktusa, a válságkezelés játékszabályainak kialakulatlan-sága; C) Gazdasági szétesés (az út a „könnyek gazdasági völgyén” át vezet).⁵ Mert amikor Magyarországon a kádárista hatalom összeomlasztotta, önfelszámolta magát,⁶ ezzel nem szűnt meg a társadalmi kiábrándultság, az elitek konfliktusa és a gazdasági széthullás. És folytatódott a társadalmi és gazdasági intézmények és szervezetek átforgalmazása. Ez a változás részben-egészben kiterjedt: a) a kormányzatra és az államapparátusokra; b) a pártokra; c) az érdekképviselőkre; d) a nemzeti intézményekre; e) az önkormányzatokra; f) a különböző tulajdonú vállalatokra, szövetkezetekre; g) bankokra és pénzintézetekre; h) az egyházakra.⁷ A kormányzat és az államapparátusok „rendszerátváltása” nem az Antall-kormány hivatalba lépésével indult meg, de ekkor új fordulat következett.⁸ A három párti – nemzeti jobbközépnek nevezett – koalíció kormányzati berendezkedését a felkért miniszterelnök határozta meg. A kormányfő saját koncepciója szerint alakította a kormány felépítését, a minisztériumok szerepét, hatásköri megoszlásait. A koncepció lényege a következő.

Erős politikai kormány megteremtése. Az első felelős kormány fő feladata a *politikai rendszerváltás*. Ehhez új politikai intézményeket és szervezeteket kell teremteni, új politikusokat kell élükre helyezni. A politikai rendszerváltást a kormány vezeti, amikor kidolgozza a szükséges törvénytervezeteket, és meghatároztatja ezek elfogadásának parlamenti sorrendjét. A kormány – biztos parlamenti többségre támaszkodva – politikai, közgazdasági és gazdaságpolitikai döntéseit úgy hagyatja jóvá az országgyűléssel, ahogy neki tetszik. A köztársasági elnök alkotmányosan gyenge pozícióban van.⁹

A kormányfő a legerősebb kormánypárt elnöke.¹⁰ A miniszterelnök személyesen választja ki a minisztereket, a miniszterekkel szemben nem, csak az egész kormánnyal szemben lehet bizalmatlanságot kifejezni. A minisz-

terek mellett politikailag megbízható politikai államtitkárok működnek, akiket ugyancsak a kormányfő nevez ki. A Miniszterelnöki Hivatal jelentős irányító és koordináló szerepet tölt be, minden ügyet magához vonhat. A miniszterelnököt közvetlenül segítik tárca nélküli miniszterek. A miniszterelnök-helyettesi államminiszteri funkciók megszűnnek. Minden szál a miniszterelnök kezében fut össze, nélküle a minisztertanács lényegében döntésképtelen.

Új kormányzati, államigazgatási apparátusi felépítés. A közigazgatás, a kormányzati munka és a gazdaságirányítás három kulcsminisztérium és a Miniszterelnökség együttműködésén nyugszik: a közigazgatásért felelős Belügyminisztérium (a belügyminiszter a miniszterelnök általános helyettese), a külpolitikáért felelős Külügyminisztérium és a gazdaságért szolgáló Pénzügyminisztérium. A gazdaság kormányzati befolyásolására a Pénzügyminisztérium magába olvasztotta az Országos Tervhivatalt és az Árhivatalt, a pénzügyminiszter a Gazdasági Kabinet elnöke. A *szociális állam* befolyásolásának másik két centruma a munkanélküliség, az átképzés, az érdekegyeztetés megoldására kialakított Munkaügyi Minisztérium, és a szociális háló szövését vállaló Népjóléti Minisztérium.

Kormányzati koordinálás. A minisztériumok által elkészített előterjesztéseket egyezteteti és véleményezi a Gazdasági Kabinet, előterjeszti a Minisztertanács ülésére, amely határoz. A pártok közötti egyeztetés a miniszterelnök és a frakcióelnökök dolga.

A szakértők megőrzése és bevonása. A kormányban – a miniszterek között – nem lehet korábbi MSZMP-tag, de a miniszter és a politikai államtitkár után következő közigazgatási államtitkár esetében csak a szakértelem számít.¹¹

Az apparátusokban meg kell tartani és meg kell nyugtatni a régi szakértőket, hogy munkájukra hosszú távon is szükség van.

A KONCEPCIÓ MEGVALÓSULÁSA

Az erős politikai kormány helyett egy kapkodó és csapkodó kormány alakult ki, amely nem tudott a politika és a gazdaság középponti kérdéseire programot alkotni, a folyamatokat érdemben befolyásolni, a konfliktusokat kezelni. Az erős kormányfő megvalósult. Bár az MDF országos gyűlésén felmerült, hogy a kormányfő helyébe vagy mellé elnököt válasszanak, de végül erre nem került sor.¹²

A kormányfő a legfontosabb minisztériumokba saját embereit választ-

hatta ki, cserébe kevésbé fontos minisztériumok esetében tett engedményt saját és a koalíciós pártoknak.¹³

A Miniszterelnöki Hivatal az első két hónapban szinte kizárólag egyedül mozgatta a gazdasági átalakítási munkálatokat.¹⁴ A miniszterelnöknek a kívántnál is nagyobb hatalma, hatásköre alakult ki, az ügyek jelentős része „föltolakodott” miniszterelnöki szintre. Az új kormányzati apparátusok alig tudtak kialakulni. A koncepcióban meghatározott súlypontok nem jöttek létre, a Belügyminisztérium nem vált a közigazgatási reform irányítójává, a Pénzügyminisztérium nem tölti be sem a gazdasági csúcsmisztérium, sem a költségvetési minisztérium szerepét, a Munkaügyi és a Népjóléti Minisztériumok még program szerint sem tudták összehangolni működésüket a gazdasági csúcson. A Pénzügyminisztérium belső szervezeti felépítése még zavaros és tisztázatlan.

A kormányzati koordinálás nem tudott létrejönni. Kezdetben nem működött a minisztériumok közötti egyeztetés, majd a Gazdasági Kabinetben kellett a minisztereket az adminisztratív államtitkárokkal helyettesíteni, hogy valóban történjen előkészítés. A minisztériumok közötti hatáskörök tisztázatlanok. A parlamenti frakciók és a minisztériumok között az együttműködés zavaros. A törvények előkészítése rohammunkában, sokszor végiggondolatlanul történik.

Miért nem vált be a kormányfői koncepció? A koncepció helytelen, a végrehajtás rosszul kivitelezett, vagy egyszerűen még meg kell érnie? A koncepció alapja egy történelmi-alkotmányos felfogás, amely a hatalmi ágak klasszikus megosztásán, a súlyok-ellensúlyok rendszerén, egy magyar jog- és alkotmányfejlődés százötven éves történetének megítélésén alapszik. Az államot, a kormányzatot *közigazgató közszolgáltató* államként fogja fel, amelynek a gazdaságban nincs igazán aktív szerepe. Ez az államfelfogás ellentétes mind a hatalomgyakorlás racionalitásaira, a politikai és gazdasági erőviszonyokra alapított politikai intervencionista állam-elképzelésekkel, mind a jóléti állam koncepciójával. És nincs köze a kádári pragmatikus, alkudozó-érdekegyeztető kormányzati „elmélethez” és gyakorlathoz sem. Csakhogy a legalista, történelmi modellen alapuló államépítés nem vihető be a magyar – a kelet-közép-európai – gyakorlatba anélkül, hogy le ne küzdjük az alkudozó-érdekegyeztető (már-már korporatív-korrupció) kádári államgépezet erőcsoportjait és közigazgatási, gazdaságpolitikai technikáit, illetve a politikai intervencionista állam megteremtésének kihívásait. Az Antall-koncepció mögött nem állnak társadalmi erőcsoportok, és nincs mögötte szakértői elit. Másrészt, a késő-Kádár-kor állama

elveszítette beavatkozási lehetőségeinek nagy részét. Az Antall-kormány olyan közigazgatási és gazdaságirányítási helyzetet örökölt, amikor a törvényes lehetőségek alapján a kormányzat mozgásteret a gazdasági szereplőkkel szemben kicsi, beavatkozni, hatni csak a politikai kampányok technikáival tud. Az államigazgatás erejének biztosítékai megroppantak. Nincs központi terv, a központi költségvetés bevételi oldala törvényekkel megkötött, minden további bevétel kivételes szabályokat igényel, a közvetlenül államigazgatási kézben lévő tulajdon aránya a nemzeti vagyon negyede, a vállalati tanácsoknál és az önkormányzó vállalatoknál, valamint a szövetkezeteknél csak közvetett beavatkozásra képes, az árak, a bérek, az import jelentős részben liberalizáltak.¹⁵ A Kádár-rendszer nem egy erős, központosított államot és kormányzatot hagyott hátra, hanem egy gyenge, a gazdasági és politikai erőcsoportoknak kiszolgáltatott államot, amely egyik vagy másik erőcsoport, oligarchia érdekében avatkozik be. A késő-Kádár-korban, illetve a másfél-két éves átmenetben megindult nemcsak a nemzeti vagyon, de az ezzel összefüggő hatalmak újraelosztása is. A kormányzat a nagyvállalati spontán privatizáció, a magántulajdonosi élénkülés következtében kikerült az irányító szerepköréből. Az új kormány intézményesen azon igyekezett, hogy a kezdeményezést visszaszeresse, de ehhez hiányoztak a gazdaságpolitikai eszközei éppúgy, mint az államigazgatás által is használható piaci technikák. A következmény: a központi kormányzat képtelen érvényesíteni akaratát, amit a különböző gazdasági szereplők politikai ellenállásának tulajdonít. Az Antall-kormány szinte sorra veszi a gazdasági szereplőket, hogy különböző kampányokkal engedelmességre szorítsa őket. Elsőként magát a közigazgatást, a minisztériumi apparátusokat célozza meg. Mindez két hullámban már megtörtént: először az országgyűlési választási kampányban, másodsor a Justitia-tervezettel. (Ez utóbbit felelevenítették a blokádválság után.) A közigazgatást két másik tendencia is befolyásolja. A bürokratikus etosz – a hierarchiában való biztos felfelé lépkedés, a felelősség a saját feljegyzésért és előterjesztésért, az ügykör legjobb szakértője rangjának elérése – leértékelődött. Felértékelődött a haszonelvűség – a pozíció, a kapcsolatok, az információ, a szakértelem közvetlen áruba bocsátása, piaci értékesítése. A bankok, a vegyes vállalatok, a magánvállalkozások piacán ma jobban értékesíthető az apparátusokban felhalmozott szellemi tőke, mint a közigazgatásban. Másrészt, a kormány megtakarítási programja érinti a központi közigazgatást. A kivándorlás nem áll meg.¹⁶

Ugyanennek a közigazgatásnak kellene megfigyelnie a nagyvállala-

lati vezetőket, a kereskedelmi bankok irányítóit, a termelősövetkezeti vezetőket stb. És a felhatalmazás nélküli közigazgatásnak kellene megoldani a különböző társadalmi összeütközéseket, amelyeket a politika provokált ki. Ennek a személyes megfigyelésnek és konfliktuskezelésnek sem a személyi, sem az intézményi feltételei nem adottak.

Összefoglalva: a kormányzat nem túlcentralizál, hanem a korábban elveszített kormányzati irányítási pozíciókat és kezdeményezést próbálja visszaszerezni. Ehhez hiányzik a törvényes háttere, és az a szakértő érdekcsoport, amely végrehajtsa.

A kormánynak az a tévedése, hogy elhitte saját politikai szövegeit, és fő ellenfélként a „központosított diktatúra” „kommunistáit” próbálja üldözni, lehetetlenné teszi, hogy megtalálja szövetségeseit és ellenfeleit. Így önkéntelenül megüt mindenkit, aki csak elé kerül.¹⁷

VEREMBEN

– Lám, kellemes, rokonszenves és úgy látszik, tehetséges ember – gondolkodott el Niels Nielsen, elnézve Baltik Patricyt, amint áthalad a kórházon. – Kigondolt a problémák megoldására egy trükköt, és így oldotta meg az élet kérdését! Ilyenek a költők! Nekik elég egyetlenegy trükk! De mi többiek, akik telefonálunk, a telefonon pedig a természetkezési vállalat jelentkezik? Miféle trükkel tudnánk mi megoldani a mi kérdésünket? (Miroslav Krleža: *Bankett Blitvában.*)

A magyar társadalom trükkjei megfoghatatlanok. Nem vagyunk lírai költők. A gazdaságról lassan nem orvosi, hanem halottkémi jelentéseket hallgatunk. A mi kérdésünk: megoldható-e a gazdaság stabilizálása és átalakítása nélkül bármilyen politikai kérdés? „A gazdasági reformereknek szükségük van a politikai vezetés védelmére, és a politikai reformerek csak úgy tudják kiterjesztett szárnyaikat megvédeni, ha a győztes gazdaságpolitikus az ő oldalukon van” – tétélezi föl Dahrendorf.¹⁸ Úgy véli, hogy csak ott van sikeres átmenet, ahol a vezető politikus és a szakértő gazdaságpolitikus között munkamegosztás alakul ki. Ilyen volt Konrad Adenauer és Ludwig Erhard (NSZK), Juan Carlos és Adolfo Suarez, majd Gonzales és Boyer (Spanyolország) között, és Dahrendorf feltevése szerint ilyen munkamegosztást alakított ki a lengyel Mazowiecki és Balcerowicz, valamint Csehszlovákiában Havel és Klaus.¹⁹ Magyarország és a magyarok nem szerepelnek Dahrendorf listáján.

Menjünk közelebb. Ahhoz, hogy az átalakulás sikeres legyen, kell egy

politikai erő és egy politikus, akinek nemcsak azt kell felfognia, hogy a gazdaságban – a tulajdonviszonyokban, az infláció, a munkanélküliség kezelésében, a szerkezetátalakításban – dől el minden vagy majdnem minden, hanem azt is, hogy a gazdasági nehézségeket csak egy szakértő csapattal lehet megoldani, amelyet a politikának meg kell védenie. Van mitől megvédeni, mert a gazdasági átalakítás súlyos társadalmi konfliktusok okozója. Magyarországon nem akadt politikus, aki innen közelített volna. (Sem a kormánypártok, sem az ellenzéki pártok nem fordultak a gazdaság felé, helyette politikai-ideológiai csatározásokat folytattak, és nem gyűjtöttek be kormányképes szakértő csapatokat.) Az MDF-kormány gazdasági miniszterei és államtitkárai nem egy szakértő csapathoz tartoznak – többségük a kormányban ismerte meg a másikat –, nem egy szellem, munkamódszer hatja őket át. És egyikük sem olyan szakértő tekintély, akinek saját csapata lenne. Leszek Balcerowicz és Václav Klaus mögött intézeti háttér áll, ahonnan embereiket hozzák, és mindketten közismert és elismert tekintélyek a szakmában. Mindketten hayekianus liberálisok, ahogy csapattuk is, amit lehet szeretni vagy nem szeretni, de legalább logikájukat lehet érteni.²⁰ A magyar gazdaságpolitikát mindössze két-három szakértői csoport ismeri, az Antall-kormánynak egyiket sem sikerült maga mögé állítania.

Az első csapat a *tervesek*. Ők azok, akik a hetvenes évek végétől a Tervhivatal különböző szintetizáló osztályain, illetőleg a pártközpont gazdaságpolitikai osztályán egymást váltogatva dolgoztak. Megindítói és szakértői az 1978 utáni „reformfolyamatoknak”, az 1980-as árreformnak, a visszafogásnak, a makroegyensúly helyreállításának, a vállalati értékelésnek; ők dolgoznak az Állami Tervbizottság előterjesztésein, vetélkedve a marjaista Gazdasági Bizottság 1982–84 közötti kézi vezérléses gazdaságpolitikájával; ők tevékenykednek a Gazdasági Mechanizmus Egyeztető Bizottság Titkárságán, amely 1981 óta megkísérelte egyeztetni a reformmunkálatokat és végeredményként összehozta az 1984. áprilisi MSZMP KB határozatot az államigazgatási tulajdon átalakításáról és a kétszintű bankrendszerrel. És ezt a csapatot készítették és kényszerítették a szakmailag tarthatatlan VII. ötéves terv dinamizáló programjának megtervezésére 1984–85-ben, majd az ugyancsak megalapozatlan 1985-ös és 1986-os tervek összehozására. Ők álltak egy Havasi–Faluvégi vonal apparátusi háttérben, sűgőként, belső kritikusként, legjobban informált összegzőkként, a fő népgazdasági folyamatok megtervezőiként. Volt információs rendszerük, voltak adminisztrációs tapasztalataik; ismerték a nagyvállalati, megyei, minisztériumi

és KGST-alkuk menetét, koreográfiáját; tudták a politikai befolyásolás módzatait, hogyan kell a pártközpont–Tervhivatal–Árhivatal–Pénzügminisztérium–Nemzeti Bank finom összjátékát űzni. Kulturált egyeztetői voltak a késő-Kádár-kor nagy érdekcsoportjai alkudozásainak. A terves csapat meg volt győződve arról, hogy a piaccgazdaság és tervezés nagyon is összeegyeztethető. Csak ahogy 1968 után áttértünk a direkt tervutasításról a nagy jövedelemfolyamatok és beruházások tervezésére, a nyolcvanas években ebből át kell menni egy stratégiai tervezésbe, ami sokkal inkább egy poszt-keynesianus jóléti állam összefüggő beavatkozására emlékeztet, mint a marxista tervezési elméletekre. Jobban átláthatóvá kell tenni a gazdaság viselkedését – ez egyszerre jelenti a világpiaci árakra tervezést és a közvetítést a vállalati nyers adatokhoz stb., a tervezés elsőbbségével összhangot kell teremteni a költségvetési, a hitel- és az iparpolitika között, végül ki kell küzdeni a terv függetlenségét a politikával szemben. Így győzhető le az a voluntarista tervezés, amely figyelmen kívül hagyta a hetvenes évek közepén a világ gazdasági irányokat, majd a nyolcvanas évek közepén újra elvetette a sulykot. A kádári rendszer 1986–87-es válsága ezt a csoportot is majdnem maga alá temette. Mindenekelőtt a tervek bukása, a terves gazdasági integráció kudarca magukban a csoport tehetséges képviselőiben váltott ki azonosulási válságot. Olyan kormány- és pártpolitikához használták fel a nevüket és szakmai hozzáértésüket, amelyet bár belülről elleneztek, de nyilvánosan bírálni nem tudtak, és amely csódba vitte az országot. Ez az azonosulási válság szétvitte a már összeálló gárdát, háttérbe szorította a KB gazdaságpolitikai osztályát és a Tervhivatalt. A Grósz-kormány 1987. szeptemberi programját és az 1988-as fő intézkedéscsomagot (adórendszer, költségvetési támogatási kérdések stb.) már inkább egy pénzügyes csapat dolgozta ki. A Grósz–Medgyessy-kormány 1988-as gazdaságpolitikájának népszerűtlensége hozta vissza 1988 végén, 1989 elején a terves csapatot Németh Miklós zászlaja alatt.²¹

A második a *pénzügyes* csapat. A pénzügyi apparátus három jelentős kérdésben játszott szerepet a nyolcvanas évek közepéig. Itt alakult ki a legerőteljesebb nagyvállalat-ellenes és kisvállalkozás-barát gyakorlat a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján. (Elkészült a gazdaságtalan vállalatok számítógépes listája, elején nagyvállalatokkal, felállt egy bizottság és titkársága a decentralizáció vezérlésére. Itt készítették elő a kisvállalkozások 1982-es jogi és közzgazdasági szabályozását.) Másrészt innen származott szinte minden gyakorlati elképzelés az 1983–84-es vállalati szervezeti és bankreformra, amelyeket felemásan 1985-ben és 1987-ben vezettek be.

Harmadrészt itt volt a legnagyobb ellenállás a Marjai-féle kézi vezérléssel és az 1985-ös dinamizálással szemben. Mindezt átszötte a pénzügyes igény, amely a gazdaság új integrációját a terv diktátumától megszabaduló költségvetési újraelosztó jövedelempolitikában látta megvalósíthatónak, amit kiegészít egy monetáris politika. A kormánynak egy pénzügypolitikai koncepcióra kell ráhangolódnia, a globális középtávú és egy megalapozhatatlan éves terv, illetőleg mindenféle műszaki-gazdasági, iparpolitikai blokk-koncepciók helyett. A pénzügypolitika két szilárd pillére a költségvetési jövedelemelosztás és a jegybanki hitelpolitika. De természetesen a pénzügyes csapat is benne élt a kádárista alkurendszerben, amíg egyesek szorgalmasan visszafogtak és normativitást hirdettek, mások ugyanekkora meggyőződéssel osztogattak és mentek bele egyéni támogatási alkukba. (Sőt gyakori volt – ma is az –, hogy ugyanaz a személy érvényesíti az általános szabályozást és vesz részt a rajtuk folyó különalkukban.) Minél inkább vesztett a terv integráló szerepéből, annál inkább előtérbe került a költségvetés. Az 1987 elején pénzügyminiszterré lett Medgyessy Péter jól kifejezi a pénzügyes csapat igényeit: egyszerre ígéri a bevételi oldal világos megtisztítását az adóreformmal és a kiadási oldal tisztázatlan osztogatását, egyéni mérlegelési rendszerét. (Mint az iparért felelős, pénzügyminiszter-helyettes a fő osztogatók közé tartozott, aki mindig megértően tárgyalt az iparbárokkkal.) 1987 nyarán miniszterelnök-helyettesként magával visz egy monetista, monetarista gárdát a kormányprogram és következményei kialakítására.²²

A Medgyessy-gárda igyekezett megszüntetve megőrizni az 1986–87-es *Fordulat és reform* embereit és szellemét, vagyis beolvasztani azt, ami apparátusilag elfogadható, és kizárni mindazt, ami megváltoztatná a hatalmi erőviszonyokat. A *Fordulat és reform*-ból két elemet emeltek át a kormányzati működésbe: az adóreformot és a monetáris restriktíót. Csakhogy az előbbit telerakták kompromisszumokkal, s az utóbbinak nem teremtették meg az intézményes előfeltételeit, s nem tudták kikényszeríteni következményeit: a nagyvállalati példászerű csődöket és a kisvállalkozások élénkítését. Már rosszul indult. Kidolgoztak egy olyan kormányprogramot, amelynek hiányoztak a gazdasági és politikai biztosítékai.²³ Így mentek bele 1988 májusa után egy olyan A variáns megfogalmazásába, amely nem tartalmazhatta a KGST-kapcsolatok kritikáját, amely nem vetette fel Bős-Nagymaros és Tengiz–Jamburg kérdését, amely a tulajdonosi kérdéseket belegyömöszölte a társasági törvénybe, és amely a gazdaság liberalizálásá-

nak politikai feltételeit kidolgozatlanul hagyta. Sőt ma már azt is tudjuk, hogy ez a gazdaságpolitikai vonalvezetés rokonszenves kísérlete nem volt alkalmas a szerkezet lényeges módosítására, nem merte, nem tudta végigvinni a vállalati csődöket, végül elhibázta a lakossági megtakarítás- és devizapolitikát. Ugyanők megkésve terjesztették elő 1989 elején a liberalizálás újabb tervezetét, amelyet nem támasztott és támaszt alá egy tulajdonosi és vállalkozási politika, egy összehangolt KGST-elképzelés, a nyugati adósságpolitika újragondolása, a lakossági megtakarítások hatékony befolyásolása. De 1989-ben már vesztesre áll a pénzügyes csapat, tavasszal drámai összeütközésre kerül sor a pénzügyesek és Németh Miklós kormányfő között.²⁴ És bár az összeütközés kompromisszummal zárul, az eredmény az, hogy a kormányzati egyeztetés darabjaira hullik, a gazdaságot hol négy különféle felfogás vezeti – Németh miniszterelnök, Medgyessy miniszterelnök-helyettes, Iványi KB-titkár, Nyers államminiszter –, hol egy sem.

A harmadik az *iparos* csoport. A hetvenes évek recentralizációs korszakában egyre-másra születtek a műszaki-gazdasági koncepciók, kialakult egy főként műszaki szakemberekből álló technokrácia az ágazati minisztériumokban. Ez a technokrácia sem a kötött tervutasításhoz kívánt visszatérni, hanem meghatározó szerepet kívánt az iparfejlesztésben önmagának és a műszaki-technológiai szempontoknak a tervezési, a költségvetési és a hitelezési szempontok felett. 1978 után látszatra háttérbe szorult az ipari technokrácia, az összevont ágazati minisztériumok időlegesen veszítettek Ipari Minisztériumként. De Kopolyi László minisztersége alatt szinte röpködtek az ipari blokk-koncepciók, születtek a nagy programok. Kétségtelen, hogy e programok rokonszenvező megértésre találtak a pártközponban is, mert a hetvenes évek rossz szerkezeti döntéseit nem modellbeli szükségszerűségként, hanem gyorsan kijavítható műszaki-gazdasági tévedésként ábrázolták. Azonnal alkalmazható recepteket is kínáltak konkrét cselekvési-intézkedési programokban. E programok szinte mind egyikét sikerült bejuttatni a párt kongresszusi határozataiba, a Központi Bizottság, a Politikai Bizottság, a Gazdaságpolitikai Bizottság napirendjeibe, vagy az ÁTB GB egyedi döntéseibe. Tény, hogy az iparos technokrácia a korábbiakhoz képest alaposabb műszaki, nemzetközi összehasonlító elemzést adott, sőt gazdaságossági számításokat és elméleteket is produkált. Újító góccokat kell létrehozni, és egy olyan vállalkozó államot, amely a vállalataival szerződéses kapcsolatra lép.

Nemcsak a vízügyes szakértők működtek nagy buzgalommal Bős-

Nagymaros létrehozásáért, hanem az energetikai, a bányászati, a kohászati stb. szakértők is. Mindezek az előterjesztések műszaki-gazdasági szempontból nem voltak teljesen megalapozatlanok, sőt az információk monopóliuma miatt nem is voltak könnyen vitathatók és cáfolhatók. És miközben a másik két szakértői gárda a gazdasági mechanizmus modernizálásával volt elfoglalva, az iparos technokrácia egyfajta műszaki-gazdaságpolitikai újítással kísérletezett. A következmény: a terves és pénzügyes technokrácia hatására sorra születtek a mechanizmust módosító intézkedések a nyolcvanas évek, és az iparos technokráciák kezdeményezéseire a gazdaságpolitika változatlan döntési rendszere sorra döntögetett a nagy ágazati blokk-konceptiókról, fejlesztésekről. Az 1985-ös XIII. pártkongresszus határozatai egy iparos győzelmet mutattak, amely csak a dinamizálási álmok 1987-es elenyészésével ért véget. Bár háttérbe szorultak a Grósz-Medgyessy, a Németh-kormányzat idején, de az iparos technokrácia mégis működésre kész.²⁵

A leírásból látszik, hogy a kész szakértői csapat átvételének legalább akkora a kockázata, mintha innen-onnan választjuk a szakértőket. Az előbbi esetben a politika aligha képes az ellenőrzésre, az utóbbiban hiányozni fog a szakértői munka, vagy nem lesz összehangolva. Ha csak a szakértő csapat és a laikus politikusok között folyik párbeszéd, akkor hibádzani fog mindkét fél a társadalmi érzékenységek megfigyelésében. És most jutottunk a lényeghez. Nem elegendő a politikus és az állami gazdaságpolitika szakértőinek összjátéka.²⁶ A dolog nem működhet, ha nem alakulnak ki a szociális partnerek képviselői és szakértő gárdái, ha nincs összjáték a kormány, a munkáltatók és a munkavállalók érdekképviselői, a nemzeti intézmények – Alkotmánybíróság, Legfelső Bíróság, Legfőbb Ügyészség, Nemzeti Bank, Legfelső Állami Számvevőszék, Magyar Televízió, Magyar Rádió –, önkormányzati képviselői között. Ekkor szakértők ellenőriznek szakértőket. Akkor nem politikusok kénye s kedve út szakértővé, s nem válik a válságkezelés pártpolitikák foglyává. Akkor a szakértő nem kényszerül csodareceptekre, és az általa felírt gyógyszereket nem kell fegyveres erővel a társadalomnak beadni.

A magyar gazdaságban beállt a tél. A magyar társadalom fázik, jelentől és jövőtől, a szakértő még melegben ül. De lesz-e országa, ahol szakértésen? Mert csak adminisztratív szempontból, felülről nézvést van meg ez az ország. Útja pillanatnyilag a völgybe vezet, az alkudozó államkorporatizmusból nagy érdekcsoportok korporatív világába. Vezet-e innen út fölfelé, piac és demokrácia felé? Ki tudja?

JEGYZETEK

¹ Ralf Dahrendorf: *Reflections on the Revolution in Europe* (kiadás alatt: Times Books, Random House, New York, 1990). A könyv címe Burke „Reflections on the Revolution in France” című híres művére utal. Dahrendorf felteszi, hogy Prágában, Berlinben és Bukarestben gyors és radikális forradalmak zajlottak le, Varsóban és Budapesten pedig – T. G. Ash kifejezésével – revolutionok (reform+revolution). E változások anatómiájának leírása a társadalomtudós feladata.

² Dahrendorf: A szabadsághoz: a demokratizáció és problémái Közép-Kelet-Európában (Kritika 1990. 6. 30. old.)

³ Timothy Garton Ash írja az *új nőmenklahíréről*, hogy annak hatalmi arroganciája nem különbözik az előző nőmenklatúrától, és önazonosítása is hasonló, az „évtizedes harcra” hivatkozik. Hol voltál ekkor, mit csináltál akkor? Így például Viktor Vorosylski megtámadta Ryszard Bendert, hogy a Jaruzelski-parlament tagja volt, mire az fölelegette Worosylski kommunista múltját. Csehszlovákiában 68-ra kérdez; T. G. Ash: *Eastern Europe: Après le Déluge* (The New York Review of Books 1990. augusztus, 51. old.)

⁴ Ó mindezt nem én mondom – hogyan is merném? –, hanem az éles nyelvű brit fenti cikkében. Keleten mindenki megváltozott a vízözön után – állapítja meg T. G. Ash –, talán csak Adam Michnik és a fideszesek kivétel. Íszrevehető különbség van az új elitek köz- és magánnyelve között – teszi hozzá.

⁵ T. G. Ash: *Eastern Europe: Après le Déluge*. A „könnyek gazdasági völgye” Dahrendorf szép kifejezése. Ash elsősorban Lengyelország problémáit látja maga előtt, de katalógusa érvényes Magyarországra is.

⁶ A kádári oligarchiák – a nagyipar és a mezőgazdaság bárói – megvonták bizalmukat Kádár hagyományos alkurendszerétől és személyiségeitől, a dinamikus Kádár-megdöntöket választva. A kádári fogyasztói középrétegek lábukkal szavaztak a késő-Kádár-kor távollatansága ellen. Az MSZMP-vezetés egy befolyásos része megsemmisítette a kádári rendszerazonosság alapjait – kimondta, hogy 1956 népfölkelés, engedte Nagy Imre és társai nyilvános eltemetetését –, feltétel nélkül engedélyezte a többpártrendszert és nyomásra leült a kerekasztal mellé tárgyalni e pártokkal. Végül az MSZMP fölszámolta önmagát. A kormány elválasztotta magát a párttól, illetve az MSZMP képtelenné vált a kormányzat irányítására. A dereguláció, a liberalizáció és a vállalatok spontán privatizációja hozzájárult a központi hatalom gyengüléséhez.

⁷ A politikai és a gazdasági rendszerváltásról szoktak szólni. Kétségt kívül a rendszer változik. De azt jelenti-e, hogy a zárt társadalomtól a nyílt társadalom felé tartunk, vagy inkább a zárt társadalom egyik rendszeréből a másikba? Nem a kommunizmusból megyünk a kapitalizmusba, a központosított diktatúrából a demokráciába, a tervgazdaságból a piacgazdaságba, az állami tulajdonból a magántulajdonba. Itt valami másról van szó. Az intézmények és szervezetek helyzete megkérdőjelezi a kiindulópontot, változásuk a végpontot.

⁸ Grósz Károly kormánya (1987. június–1988. november) még hagyományos kádárista kormány. Németh Miklós kormánya már válaszüton állt. Pozsgay 1988 novemberében egy politikai kormányt javasolt, amely részben függetlenedne a pártvezetéstől. 1989 áprilisától Németh egy szakértő kormány helyzetébe igyekezett. Németh kormányzásának utolsó szakaszában már felgyorsult a kormányzati munka szétesése.

⁹ A kerekasztal-tárgyalások alapot szolgáltatottak a politikai kormány koncepciójára. Valamennyi korábbi ellenzéki párt a politikai rendszerváltásra összpontosított – a gazdasági kerek-

asztalt alig méltatták figyelemre –, és arra, hogy a köztársasági elnök funkcióit behatárolja. Az erős politikai kormány, a kormányozhatóság feltételeinek megteremtése alapelv nemcsak Antall, hanem Tölgyessy számára is, ezért jöhetett létre az MDF–SZDSZ-paktum.

¹⁰ A két funkció kölcsönösen erősíti egymást. De koncepcionálisan az a fontosabb, hogy a pártelnök a miniszterelnök, és nem megfordítva.

¹¹ Felelős minisztériumi nyilatkozatnak a miniszter és a politikai államtitkár nyilatkozata számít.

¹² Az MDF radikális szárnya, a „Lakiteleki Alapító Atyák” túlságosan nagy fordulatnak tekintették Antall kormányát és koncepcióját.

¹³ A miniszterelnök választotta ki a belügy, külügy, pénzügy, NGKM, iparügy minisztereit, de kompromisszumot kötött a művelődési, a munkaügyi tárca vezetői tekintetében, illetve a tárca nélküli minisztereknél.

¹⁴ Matolcsy György gazdaságpolitikai csapata fogalmazta a kormány gyorsprogramját, készítette elő a nemzetközi tárgyalások feltételeit, irányította a privatizációs munkákat.

¹⁵ A központi államigazgatás csak az államigazgatási irányítás alatt álló vállalatokra, a helyhatóságokhoz nem tartozó költségvetési intézményekre, az állami gazdasági és tsz-ben lévő állami földekre (a nemzeti földvagyon kb. egynegyedére) hozhat közvetlen döntéseket.

¹⁶ A kivándorlás okai közé tartozik, hogy nincsenek biztos szakmai értékek. Nem lehet alkalmazni a szakmai számonkérést a politikai üldözés gyanúja nélkül, és nem büntethető a haszonelvtől magatartás, mert szinte az egész apparátust áthatja. A szakértő szégyenkezik főnökei hozzá nem értése miatt, és nem kíván azonosulni. Ennek következménye a főnökök magára hagyatottsági érzése, kiszolgáltatottsági tudata.

¹⁷ „Zuboly: No lesz sírás, ha azt amtyig istenigazában eljártssza az ember; ha én azt eljártszom, lesz drága dolog a nézők szemének; vihart indítok, szánakozást gerjesztek, néminemű részben. Halljuk a többit: – azonban legfőbb guszтусom van zsarnokot játszani: Herkulest pompásan játszánám, vagy egy oly szerepet, melyben törni-zúzni kell mindent.” Szegény, buksi Zuboly. S még azt is kérdi, milyen szakállal lesz legjobb játszani „Vackornak, az igazi parlamentáris demokratának édesmindegy. Zuboly: eszerint, vagy szalmaszín szakállal adom, vagy narancsszín szakállal, vagy tulipiros szakállal, vagy franckoronaszín szakállal, vagy csupa sárgával.” Shakespeare: Szentivánéji álom (ford.: Arany János). Kedves pártok, kedves politikai elit – lehet választani!

¹⁸ Dahrendorf: A szabadsághoz...

¹⁹ Dahrendorf: Reflections on the Revolution in Europe (57. old.)

²⁰ Balcerowicz esetében komoly probléma, hogy Mazowieczkinek, politikai védelmezőjének bizonytalan a politikai helyzete Lech Wałęsával szemben, aki hevesen támadja a kormányt. Ha Wałęsa győzedelmeskedik, akkor Balcerowicz lehetőségeinek valószínűleg vége.

Más Klaus esete, akinek nincs is szüksége politikai védelmezőre. A pénzügyminisztert 1990 októberében a kormánypárt elnökévé választották – Havel és a párt hivatalos jelöltjével szemben. Így érdekes hatalmi háromszög rajzolódik ki az államelnök Havel, a miniszterelnök Čalfa és a pártelnök-pénzügyminiszter Klaus között.

Balcerowicz és Klaus helyzete azonos abban, hogy szűkebb körükön kívül egy szakmailag felkészületlen apparátussal kell dolgozniuk, és inkább tervezgethetnek, álmodozhatnak, mint valószínűleg intézkedhetnek.

²¹ Csak példaként sorolom a neveket: Németh Miklós, Vissi Ferenc, Jeney György, Vértes

²² Ebből lesz a Tervgazdasági Bizottság Titkársága. A TGB megpróbálja koordinálni a gazdasági kabinet munkáját. Ebben a csapatban dolgozott Kunos Péter, Antal László, Surányi György, Kocsis Imre, Szalkai István, Roecke Werner.

²³ Jellemző tény, hogy a Grósz-kormány programírója annyira csalódott az elkészült tervekben, hogy aláírta annak a 100 értelmiséginek a felhívását, akik a program bukatoira figyelmeztették a parlamenti képviselőket. Antal Lászlóról van szó.

²⁴ A pénzügyes vonal azzal vádolta Németh Miklóst, hogy hozzánemértő kormányfői működésével néhány hónap alatt lerombolta a Grósz-Medgyessy-kormány 1988-as évének eredményeit. Boros Lajos az 1989. áprilisi kecskeméti reformtalálkozóan élesen és részletesen bírálta az új kormányfő hibáit és lemondatását javasolta. Nem gondolkodtak másként Medgyessy körében sem. Az Antal László és Surányi György által írott 1989. tavaszi „libero”-program a szerzők áprilisi bejelentése szerint nem a Németh-kormánynak, hanem egy új, valóban szakértő kormánynak íródott. Viszont Németh néhány hét alatt eltávolodik Grósz Károlytól és népszerű húzásokkal – Nagymaros felfüggesztése, a szovjet–magyar kapcsolatok konvertibilis alapra helyezésének lehetősége, a politikai harcokban Pozsgay és Nyers mellé állása –, valamint bársonyszékekkel kompromisszumot teremt. A feloszló TGB-titkárság szinte valamennyi tagja magas állami tisztségeket nyer el.

²⁵ Az iparos technokrácia mindig támogatást remélhet az ipar báróitól. És újra a dinamizálási álmok, mint 1990 nyarán Kádár Bélától.

²⁶ Dahrendorf szépen leírja, hogy a katolikus Adenauer, akinek CDU-ját korábban az antiliberalis pápai enciklikák: a Rerum Novarum és a Quadragesimo Anno befolyásolták, hogyan fogott össze a piachívó protestáns Erharddal, hogyan valósítják meg azt a szociális piacgazdaságot, amely a szociális partnerek összjátékára épül. Erhard folyamatosan együttműködött Theodor Blank szociális miniszterrel, Hans Katzer CDU Foglalkoztatási Bizottság elnökkel, a DGB Szakszervezet elnökével, Böckerrel stb.

Rózsák háborúja

*„Mert e hazából élet, jog, igazság
E morzsa felség eltűntén, együtt
Felszáll a mennybe: itt más nem maradt,
Csupán cívódni, dúlni, tépni foggal
E büszke állam gazdátlan ügyét”*

– mondja maga elé a fattyú Richard Plantagenet a *János király* negyedik felvonásában (fordította: Arany János). A morzsa felség eltűnt. A lordok hol ide, hol oda állnak, de mindenkor maguk mellé. A büszke állam kornyadoz. A pórnép művelte földeken tizedszer gázolnak át ilyen vagy olyan címerű, zászlajú lovasok. S ki érti e nemes urak vad bajvívásait, a rózsák közötti választást. Jó Salisbury, derék Northumberland és ti, Bushy és Bagot, nemes Bolingbroke – mi lesz velünk? Kik sem Lancasterek, sem Yorkok nem vagyunk, s egyik ház győzedelmén vagy bukásán nem tudunk repesni vagy zokogni.

Az átmenet első szakaszának vége. Az illúziók, ha voltak, megfogytak. Az első, valóságos elszámolásnak nem a kormány száznapos működése után, hanem most, az első társadalmi összecsapás után kell elkészülnie. Ezt a mérleget nemcsak a kormánynak és a kormánypártoknak, hanem az ellenzéki pártoknak és az érdekképviseleteknek, az egész politikai elitnek kell felállítani. És a mérleg minden lesz, csak hízelgő nem – már ha őszinte a számbavétel.

ELSŐ TÉTEL

A választóvonal – néha frontvonal – a politikai elit és a társadalom között húzódik. A politikai eliten belüli versengés, cívódás, dúlás, az állam gazdátlan ügyének foggal tépése, a harc a pártok között csak növeli a szakadékot a társadalom és az új politikai elit között. Ti ezzel foglalkoztok, miközben elvész az ország? Nektek fontosabb, hogy összevesztek a vallásoktatáson, ahelyett hogy szembenéznétek azzal, hogy miben hihetünk itt; ti

kiáltoztok, hogy ki tartozik inkább a nemzetbe, miközben nem törődtek a nemzet életfeltételeivel? Régen váltott ki politikai elit ekkora társadalmi elégedetlenséget. A késő-Kádár-kor szklerózisa idején lehetett reménykedni abban, hogy lesznek, akik megreformálják a pártot és a rendszert, bízhattunk az ellenzék nyomásában. Stratégiai programok, felhívások születtek, a társadalmi elégedetlenség szakmai csoportok hajszálcsovein áramlott fölfelé, de leszívárgott minden renitens, rebellis gondolat és tett is. A kiszorítósdiban valóságos erők feszültek egymásnak. A pártok közötti rőzsák háborúja ma a társadalomnak nem mond semmit. Az elvi politika helyét a kádárista taktikázás, alkudozás, hazudozás vette át a kádári „szakértelem” nélkül. A klasszikus kádárizmus még tudott évekre szóló hazugságokkal operálni, Grósz rajtakapására elegendő volt egy esztendő, a jelenlegi elitnél néhány hét, nap. Tegnap a gazdagok és vállalkozók mellett álltam, de mert politikai ellenfeletem így jobban bírálhatom, ma a szegények és hajléktalanok ügye van a számon. Persze piacot, de azért szociálisan és ugye szociálisan, mert azért piacot. Ma szeretem a munkástanácsot, mert az én pártom vonult be, holnap nem szeretem, mert az övé kiszorít. Ma a gazdasági sokkterápia mellett vagyok, mert vitapartnerem a fontolva haladás híve, holnap fordítva. A választások, a blokádnak megmutatták, hogy a társadalomnak ebből elege van. A magyar társadalom Kádárt sem végső nyomorában buktatta meg, hanem mert megunta, hogy hülyének, baleknak nézik, akivel mindent meg lehet etetni. És elfogyott a maradék tisztelet azok iránt a politikusok iránt, akikről feltételezte, hogy értik, amit csinálnak. Ma a magyar átlagpolgár meg van győződve arról, hogy a politikusok, az új elit tagjai nem értenek a dolgukhoz, nem igazodnak el. (Mindehhez elegendő tapasztalatot adott, hogy mivel érveltek a helyhatósági választásokon, és hogyan viselkedtek a blokádválság idején.) A közvélemény – nem lévén intézményei – csak azt tudja, hogy mit nem akar. Hogy mit vagy kit akarhat – ebben teljes a tanácstalanság. Nem akarja ezt a politikai elitet? Rendben van. De ebben az országban ma nincs más. Ezért fullad ki blokádnak, passzív ellenállás.

MÁSODIK TÉTEL

Hiteles intézmények és személyiségek hiánya. Abban reménykedtünk, hogy a szabad választások, a tisztességes törvényhozói munka, a szakértő, felelős kormányzás a pártokat, az országgyűlést, a kormányt tisztelt és elfogadott intézményekké teszik. Mivel az előbbi nem valósult meg, az utóbbi

sem következhetett be. És senki sem gondolhatja komolyan, hogy a kormány által hónapokig tárgyalásra sem méltatott, bizonytalan belső helyzetű érdekképviseltek – szakszervezetek, kamara, VOSZ – veszik át az elfogadottságban a pártok, a parlament helyét. (A blokádválság utáni népszerezésük visszavezethető a kormány kapkodó, ellenszenves tárgyalási módszerére, amellyel szemben türelmesnek és szakszerűnek tünnek. A kérdés az, hogy mi lesz akkor a társadalom véleménye, amikor kiderül, hogy a liberalizált ár magasabb lesz a kormányzat által bevezetettnél, és az érdekképviselteknek semmi lehetőségük nem lesz az ár befolyásolására.) De a magyar társadalom nem kíván maga fölé pártok felett álló, tekintélyes politikai személyiséget sem – a portugál Eanes vagy a lengyel Wałęsa mintájára –, jöjjön az jobbról vagy balról, középről vagy hátulról. A kisember „tagságtalansági” igazolványában az van bejegyezve: világ politikusai, hagyjatok békén. Hozzáértést, szakértelmet vár. (Némileg kivétel a Falstaff jobbán gúnyolódó fideszes Harry trónörökös világa. Bár egyszer eljutnánk oda, hogy valaki elröhintse magát egy nagyon-nagyon fontos kormányülés alatt, s visszakérdezne: mondd csak, jó uram, olvastad-e azon előterjesztést, mit élénk hozál, vagy csak véleményed vagon róla, fölösen?)

HARMADIK TÉTEL

Gyenge, puha állam, erős oligarchikus érdekcsoportok. A késő-Kádár-kor állama, amikor kifogyott az erős politikai és gazdasági csoportokat, nagyvállalatokat, ágazatokat, régiókat egyeztető, vezérlő forrásokból, amikor alkuképességét már csak a nemzetközi pénzügyi szervezetekkel – IMF, Világbank – kialakított kapcsolatra építhette, elveszítette állami tekintélyének jelentős részét. Az Antall-kormány és ellenzéke Földnélküli János országát örökölte. A puha, szétesett államnak nem volt már központi terve, összerakhatatlan volt a költségvetése, oligarchiák egyezkedtek a tulajdon, az árak, a bérek felett. A kormány azt hitte, hogy egy kemény és egyeduralkodó államot foglal el, amelynek mozgására megváltozik a gazdaság, és amelyet ha leépít, elkövetkezik a piac szép világa. Helyette a gyengülő, államilag egyeztetett oligarchikus alkugazdaságból masírozunk egy államtalanított oligarchikus alkugazdaság felé. A puha állam kiszolgáltatott a nagy gazdasági érdekcsoportoknak – folyik a rózsák háborúja. Az államnak, hogy privatizálhasson, előbb államosítania kell. El kell vennie Bolingbroke-tól, hogy másnak adhassa. És azután hol egyik lorddal, hol másikkal

összetűzni. Már nem ő vezérli az inflációt, hanem az infláció magát. A gyenge állam a belföldinek s külföldinek nem tud biztos tulajdont adni, sem az ipari és kereskedelmi vállalatok többségében, sem ingatlanban, sem hasznosítható mezőgazdasági földterületben. Ennek az államnak nincs tekintélye, joga, igazsága polgárai, a gazdaság alanyai előtt. A tekintély látszatát külföldről kénytelen kölcsönözni.

NEGYEDIK TÉTEL

A magyar politikai elitnek hibádzik a geopolitikai helyzetértékelése. A politikai pártok belpolitikai előnyöket reméltek és remélnék, egy érzelmi alapokon és illúziókon nyugvó külpolitikától. A magyar külpolitika és külgazdaság-politika stratégiai kérdései tisztázatlanok. Nem találjuk regionális helyünket. A pártok egymással vetélkedve okoztak sérelmeket a Szovjetunióknak és az orosz nemzeti érzelmeknek, anélkül, hogy számba vették volna mindezek rövid és hosszú távú politikai és gazdasági következményeit. Nemcsak a szovjet központtal hiányoznak az aktív és megalapozott gazdasági tárgyalások, de érdemben egyetlen jelentős tagköztársasággal sem kötöttünk átfogó megállapodást. Ki vagyunk szolgáltatva energiarendszerünkben, gépipari termékeink átvételében, haditechnikánkban. Ausztria és Finnország gazdasági és társadalmi fejlődésüket azzal látták biztosítottnak, hogy hosszú távú megállapodást kötöttek a Szovjetunióval. Magyarország „tovarisi konyec”-et mond. Magyarország gyorsítottan kilép a Varsói Szerződésből, az egyik ellenzéki párt vezetője a NATO-ba való belépést javallja. A miniszterelnök ünnepi beszédében az oszmán birodalomhoz hasonlítja a Szovjetuniót, a magyar országgyűlésben elhangzik, hogy Magyarország igazságos háborút folytatott a Szovjetunió ellen a németek oldalán. Meglepődhetünk-e, ha Rizskov ezt üzeni: „Elengedtük az önök kezét!” Csodálkozhatunk-e, ha nem adnak olajat, ha éppen nálunk mutatkozik áramszállítási probléma, ha pontosan a blokádválság napjaiban mondják fel a prompt-inkasszót, a fizetéseket? Természetesen a legjobb politikai viszonyban vagyunk – mondják merev arccal. De május óta nem járt egyetlen miniszteri szintű küldöttség Moszkvában – Göncz Árpád protokolláris tárgyalásaitól eltekintve –, s Gorbacsov egyetlen magyar párt vezetőjével találkozott, az MSZMP-ével. De senki a magyar politikusok közül nem tárgyalt Jelcinnel sem. Ellenvetik: a Szovjetunió annyira szétesett, hogy nem lehet tudni, kivel érdemes még tárgyalni, kinek van hatalma, gazdasági befolyása. Válaszom: akivel csak lehet, ahol

csak lehet, tárgyalni kell, bizonyítani, hogy mirajtunk nem múlik a dolog. Minket ne hibáztasson a világ, az üres benzinkútnál sorban álló autós, az áramkorlátozást szenvedők, hogy nem tettünk meg mindent.

A magyar külpolitika nem ért el sikereket a többi környező országgal kialakított viszonyban sem. Nemhogy csökkentettük volna, inkább fölöslegesen növeltük az általunk is kiváltott nemzeti érzékenységet. Magyarországnak nem sikerült türelmes politikájával bizonyítania szomszédai és a világ közvéleménye előtt, hogy nem kiindulópontjai, hanem nyugtatói leszünk a nemzeti, nemzetiségi viszálykodásnak.

ÖTÖDIK TÉTEL

Hát te miért nem mentél közéjük? Miért kintről kiáltasz a harci térre? Ezt kérdezik innen is, onnan is. Van ebben igazság. Aki harcos, menjen harcba, és üssön, vagy ütse fejbe magát. De vajon az első hét után, lebilincselve a hatalom ezer bűvöletével és kényszerével, befogva pártközpontok szekereibe, a taktikázások pocsolyáiban tud-e még, akar-e még kiáltani az ember? Nem hiú képzelgés-e hinni a nevelés erejében, amikor politikusok a romantikus nemzetmegváltás bűvöletében élnek? „Nem tartjuk megnyugtatónak, hogy a romantika összekeveredik a Történelemmel. A dráma színrevitele megfélemlít bennünket, amint kiderül, hogy a kulisszahangok valódiak. Már-már úgy éreztük, megnyílik lábunk alatt az a süllyesztő, amelybe Übü papa belökte az atyafiakat. Az agyatlánítás már nem mulatságos. Mit tehetünk az agyatlánítók ellen? Mit tehet az ember egyedül?”

François Mauriac így tépelődött 1958 júliusában.

Szomorú vagyok, uraim. Valami nagyon fontosnak, talán a reménynek, vége.

„Hastings: *Bocsáss meg, de nem árt, ha számolunk
A valószínűséggel és reménnyel.*

Lord Bardolph: *De árt, mikor a harc jelen folyása,
A rögtöni cselekvés kezdete
Annyit remélhet, mint kora tavasszal
A megjelenő rügy, mely a gyümölcsben
Nem bízhatik úgy, mint csüggedhet a fagytól...*

*Nagy terünkben is... illik mérlegelnünk
A terepet és a tervet, megegyeznünk
Biztos alapon, építészeket
Kérdezni, ismerni saját erőnket,
Képes-e ilyen műbe kezdeni,
Az ellenérvet mérlegelni – másképp
Papíron építünk csak, képletekkel,
Nem emberekkel, csak neveikkel,
Mint ha valaki erején felül
Tervezi házát s félig-kész művét
Feladja, és otthagya meztelen
Martalékul a síró fellegeknek
S a téli, zsarnok, pimasz pusztításnak.”*

[IV. HENRIK, 2. RÉSZ, I. FELVONÁS]

[FORDÍTOTTA: NÉMETH LÁSZLÓ]

Shakespeare tudta.

1990. november

Utószó

AVAGY TÉVEDÉSEK TÖRTÉNETE

Merész, aki korábbi műveit változatlanul közreadja. Különösen, ha gazdaságról, politikáról, társadalomról írt – egyszóval az életünk változó részéről. Mennyi tévedési lehetőség, mennyi kacagtató jóslat! Hányszor kiálthat fel az olvasó: lám, még ezt se tudta! A melléfogásokra nem mentség, hogy mások is melléfgotak, és nem hibáztatható a történelem sem – gyorsabb volt, mint amihez hozzászoktunk. Nem kellett volna jósolni? De akkor mire jó az egész? Vagy most, utólag át kellene írni a tanulmányokat, esszéket, mindenütt kihagyva a be nem vált jövődöléseket? Aki politikai esszét ír, kötélen jár. Ám tegye alá az utólagos mindentudás hálóját, aki akarja, én a háló nélküli próbálkozást becsülöm. Le lehet esni. Össze lehet zúzódni egy elvétett lépéstől. De csak ez az érdekes. Nincs „utólag”.

Az első, s tán legfontosabb tévedés, hogy nem számítottam a kádári politikai rendszer ily sima és gyors átadására. A hatalom pártjának 1989 tavasza utáni semmibe rohanása meglepett. 1989 júliusában, amikor a pártokról szóló cikksorozatomban első darabját az MSZMP-ről megírtam, nem sejtettem, hogy ez a párt és utóda, az MSZP ennyire elveszíti tömegbefolyását. Arra számítottam, hogy az MSZMP, vagy a helyére kerülő párt hosszú és bonyolult kerekasztal-tárgyalások után, a választásokon kisebbségbe kerül ugyan az MDF-fel szemben, de a legnagyobb ellenzéki erő marad, illetve az MDF rákényszerül, hogy bevegje a kormányba. Ezt a feltevésemet arra alapoztam, hogy vagy a tulajdonos oligarchákat, vagy a Kádár-kor kisembereit képesek lesznek pártjuk mögött megtartani. Mindvégig az volt és ma is az a véleményem, hogy a Kádár-korszak szociáldemokrata, szociális biztonságra törekvő kisembereket szült, akiket a pártjában békén hagyott. Nem láttam előre, hogy az akkor népszerű pártvezetők képtelenek lesznek e középértegeket megszólítani, vagy a gazdaságban uralkodó oligarchia bizalmát elnyerni. Féltem a hatalmi vákuumtól: az MSZMP összeomlik és nincs békés átmenet. Tartottam a gazdasági és végső soron a katonai szükségállapottól: Fortinbras jó. Tévedtem. A politikai vezetés ekkor már képtelen volt bármilyen erő alkalmazására. A vezetők és beosztottaik katonaruhájukat civil gúnyára cserélték, és surrantak ki a

hátsó ajtókon. A kulcs átadása már csak idő kérdése volt. Így az MSZMP összeomlása az átmenet közepén nem okozott zavart. Ma inkább az a kérdés: vajon az új pártok, amelyek meglepő gyorsasággal betöltötték az MSZMP helyét, nem okozták-e ezzel saját vesztüket? Nem fertőzödtek-e meg, amikor a kádári párt ágyába feküdtek? S nem teremtődött-e légi üres tér a mai politikai elit, valamint a kisember, a vállalkozó, az oligarchia társadalma között?

Nem láttam előre a német és a csehszlovák fordulatokat, és ezek hatását a magyar belpolitikai életre. A kelet-közép-európai összeomlások sorozata után úgy tűnhetett, hogy Magyarország csak egy volt a szovjet típusú kemény politikai diktatúrák közül, amelyek felmorzsolódtak a társadalom ellenállása következtében. A politikai küzdőtéren a magyar sajátosságok, a Kádár-rendszer mássága eltűnt, a pártok immár egyaránt a negyvenéves politikai diktatúráról szóltak. Az év végi politikai hullámban a legérdekesebb az SZDSZ jellegének megváltozása. Amikor 1989 szeptemberében a szabaddemokratákat kicsiny szakértő pártként képzeltem, amelynek kár erőltetnie a választási sikert, nem gondoltam arra, hogy ez a párt fogja szakértő módon alkalmazni egy populista antikommunizmus kampányfóglásait, és így nő nagyra. Az SZDSZ vezetői tökéletesen tisztában voltak azal – ők maguk írták meg korábbi műveikben –, hogy Magyarország nem Lengyelország, de nem is Csehszlovákia, így akikkel szemben állnak, nem szigorú kommunista diktátorok, hanem egyezkedő, pragmatikus politikusok. És azt is tudhatták, hogy kiszagda és szociáldemokrata alkalmi szövetségeseik nem méltóak egy tisztességére finnyás párthoz. Nem láttam előre azt a politikai hullámlovaglást, amely a szabaddemokratákat az MDF fő ellenfelévé, egy ugyanolyan bizonytalan konglomerátum-, egyvelegpárttá teszi. (Egy évnek kellett eltelnie, hogy a politikai elit kezdje felülvizsgálni, hogy honnan is jöttünk, hogy valóság-e, amit az átkos bolsevik állampárt, pártállam rémuralmáról harsogtak. Kétségtelen, hogy annak a versengésnek, hogy ki állt távolabb a kommunistáktól, a társadalom közönye vet véget.)

Nem tudtam, hogy az 1987-es lakiteleki találkozó szellemének értelmezése 1990 novemberében-decemberében mekkora ellentétet vált ki majd az MDF-en belül, és hogy Pozsgay Imrének Lakitelek válik kiindulási ponttá. Cikkem megírásakor még nem ismertem Csurka Istvánnak 1987 nyarán Vásárhelyi Miklóshoz intézett levelét, melyben megindokolja, hogy a népi tábor miért nem folytathatja a második monori találkozó előkészítését. Az utószó talán megenged egy személyes visszaemlékezést. 1986 vé-

gétől találkozott egy kis csoport, hogy előkészítse a második monori találkozót. A demokratikus ellenzéket Kis János és Kenedi János, a népi tábort Csurka István és Für Lajos, a reformközgazdászokat Bauer Tamás és Lengyel László, az 56-osokat Mécs Imre és Vásárhelyi Miklós képviselte. Vásárhelyi Donáth Ferenc szellemi örököséként vezette a megbeszéléseket. A cél egy olyan nyílt találkozó szervezése volt, amely immár programot ad a hatalommal szemben. Egységes nemzeti, politikai és gazdasági programot egy egységesülő ellenzék számára. 1987 tavaszán álltunk a legközelebb ahhoz, hogy létrejöjjön egy ellenzéki koalíció. A két „nagy” – a demokratikus ellenzék és a népi tábor – közötti ellentétek a szőnyeg alá kerültek. De a felek gyanakodtak egymásra. A DE magában azzal gyanúsította a népi tábort, hogy az összejátszik a hatalom egyik szárnyával, Pozsgayval és körével, és a népiek az első engedményre cserbenhagyják a radikális ellenzéket, hozzájárulnak teljes félreszorításukhoz.¹ A népiek pedig attól tartottak, hogy a radikális ellenzék egy titkos akcióval magával rántja őket az illegálisba, elvágva ezzel a pártvezetés reformereihez fonódott szálakat. Mindkét fél igazolva látta gyanúját. Amikor a DE titokban megjelentette a *Társadalmi szerződés*-t, benne az ismert mondattal – „Kádárnak mennie kell” –, a népieknek nem maradt más választásuk: vagy ők is szalonképtelenként a szamizdatellenzékbe vonulnak, vagy az ellenzéki tárgyalóasztaltól állnak fel. Láttam-e én ezt akkor? Nem. Éreztem a sérelmet, de elfogult voltam szellemileg és erkölcsileg Kis János javára. Akkor nem tűnt nagy sérelemnek, hogy én is csak a Szabad Európából értesültem a *Társadalmi szerződés*-ről, hogy a tárgyalások megszűntéről csak közvetve szerzek tudomást. (Csak ma tűnik elképesztőnek, hogy Csurka levelét sem írja, sem kézhez vevője nem tartotta szükségesnek megmutatni, és én is csak akkor értesültem a Csurka-levelről, amikor a sajtóban megjelent.) Nem hittem, hogy Lakitelek megszervezése véglegessé teszi a szakítást. (Pozsgay Imre és Bíró Zoltán 1990. októberi televíziós nyilatkozatából tudjuk, hogy a radikális ellenzék vezetőit a szervezők és Pozsgay közös meggyezésével nem hívták meg, hogy Pozsgay Imre helyzetét ne veszélyeztessék. Cikkem írásakor csak találgathattam.)

Ki kell térnem a baloldalról, a szociáldemokráciáról szóló, 1989 novemberében íródott cikkem (*Hajnalban*) hibás jóslataira. Akkor feltételeztem, hogy „miközben a jobbközép pártjai a koalíciós veszekedésekkel és kibékülésekkel tartósan elfoglalják magukat és intézményesítik helyzetüket, a baloldalon átrendeződésnek kell bekövetkeznie”. Az előbbi, az MDF-kormány belső gyengesége tényé vált. Az utóbbi, az MSZP, az SZDSZ és

az MSZDP választási sikerei és kudarcai nem hoztak tisztázódást, az átrendeződés nem következett be, és nem jött létre a „csalódott baloldal reményeit élesztő” új párt sem. Az új szociáldemokrácia várat magára. Akkor azt hittem, hogy a pártosodás teljesen beveszi a városokat és a falvakat. Ezért a helyhatósági választásokon a „független emberek” egy szociáldemokrata párt mezében léphetnek fel. Ma már tudjuk, hogy a pártosodás nem oly mély gyökerű, és a függetlenek éppen pártoktól függetlenül győzhetnek. De továbbra is állom 1989. novemberi jóslatom kockázatát: „És a következő választások már nemcsak lehajtott fejű szocialistákat, szociáldemokratákat, radikálisokat találnak.” Meglátjuk 1994-ben. Vagy 1993-ban, esetleg 1992-ben. Ki tudja?

Aránytévesztés, hogy a pártokról szóló sorozatomban nem írtam a FIDESZ-ről. Akkor úgy láttam, hogy a FIDESZ a szabaddemokraták ifjúsági szervezete, igazi távlatok nélkül. Ebben az ítéletemben először a fiatal demokraták programtervezete ingatott meg, amely megalapozottabbnak tűnt a többi pártnál, és lényeges kérdésekben tért el az SZDSZ programjától. Az 1990-es parlamenti választási kampány és a FIDESZ-képviselők munkája bebizonyította, hogy ez a párt hosszabb távon betöltheti egy szakértő, liberális párt szerepét – a szabaddemokraták helyét. Számomra a magyar politikai élet legkellemesebb meglepetését szerezték. Csak az Isten szerelmére, ne nőjenek nagyra, ne legyenek nagy párt, és ne vegyék át a nagy pártok hajlamát az alkura, a paktumra, a kamarilla-politikára és a fensőbb-séges arroganciára.

Könyvemben nem változtattam semmit visszamenőleg, a politikus személyiségek általam adott jellemzésén sem. Itt éreztem a legnagyobb kísértést. Azok közé tartozom, akik szerencséjükre, vagy szerencsétlenségükre, jól ismerték a korábbi kádárista hatalom és az ellenzék képviselőit. Azt hittem, ismerem őket, személyiségük belső rugóit. Csak arra nem számítottam, hogy mennyire összeroncsolja a személyiséget a hatalomból való kiesés – milyen kétségbeesett kísérletek következnek a hatalom látogatásának fenntartására, a reflektorfényben maradásra. És nem vettem számításba ellenzéki barátaimnál a kormány- és párthivatalok vonzását. „Mert valljuk meg, hogy a kádárista légkörben született hatalomvédő politikusok első hibás reflexeit nem tudják kinőni az antikádárista politikusok antikádárista reflexei sem. A Kádár-korszak éppen felemásságával, sajátos emberi összefonódásaival a vele szemben fellépőket is elnyomorította. Nekünk mennünk kell. A mi feladatunk a tisztas hatalomátadás. Ha ezt nemcsak Németh Miklós és Pozsgay Imre, hanem Kis János és Haraszi Miklós,

Csurka István és Bíró Zoltán is megérti, akkor jutunk ki végleg egy zsák-utcás modellből" (*Ótőrai teán*). Nem értették meg. És én naiv voltam, amikor azt hittem, hogy megérthetik. Mai pártelnök, miniszter, ügyvivő, képviselő barátaimat, ismerőseimet régi énjükre szerettem volna emlékeztetni. Hogy szomorkodott, gúnyolódott, nevetett vagy szégyenkezett volna régi énjük a main! Szembenéznek-e azzal az öt évvel, két évvel ezelőtti figyelő szempárral? Aligha. Öltönyeik, nyakkendőik, autóik, utazásaik, felszólalásaik, titkárnőik, deklarációik, vissza nem hívott barátaik, monoton választási gyűléseik, egész napos értekezéseik nem engedik, hogy fölemeljék a szemüket saját emberi szemükig.² „Az ki voltam, nem lehetek, az ki leszek, nem én leszek” – éneklük a székelyeknél. Sajnálom őket. De még jobban sajnálom a magyar társadalmat. Kölcsönösen nem tudnak egymással mit kezdeni. A szemek tükre összekarcolódott. Nem hiszem, hogy volt jós, aki az emberek, főként a politikával foglalkozók ekkora változását megjósolta volna. Én erre is alkalmatlannak bizonyultam.

*

Végül szeretnék köszönetet mondani azoknak a barátaimnak, mindekelőtt 2000-beli szerkesztőtársaimnak, akik lehetővé tették e cikkeim folyamatos és gyors közlését. A politikai esszé csak melegen jó. A 2000, a *HVG*, a *Világ*, a *Magyar Napló* vállalkozó kedvű szerkesztői nemhogy elzárkóztak, hanem inkább biztattak az esszék megírására. Köszönöm segítségüket. Bízom abban, hogy az esszék így együtt melegen maradtak, s ehetők az új olvasók számára is.

Budapest, 1990. december 1.

JEGYZETEK

¹ Kis János, az SZDSZ elnöke, így emlékezik: „A mi viszonyaink a reformkommunistákkal (nem egy-egy barátunkkal, hanem a politikai áramlattal) 1987 ősze és 88 tavasza között dőlt el, amikor azok a személyek, akik a reformkommunista mozgolódás élén álltak – Pozsgay Imrére gondolok elsősorban – oly módon próbálták meg politikai bázisukat kiszélesíteni, és ehhez pártjukon belül maguknak legitimitást szerezni, hogy szövetkeztek a népiek mozgalmával, bennünket, a demokratikus ellenzéket viszont elszigeteltek. Ez volt a lakiteleki megoldás.” (*Kritika*, 1990. 11. 7. old.) Kis János hozzáteszi, hogy a Demokratikus Ellenzék a *Beszélő* írásaiban folyamatosan kereste a köztes megoldásokat, a DE megpróbált szót érteni a népiekkel, a reformkommunistákkal, a radikális közgazdák és szociológusok táborával. Igazat mond. És ebben a politikában komoly érdemei vannak Kis Jánosnak. Ugyanakkor úgy vélem, hogy jobban

át kellett volna gondolni e viszonyok jövőjét, amikor a *Társadalmi szerződés* – egyébként kompromisszumos – szövegét a „Kádárnak mennie kell” felütéssel adják közre. Az 1987-es nyári helyzet politikailag sokkal bonyolultabb volt, mint azt ma ábrázolják. A pártvezetésen belül már nyílt trónkövetelőkként jelentek meg Grósz Károly és Berecz János, akik nagyon is egyetértettek abban, hogy Kádárnak mennie kell. Pozsgay a kádári öregek – Aczél, Havasi – és az „új undokok” között hányódott. Júniusban még annak örült, hogy bár Grószt kinevezték miniszterelnöknek, de legalább Kádár megmaradt, hogy Grószt korlátozza. Pozsgay ekkor Bereczet és Grószt tekintette „sötét erőknek” (az ő kifejezése), akikkel súlyos konfliktusa volt a *Fordulat és reform* miatt. Még reménykedett, hogy Kádár megnyerhető a reformoknak. Egy hónappal a lakiteleki találkozó előtt, Aczél György közvetítésével kihallgatáson volt Kádár Jánosnál. Pozsgaynak súlyosan csalódnia kellett. „Gonosz öregember” – ezzel a keserű érzéssel jött ki az ekkor már teljesen beszűkült Kádártól. És Lakitelek előtt részvételét bejelentette Grósz Károly miniszterelnöknek, sőt, javasolta, hogy Grósz is legyen jelen, aki ezt rövid habozás után elutasította, de üdvözlét küldte a tanácskozásnak. (Ezt az üdvözlét Pozsgay nyitó mondatában át is adta, de nem keltett vele nagy sikert.) Kis János tudatos és előre eltervezett kizárási politikát tételez fel, mind a reformkommunisták, mind a népi tábor részéről, erről azonban nem volt szó. Sokkal inkább érzelmekről, félelmekről, zavarról, kölcsönös gyanakvásokról. És ami a magyar politika legjellemzőbb vonása: volt sodródás, taktikákba való belevezetés. Meggyőződéseim szerint Pozsgay és két korreferense – Bihari Mihály és Gombár Csaba – Lakiteleken sem tápláltak ellenérzéseket a Demokratikus Ellenzékkel szemben, és program szerint sokkal közelebb álltak a *Társadalmi szerződés*-hez, mint a népi tábor bármilyen megnyilatkozásához. Csak sajnálhatjuk, hogy a felek előítéletessége később nyílt ellenségességbe csapott.

² Az író Csurka István karcolta fel a tükörre a nyolcvanas évek elején: „Irodalmi berkekben közszájon forog egy mondás, áldott emlékü Tersánszky Józsi Jenő szájába adva. FÜRGE rádióriporternek keresték fel állítólag valamikor az ötvenes években, hogy mondana nekik valamit József Attiláról, a vele való találkozásairól, s az éppen borközi állapotban levő író felfortyant: „Jöttek nekem, hogy Attilának két énje van, amikor nekem már régen három volt!”

...a két-vagy többénység eléggé mindennapos dolog itt Közép-Európában. A baj csak az, hogy bele is lehet halni.” (Csurka: *Kevesebb több volna; Utasok*, Magvető, 1981. 252. old.) Bizony bele lehet halni a többénységbe, és meg lehet másokat ölni vele. És lehet élve meghalni, beleveszve egy második, egy harmadik énbé.

Tartalom

A MAGYAR ÁTMENET

- Ezerkilencszáznolcvannyoic 9
Alkonyat 18
Delelón 29
Ötórai teán 48
Hajnalban 61
Ezerkilencszáznolcvankilenc 75

KORMÁNYZÓSÁGI KARCOLATOK

- Jerikó 87
Fürtökben hullnak a csillagok 91
A koalíciós kormány esélyei 94
Amennyire csak lehet 100
Kormányzósági karcolatok 103
Az illúziók politikája 108
A Magyar Köztársaság egy éve 113

BÉLYEG ALATT

- Bélyeg alatt 119
Az új Európa – magyar szemmel 123

Öröklét 141
Tavasza várva 145

MAGYAR POLGÁR

Ablak mögül 157
A sosem jövő hajóra várva? 171
Civil pályán 178
Magyar polgár 191
Tán alkonyodik 193
És kinyílt egy ajtó félve 195
Nyakunkra hozták a demokráciát 207
Megjött a tél 215
Rózsák háborúja 230
Utószó 236

OLVASÓINKHOZ!

1937-ben Erdei Ferenc, Féja Géza, Szabó Zoltán örökbecsű munkáival indította el Sárközi György a Magyarország felfedezése sorozatot. 1968-ban Darvas Józsefék felélesztették a hagyományt. A sorozat szerkesztő bizottsága a múltban is megőrizte függetlenségét: tagjairól, s a témákról mindig maga döntött. Így született újjá az immár közel negyven műből álló sorozat. Hogy meddig élünk, a megváltozott körülmények között azon is múlik, hogy a Magyarország felfedezése Alapítvány támogatókra talál-e.

Ha arra gondolunk, mennyi érték veszett el a társadalmi átrendeződés során, talán csak annak köszönhető talpon maradásunk, hogy sokan keltették a halálhírünket. Ha nem is a babona, de a lendület még életben tart bennünket. De még e kötet megjelenésekor sem vagyunk benne biztosak, mi jön ezután, elérjük-e a bűvös ötvenediket? Pedig a szociográfiára talán soha nem volt nagyobb szükség, mint a mai, gyors változások közepette. Ám a szociográfusok mindig is az irodalom páriái voltak; a valóságfeltárás munkaigényes, sok utazással, talpalással jár, amire csak külön támogatással lehet vállalkozni. Alapítványunk célja a régi: olyan művek világra segítése, amelyek a sorozathoz méltó színvonalon, irodalmi eszközökkel, kritikai szemlélettel mutatják be a magyar társadalom tipikus jelenségeit. Ehhez kérjük a kuratórium kötet elején felsorolt tagjai a támogatásukat.

A Magyarország felfedezése sorozat eddig megjelent kötetei:

1. MOCSÁR GÁBOR: ÉGŐ ARANY (1970)
2. VARGA DOMOKOS: ERDŐKERÜLŐBEN (1970)
3. ERDEI FERENC: VÁROS ÉS VIDÉKE (1971)
4. MOLDOVA GYÖRGY: TISZTELET KOMLÓNAK! (1971)
5. VÉGH ANTAL: ERDŐHÁTON, NYÍREN (1972)
6. KUNSZABÓ FERENC: SÁRKÖZ (1972)
7. FEKETE GYULA: ÉLJÜNK MAGUNKNAK? (1972)
8. LÁSZLÓ BENCSIK SÁNDOR: TÖRTÉNELEM ALULNÉZETBEN (1973)
9. ZÁM TIBOR: BÁCISKISKUNBÓL JÖTTEM (1973)
10. BERTHA BULCSU: BALATONI ÉVTIZEDEK (1973)
11. MOLNÁR GÉZA: KÜLVÁROSI BARANGOLÁSOK (1974)
12. LÁZÁR ISTVÁN: KIÁLT PATAK VÁRA (1974)
13. TÜSKÉS TIBOR: NAGYVÁROS SZÜLETIK (1975)

14. VARGA DOMOKOS: VIZEK KÖNYVE (1976)
15. BERKOVITS GYÖRGY: VILÁGVÁROS HATÁRÁBAN (1976)
16. JÓCSIK LAJOS: EGY ORSZÁG A CSILLAGON (1977)
17. FÁBIÁN KATALIN: A MAKOLDI CSALÁD (1977)
18. ZSOLT RÓBERT: LABDARÚGÓK, SPORTOLÓK (1978)
19. HALMOS FERENC: ILLŐ ALÁZATTAL (1978)
20. MÁRKUS ISTVÁN: NAGYKŐRÖS (1979)
21. MISKOLCZI MIKLÓS: VÁROS LESZ CSAK AZÉRT IS (1980)
22. MÁTYUS ALIZ: HOLNAPON INNEN, TEGNAPON TÚL (1980)
23. THIERY ÁRPÁD: KIRÁLYNŐK VÁROSA (1981)
24. FOLYAMATOS JELEN (ANTOLÓGIA – 1981)
25. ALBERT GÁBOR: EMELT FŐVEL (1983)
26. BAKONYI PÉTER: TÉBOLY, TERÁPIA, STIGMA (1983)
27. SZÁSZ IMRE: EZ ELMENT VADÁSZNI (1984)
28. HORVÁTH DEZSŐ: A TIZEDIK EMBER (1985)
29. VADAS JÓZSEF: NEM MINDENNAPI TÁRGYAINK (1985)
30. ŐRSZIGETHY ERZSÉBET: ASSZONYOK FÉRFIGORBAN (1986)
31. CSUPOR TIBOR: MIKOR CSÍKBÓL ELINDULTAM (1987)
32. HERNÁDI MIKLÓS: VÁLNI VESZÉLYES (1988)
33. PÜNKÖSTI ÁRPÁD: KIVÁLASZTOTTAK (1988)
34. DIÓSI ÁGNES: CIGÁNYÚT (1988)
35. LEVENDEL LÁSZLÓ: HUMANISTA ORVOSLÁS (1988)
36. KAMARÁS ISTVÁN: ÉRTÉKTÉRKÉP (1989)
37. FÉLMÚLT (ANTOLÓGIA – 1990)

„Vagyonukat” a Magyar Hitelbank kezeli. (Számlaszám: MHB 222-16904-7007, Magyarország felfedezése Alapítvány.) Támogatóink nevét köteteinkben feltüntetjük. Közhasznú támogatásuk levonható az adóalapból. Érdeklődésüket, szívességüket köszöni

A KURATÓRIUM

3152
2002

2005 JÚL

Szépirodalmi Könyvkiadó

Felelős vezető Szalai Sándor mb. igazgató

Szedés, tördelés a Desktop Iroda munkája

Felelős vezető Balogh Illés

A kiadvány a Zenemű Nyomdában készült Budapesten, 1991-ben

Munkaszám: 43 634

Felelős vezető Skodnitz Ferenc

Felelős szerkesztő Gondos Ernő

Műszaki vezető Szabó György István

Művészeti szerkesztő Kiss Marianne

Műszaki szerkesztő Kapitány Ágnes

A fedélfotó Cseke Csilla munkája

Megjelent 18,45 (A/5) ív terjedelemben

Sz 5002-d-9192

ISBN 963 15 4353 6

ISSN 0231-2611

Lengyel Lászlót esszéistaként ismerte meg a hazai érdeklődő közvélemény. És széles látókörű politológusként, aki otthonosan mozog a társadalom és a társadalomtudományok egész közegében. És irodalmárként, aki megállapításait plasztikus, kifejező nyelven közvetíti olvasóihoz és metaforákért gyakran fordul a klasszikus és a kortárs irodalomhoz. Írásait – első közlésben – nagyjából a 2000-ben olvashattuk. Másokat a *Magyar Napló*-ban, a *Világ*-ban, a *Figyelő*-ben, a *Századvég*-ben, a *Kritiká*-ban, a *Társadalmi Szemlé*-ben, vagy éppen a *Népszabadság*-ban. Már ez a felsorolás is dokumentálja, hogy Lengyel független, nem „pártosodott” elme. Hazája az egész progresszió. Gondolataival valamennyiünket megszólít.

E kötetben megjelent első írásának dátuma 1989. április, az utolsóé: 1990. december 1. Szinte egyidejűleg jelennek meg az eseményekkel, és összességükben az elmúlt bő másfél év történetét adják. Sokkal többet nyújtanak, mint az írások pusztája összege: a *jelenkor történelmét tartjuk kezünkben*. Olvashatunk benne a késő Kádár-kor válságáról, az ellenzéki kezdeményekről, az új pártok kialakulásáról, a viszályokról és a választásokról, a kormányzati és az ellenzéki nézetekről. Gyakran találkozunk alig ismert tényekkel és mindig gondolkodásra készítő összefüggésekkel nála. Elemzi az új Magyarország új, eredeti, alkotmányos intézményeit, az ország helyzetét az új viszonyok között; ír a modernizációról és az antiszemitizmusról, a cigánykérdésről és az újszegénységről, az első lépéseit próbáló új magyar polgárról és még sok egyébről. Szerzőnk szellemisége kritikus, a mítoszokra iróniával tekint, s összehúzott szemmel néz saját, korábbi megállapításainak némelyikére is. Külön értéke e gyűjteménynek, hogy önreflexiókat is tartalmaz: „Utószó, avagy tévedések története.”

G. E.